

*Міністерство освіти і науки України
Ministry of Education, Science of Ukraine*

*Херсонський державний університет
Kherson State University
(м. Івано-Франківськ)*

До 31-ї річниці незалежності України

**ПІВДЕННИЙ АРХІВ
SOUTH ARCHIVE**

(історичні науки)
(Historical Sciences)

Випуск — XXXVIII
Issue

Видавничий дім
«Гельветика»
2022

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації, серія КВ № 7938, зареєстровано 29.03.2003.

Журнал включено до наукометричної бази даних Index Copernicus (Республіка Польща)

Затверджено відповідно до рішення вченої ради Херсонського державного університету (протокол від 29.08.2022 р. № 1)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Водотика Сергій Григорович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, археології та методики викладання Херсонський державний університет, Україна.

ЗАСТУПНИК ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Черемісін Олександр Вікторович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, археології та методики викладання Херсонський державний університет, Україна.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ СЕКРЕТАР:

Кузовова Наталя Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії, археології та методики викладання Херсонський державний університет, Україна.

ТЕХНІЧНИЙ СЕКРЕТАР:

Діба Людмила Миколаївна – аспірантка кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна.

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Дрозд Роман Михайлович – доктор історичних наук, професор, Почесний професор Херсонського державного університету, професор Інституту історії, Академія Поморська в Слупську, Польща;

Робак Ігор Юрійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук, Харківський національний медичний університет, Україна;

Рижєва Надія Олександрівна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії, Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського, Україна;

Гречко Денис Сергійович – доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку, Інститут археології НАН України, Україна;

Котлярчук Андрій – доктор історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту сучасної історії Школи історичних та сучасних студій, Університет Седертерна (Стокгольм), Швеція;

Пархоменко Владислав Анатолійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського, Україна;

Михайленко Галина Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна;

Макієнко Олексій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри готельно-ресторанного та туристичного бізнесу, Херсонський державний університет, Україна;

Батенко Ганна Вячеславівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна;

Бойков Олег Юрійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна.

Офіційний сайт видання: <http://pahs.journal.kspu.edu>

Південний архів (історичні науки): Збірник наукових праць. Випуск XXXVIII. – Івано-Франківськ : ХДУ, 2022. – 110 с. © ХДУ, 2022

Certificate on state registration of printed mass medium, series KV No 7938, registered on 29.03.2003.

The journal is included in scientometric database Index Copernicus (the Republic of Poland)

Approved by the Decision of Academic Council of Kherson State University (protocol № 1, 29.08.2022)

EDITOR DIRECTOR:

Vodotyka Serhii Hryhorovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

DEPUTY CHIEF EDITOR:

Cheremisin Oleksandr Viktorovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

ASSISTANT EDITOR:

Kuzovova Natalia Mykolaivna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

TECHNICAL SECRETARY:

Dyba Liudmyla Mykolaivna – Postgraduate Student at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

Drozdz Roman Mykhailovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Honored Professor of Kherson State University, Professor at the Institute of History, Pomeranian Academy in Slupsk, Poland;

Robak Ihor Yuriiiovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Social Sciences, Kharkiv National Medical University, Ukraine;

Ryzheva Nadiia Oleksandrivna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History, V.O. Sukhomlynskyi Mykolaiv National University, Ukraine;

Hrechko Denys Serhiiiovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Research Associate at the Department of Archeology of the Early Iron Age, Institute of Archeology of the NAS of Ukraine;

Kotliarchuk Andrii – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Research Associate at the Institute of Contemporary History of the School of Historical and Modern Studies, Södertörn University (Stockholm), Sweden;

Parkhomenko Vladyslav Anatoliiovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of History, V.O. Sukhomlynskyi Mykolaiv National University;

Mykhailenko Halyna Mykolaivna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine;

Makiienko Oleksii Anatoliiovych – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of Hotel, Restaurant and Tourism Business, Kherson State University, Ukraine;

Batenko Hanna Viacheslavivna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine;

Boikov Oleh Yuriiiovych – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

Official website of edition: <http://pahs.journal.kspu.edu>

South Archive (Historical Sciences): Collected papers. Issue XXXVIII. – Ivano-Frankivsk : Kherson State University, 2022. – 110 p. © KSU, 2022

ЗМІСТ

Грідіна А. Б. ЖІНОЧИЙ ПОГЛЯД НА УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В 1917–1921 РР. У МЕМУАРАХ СУЧАСНИЦЬ.....	5
Деревінський В. Ф. УКРАЇНСЬКА ПРЕСА В КОНТЕКСТІ БОРОТЬБИ ЗА СВОБОДУ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛЬНОТИ.....	14
Дробний В. С. РОЛЬ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ У СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ ОДЕСЬКОГО ПОВІТУ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ КІН. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.	19
Дубяга А. П., Литвиненко Р. О. ДОНЕЦЬКО-ДОНСЬКА КАТАКОМБНА КУЛЬТУРА С.Н. БРАТЧЕНКА.....	28
Каковкіна О. М. УКРАЇНСЬКО-ЯПОНСЬКІ ВІДНОСИНИ В 1950-Х – 1980-Х РР. У СВІТЛІ ДЖЕРЕЛ ІЗ ДНІПРОВСЬКИХ ЗІБРАНЬ.....	33
Костюк Л. В., Григорук Н. А. ПЕРЕДВЕЛИКОДНЯ ОБРЯДОВІСТЬ: НАРОДНІ ВІРУВАННЯ ЛЕМКІВЩИНИ.....	47
Кохан О. О. ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕОРГІЯ НАРБУТА, ВИРАЖЕНА ЧЕРЕЗ МУЗЕЙНІ ПРЕДМЕТИ З КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.....	55
Мелекесцев К. І. ПРО ТРАКТУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ: ВІД ТЕХНІЧНО-КІБЕРНЕТИЧНОЇ ДО ІСТОРИКО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПАРАДИГМИ.....	62
Митрофаненко Ю. С. ПОДІЇ ТА ПОСТАТІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР. В ПУБЛІЦИСТИЦІ ЄВГЕНА МАЛАНЮКА.....	68
Михайлик А. О. КОМУНІСТИЧНІ ОБРЯДИ ТА СВЯТА ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ «НОВОЇ ЛЮДИНИ» В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ 1920–1930-Х РР.....	76
Руденко Ю. М. РУХ ОПОРУ БІЛЬШОВИЦЬКОМУ РЕЖИМУ НА ДРАБІВЩИНІ: ПЕРЕБІГ ТА НАСЛІДКИ ПОВСТАННЯ «ГРЕНАДЕРІВ» 1930 Р.	84
Теміров Б. Ю. СТЕПАН БАНДЕРА В РАДЯНСЬКІЙ ВЕРСІЇ ІСТОРІЇ.....	90
Трофімук-Кирилова Т. М. ДІЛОВОДНА ДОКУМЕНТАЦІЯ ВІЙСЬКОВО-АДМІНІСТРАТИВНИХ УСТАНОВ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ РЕКРУТУВАННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ХІХ СТ.....	95
Хом'як П. П. ДОСЛІДЖЕННЯ ОБРАЗУ РИМСЬКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ.....	103

CONTENTS

Hridina A. B. WOMEN’S VIEW OF UKRAINIAN SOCIETY IN 1917–1921 IN MEMORIES OF CONTEMPORARIES	5
Derevinskyi V. F. UKRAINIAN PRESS IN THE CONTEXT OF THE STRUGGLE FOR THE FREEDOM OF THE NATIONAL COMMUNITY	14
Drobnyj V. S. THE ROLE OF THE JEWISH POPULATION IN THE SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE ODESSA COUNTY OF THE KHERSON PROVINCE AT THE END OF XIX – EARLY XX CENTURIES	19
Dubiaha A. P., Lytvynenko R. O. DONETSK-DON CATACOMB CULTURE OF S.N. BRATCHENKO	28
Kakovkina O. M. UKRAINIAN-JAPANESE RELATIONS IN THE 1950S – 1980S IN THE LIGHT OF SOURCES FROM THE DNIPRO COLLECTIONS	33
Kostyuk L. V., Hryhoruk N. A. PRE-EASTER RITE: FOLK BELIEFS OF LEMK REGION.....	47
Kokhan O. O. ACTIVITY OF HEORHII NARBUT, EXPRESSED THROUGH THE MUSEUM ARTIFACTS FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF UKRAINE.....	55
Mieliekiestsev K. I. ON THE DEFINITIONS OF INFORMATION WARFARE: FROM A TECHNICAL-CYBERWAR TO A HISTORICAL-PSYOP PARADIGM	62
Mytrofanenko Yurii Stanislavovych. EVENTS AND FIGURES OF THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917–1921 IN THE JOURNALISM OF YEVHEN MALANYUK.....	68
Mykhailyk A. O. COMMUNIST RITUALS AND HOLIDAYS AS A MEANS OF FORMING A “NEW HUMAN” IN SOVIET UKRAINE 1920–1930’S.....	76
Rudenko Y. M. MOVEMENT OF RESISTANCE TO THE BOLSHEVIC REGIME IN THE DRABIV REGION: THE COURSE AND CONSEQUENCES OF THE GRENADIER UPRISING OF 1930.....	84
Temirov B. Y. STEPAN BANDERA IN THE SOVIET VERSION OF HISTORY.....	90
Trofimuk-Kyrylova T. M. OFFICE DOCUMENTATION OF MILITARY-ADMINISTRATIVE INSTITUTIONS AS A SOURCE FOR THE STUDY OF MILITARY RECRUITMENT OF THE JEWISH POPULATION OF VOLYN PROVINCE IN THE XIX CENTURY	95
Khomiak P. P. RESEARCH OF THE VISION OF THE ROMAN CATHOLIC CHURCH IN SOVIET HISTORIOGRAPHY	103

УДК 930.25

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2022-38-1>

ЖІНОЧИЙ ПОГЛЯД НА УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В 1917–1921 РР. У МЕМУАРАХ СУЧАСНИЦЬ

Грідіна Анастасія Борисівна,
*аспірантка кафедри історії України та спеціальних
галузей історичної науки
Донецького національного університету
імені Василя Стуса
a.hridina@donnu.edu.ua
orcid.org/0000-0001-5718-9885*

Мета статті полягає в аналізі мемуарної літератури жінок, які були сучасницями та активними діячками доби Української революції 1917–1921 рр., як джерела для вивчення стану тогочасного суспільства. Застосування **принципів** наукової об'єктивності, історизму, системності та загальнонаукових (аналізу й синтезу, контент-аналізу, узагальнення) і спеціально-історичних (історико-типологічного, історико-просопографічного, джерельної евристики) **методів** дало змогу виявити, систематизувати, проаналізувати та узагальнити інформацію про мемуарні джерела авторства жінок – сучасниць Української революції. Джерелами стали мемуари провідних сучасниць Української революції, зокрема громадсько-політичних активісток, науковиць, діячок культури, серед яких – С. Русова, З. Мірна, Н. Суровцова, К. Антонович, Х. Пекарчук, Г. Совачева, Х. Кононенко, Т. Михайлівська-Цимбал, Н. Полонська-Василенко. **Результатом** опрацювання спогадів жінок стало виявлення їх інформативного потенціалу про революційні перетворення в 1917–1921 рр. **Висновки.** Жіночі мемуари різні за обсягом, часом і місцем написання, стилем та емоційністю, проте являють собою важливе історичне джерело для вивчення суспільства Української революції 1917–1921 рр. Спогади передають особистісне ставлення авторок до політичних перетворень, їх впливу на людей, дають змогу зрозуміти, якою була жіноча думка та оцінка всього, що відбувалося. Джерельна вибірка свідчить про те, що жінки активно залучалися до роботи в усіх сферах життя в період національно-визвольної боротьби українського суспільства в 1917–1921 рр.: працювали в уряді, утворювали жіночі громадські організації, писали книжки й підручники, служили в армії, працювали в університетах і школах, театрах, лікарнях. При цьому жіноча частина суспільства продовжувала влаштовувати особисте життя, займатися домогосподарством і виховувати дітей. Тому пережитий ними життєвий досвід, зафіксований у мемуарній літературі, дасть можливість розглянути українське суспільство революційної доби 1917–1921 рр. з нетрадиційної позиції.

Ключові слова: джерела особового походження, спогади, революційна доба, жінка, рефлексія.

WOMEN'S VIEW OF UKRAINIAN SOCIETY IN 1917–1921 IN MEMORIES OF CONTEMPORARIES

Hridina Anastasia Borysivna,
*Graduate Student at the Department of History
of Ukraine and Special Branches of Historical Science
Vasyl' Stus Donetsk National University
a.hridina@donnu.edu.ua
orcid.org/0000-0001-5718-9885*

The purpose of the article is to analyze the memoir literature of women who were contemporaries and active figures of the era of the Ukrainian Revolution, as a source for studying the state of society at that time. The application of the **principles** of scientific objectivity, historicism, systematicity and general scientific (analysis and synthesis, content analysis, generalization) and special-historical (historical-typological, historical-prosopographical, source heuristics) **methods** made it possible to identify, systematize, analyze and summarize information about memoir sources authored by women, contemporaries of the Ukrainian revolution. The sources were the memoirs of the leading contemporaries of the Ukrainian revolution. Among them are social and political activists, scientists, cultural figures: S. Rusova, Z. Mirna, N. Surovtsova, K. Antonovych, H. Pekarchuk, G. Sovacheva, H. Kononenko, T. Mykhailivska-Tsymbal, N. Polonska-Vasylenko. **The result** of processing women's memories was the identification of their informative potential about revolutionary transformations in 1917–1921. **Conclusions.** Women's memoirs are different in scope, time and place of writing, style and emotionality, but they are an important historical source for studying the society of the Ukrainian Revolution of 1917–1921. The memoirs convey the personal attitude of the female authors to political transformations, their impact on people, make it possible to understand what was the woman's opinion and assessment of everything

that was happening. The source sample testifies that women were actively involved in work in all spheres of life during the national liberation struggle of Ukrainian society in 1917–1921. They worked in the government, formed women’s public organizations, wrote books and textbooks, served in the army, and worked in universities, schools, theaters, hospitals. At the same time, the female part of society continued to arrange a personal life, take care of the household and raise children. Therefore, their life experience, recorded in the memoir literature, will allow us to consider the Ukrainian society of the revolutionary era of 1917–1921 from an unconventional point of view.

Key words: sources of personal origin, memories, revolutionary era, woman, reflection.

1. Вступ

Українська революція мала вибуховий ефект не тільки в розгортанні національно-визвольного руху, вона остаточно стерла межу між чоловіками та жінками в усіх сферах суспільного життя. Жінки почали утворювати громадські організації, займати місця в уряді, обіймати керівні посади в державних органах влади, розвивати культуру та розбудовувати український жіночий військовий рух – вони стали «агентами революційних подій» (Онiщенко, 2008). Своїм прикладом жінки довели, що не є зайвими в революційних перетвореннях, а навпаки, можуть відігравати ключову роль у вирішенні надважливих державних питань. Однак більшість досліджень, присвячених добі Української революції, побудовані на чоловічій концепції відтворення історичних подій. Наукові розвідки, що базуються на джерелах особового походження історії Української революції 1917–1921 рр., розкривають погляд на події найвідоміших чоловіків того часу та лише фрагментарно представляють свідчення жінок-сучасниць. Тема цієї розвідки зумовлена джерельним потенціалом жіночих мемуарів для дослідження стану українського суспільства революційної доби, адже вони розкривають особистісне ставлення провідних діячок до ситуації, що склалася, доповнюють відомі факти альтернативним поглядом та оцінками судженнями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показує, що тема жінки в революції активно піднімається в сучасних історичних напрацюваннях. За останні роки з’явилися наукові роботи з проблеми визначення ролі жінки в Українській національній революції загалом та з питань жіночої мемуаристики зокрема. Спогади жінок-сучасниць Української революції стали предметом досліджень О. Онiщенко, Е. Алієвої, О. Лабур, Л. Петришиної, Т. Швидченко та інших учених (Онiщенко, 2008; Онiщенко, 2011; Алієва, 2012; Лабур, 2015; Лабур, 2019; Петришина, 2006; Швидченко, 2019). У працях названих авторів здійснений аналіз жіночих спогадів як джерела для різних аспектів української історії. Особливо вагоме значення для нашого дослідження має видання Р. Ковалю «Жінки у Визвольній війні. Історія, біографія, спогади. 1917–1930», у якому опубліковані мемуари українських воякинь, сестер милосердя та письменниць, що були сучасницями боротьби за незалежну Україну в 1917–1921 рр. (Коваль, 2020).

Попри очевидні здобутки у вивченні проблеми, мемуари жінок щодо дослідження українського суспільства революційної доби не стали об’єктом спеціальної уваги.

Метою статті є аналіз мемуарної літератури жінок, які були сучасницями та активними діячками доби Української революції, як джерела для вивчення стану тогочасного суспільства.

Дослідження здійснене на основі *принципів* наукової об’єктивності, історизму, системності із застосуванням сукупності загальнонаукових (аналізу й синтезу, контент-аналізу, узагальнення) і спеціально-історичних (історико-типологічного, історико-просопографічного, джерельної евристики) *методів*. Ця методологія дала змогу визначити рівень відображення стану українського суспільства в мемуарній спадщині жінок.

Джерельну базу становлять спогади та щоденники українок за походженням чи покликом душі, а саме: С. Русової, З. Мірної, Н. Суровцової, К. Антонович, Х. Пекарчук, Г. Совачевої, Х. Кононенко, Т. Михайлівської-Цимбал, Н. Полонської-Василенко. Мемуари опубліковані в періодичних виданнях, електронних бібліотеках, зберігаються в архівних і наукових установах. У процесі розкриття інформативного потенціалу жіночих мемуарів у контексті дослідження стану суспільства в добу Української революції будемо враховувати життєвий шлях авторок та причини, що сприяли створенню ними мемуарного спадку.

2. Відбиток революційної доби у спогадах учасниць жіночого руху

Цілком закономірним є оприлюднення особистих вражень громадськими активістками, які обстоювали права «другої статі». Одна із засновниць українського жіночого руху Софія Русова свої спогади «Мемуари. Щоденник» написала, перебуваючи в еміграції після завершення революційних подій в Україні, проте вперше вони були опубліковані на початку 2000-х рр. У центральних архівних установах України (Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Центральному державному архіві громадських об’єднань України) зберігається рукописний варіант мемуарів авторки, який потрапив до столиці з матеріалами «Празького архіву» (Русова, 2004).

Унаслідок аналізу мемуарів С. Русової можна зазначити, що це книга про спогади української революціонерки й педагога, адже вона

організувала жіночий революційний рух, працювала в Генеральному секретарстві у справах освіти, очолювала департамент дошкільного виховання та позашкільної освіти, головувала у Вчительській спілці. Тому фокус її уваги у споминах особливо звернений на висвітлення питань освіти. Вона згадувала, що особисто займалася відкриттям вечірніх шкіл, книгозбірень, гуртків задля боротьби з неграмотністю. Мемуаристка зазначала, що основною силою в цьому напрямі були інструктори, які мали сприяти розвитку та популяризації «розумних культурних розваг, літературних читань, освітнього кінематографа, дитячих вечорів, концертів, спектаклів», а також видання «взірцевих каталогів просвітянських бібліотек, літературних і наукових читанок для різного віку розвитку», різноманітних довідників та інструкцій із практичними порадами (Русова, 2004: 152). С. Русова згадувала, що чимало робила для українізації освіти: «<...> учительство гаряче взялося за працю <...> вироблялись пляни, як саме переводити українізацію шкіл по всій Україні...» (Русова, 2004: 143). Мемуаристка змогла досягти значного успіху в цій справі, проте вона вщент була зруйнована з приходом до влади більшовиків.

С. Русова акцентувала в мемуарах на змінах становища жінки в революційному суспільстві, зазначала, що тогочасна жінка перейшла в «природний життєвий стан від інстинктивно несвідомого вузького родинного життя до широкої діяльності добре освіченої виховниці та громадянки, якій український нарід завдячує немало у своїх змаганнях як до освіти, так і до волі, до свого національного й соціального визволення» (Русова, 2004: 11). Загалом у мемуарах С. Русової простежується багато емоцій авторки: натхнення від громадської діяльності та педагогічної праці, розгубленість і розпач у момент евакуації, а також надія та віра в українські сили й досягнення ними поставленої мети.

Українська громадська діячка Зінаїда Мірна керувала Київською філією Товариства охорони жінок, Виконавчим комітетом у справах біженців, була членом Української партії соціалістів-федералістів і Малої Ради (Мірна, 1928). Вона однією з перших серед українського жіноцтва взяла участь у політичній діяльності та утворенні Центральної Ради. Упродовж життя мемуаристка популяризувала українську ідею, мову й культуру, а своєю основною місією вважала боротьбу за права жінок. Її спогади публікувалися в періодичних виданнях «Жінка» та «Жіноча доля» наприкінці 1920-х – у 1930-х рр. (Мірна, 1928; Мірна, 1937). У мемуарах З. Мірної багато уваги приділяється інституту жіноцтва в українському суспільстві революційної доби. Вона акцентувала на праці жінок в уряді «з безмежною відданістю

її ідеї, з відданістю до самозабуття» (Мірна, 1928: 12). На думку мемуаристки, ота їхня робота, хоч і не принесла результатів, «була потрібна для Батьківщини, як буде потрібна для відновлення нашої держави праця наступних жіночих поколінь» (Мірна, 1928: 13).

3. Мемуарні рефлексії громадсько-політичних діячок

Становлять неабиякий інтерес з огляду на зануреність їх авторок у гущу суспільних процесів. Досить інформативними є «Спогади» Надії Суровцевої – української громадської діячки, яка писала мемуари, перебуваючи в політичному ізоляторі. Вона декілька разів їх переписувала, чимало частин споминів було знищено органами держбезпеки, проте вони в 1996 р. вийшли друком у Києві завдяки «Видавництву ім. О. Теліги» (Суровцева, 1996). У тематичному розділі «Революція» мемуаристка висловила своє ставлення до цього історичного періоду: «Для мене ця доба – живі люди, часом дорогі, іноді ворожі, це зрушення часу, боротьба, помилки моїх сучасників і мої, це історія людей, що творили історію» (Суровцева, 1996: 59). За її згадками, початок революції українське суспільство зустрічало в піднесеному стані: «<...> я на власні очі бачила, як у Києві вирує саме українське життя» (Суровцева, 1996: 63).

Завданням Н. Суровцевої під час її членства в Центральній Раді було сповіщення сільського й міського населення про утворення українського уряду та революцію. Під час виконання таких завдань діячка могла бачити, як жили люди в містах і селах. Зокрема, вона згадувала, що в селах активно розвивалося культурне життя. Одного разу Н. Суровцева стала свідком вистави в селі: «На степку, біля самотньої хатинки, відбувався спектакль. Глядачі сиділи на землі, актори діяли на горбочку» (Суровцева, 1996: 66). За її свідченнями, у містах працювали культурно-літературні гуртки, у межах яких і молодь, і старші за віком люди створювали спектаклі, співали в хорі народних пісень, читали українські літературні твори. Мемуаристка зазначала, що тогочасна молодь не усвідомлювала революційні перетворення, «майбутній державний лад України був туманним», проте сприймала зміни не байдуже, навіть із натхненням (Суровцева, 1996: 66).

Цікавою є згадка про сприйняття молодим поколінням першого українського «Молодого театру» в Києві: «Ми, молодь, ходили туди старанно, старе покоління часом критикувало» (Суровцева, 1996: 76). Як згадувала Н. Суровцева, цей театр був першою спробою Л. Курбаса «відірватися від класичного побутового театру», що й імпонувало українській молоді. За свідченнями мемуаристки, молоді люди вечорами відвідували лекції в українському вільному університеті, часом просто через

те, що в ньому викладали українською мовою (Суровцева, 1996: 77). З натхненням і позитивними враженнями згадувала Н. Суровцева період Центральної Ради, частіше описувала побутове життя людей. Настрій споминів змінився з моментом приходу до влади гетьманату Скоропадського, а потім Директорії. Мемуаристка досить критично згадувала обидва уряди та чимало уваги приділила аналізу політичної ситуації в Україні.

Спогади дружини Д. Антоновича – членкині Революційної української партії – Катерини Антонович «З моїх спогадів» були опубліковані двома частинами накладом Української вільної академії наук у Канаді – у 1965 р. та 1966 р. (Антонович, 1966). Саме у другій частині К. Антонович згадувала період Української революції. Вона в цей час навчалася у школі малювання й жодного стосунку до політики не мала. Усі події сприймалися нею як необізнаною студенткою. За її споминами, і в Україні, і в Росії «кипіла революція», відбувалися демонстрації, яких вона ніколи в житті ще не бачила та в яких відразу взяла участь. Цей досвід налякав К. Антонович, адже вона ще юною опинилася в натовпі незнайомих людей, по яких відкрили стрілянину. Однак, як згадувала далі мемуаристка, наступного дня вона поринула у своє студентське життя.

Зі спогадів видно, що активно проводилася освітня діяльність, працювали недільні школи, гуртки, молодь агітували вивчати сучасні для того часу дисципліни, серед яких, як згадує К. Антонович, була «політична економія, знайомство з якою було обов'язковим для інтелігентної людини» (Антонович, 1966: 62). У мемуарах авторка зазначила, що студенти гуртувалися навколо лідерів своїх громад та утворювали студентські збори, саме так вона опинилася в лавах майбутньої Революційної української партії. К. Антонович писала, що на таких зборах лунали «промови, що кликали вперед до боротьби за ліпшу будучину, захоплювали» (Антонович, 1966: 65). Згадувала мемуаристка й про відпочинок студентів і молоді в революційну добу. За її словами, молодь компанією виїжджала на хутори до річок, де були облаштовані «купальні, які в той час стали новинкою», а ввечері збиралася співати пісень або прогулюватися лісами (Антонович, 1966: 69). Згадала К. Антонович і про Комітет із заснування Української академії мистецтв, статут до якого вона розробляла разом із сестрою чоловіка – Г. Антонович. Мемуаристка зазначила, що всі розуміли важливість справи, тому її вирішення не змусило довго на себе чекати.

Важливу інформацію «з перших рук» містять мемуари «сестер-жалібниць», які брали участь у визвольних змаганнях 1917–1921 рр. у складі військових частин Української Народної Республіки. Спочатку вони виконували функції

медичних сестер та опікувалися пораненими військовими, проте революційні події розгорталися так, що жінкам необхідно було брати на себе обов'язки воячок і розвідниць. З-поміж таких українок були ті, хто залишив мемуари про цей період, – Х. Пекарчук і Г. Совачева.

Хорунжа армії Української Народної Республіки Харитина Пекарчук лишила спогади «Вояцьким шляхом», які були опубліковані у виданні «Наше життя» завдяки діяльності Союзу українок Америки в 1969 р. (Пекарчук, 1969). Авторка повідомила про свою діяльність із заснування «Просвіти» в Сімферополі, що сприяло активізації українців. У цій організації працював український хор, діяли літературні гуртки, влаштовувалися вечори. За її інформацією, видавалася навіть газета «на спілку з татарами, які щойно теж почали були національно активізуватися й погодилися покривати кошти видавання» (Пекарчук, 1969: 39). Авторка підкреслила, що татари в революційний період поставилися до українців «бездоганно – виявляли дружність та солідарність». Згадувала Х. Пекарчук про маніфестацію в Криму, яка мала рішуче значення для українського суспільства: «<...> вона мала усвідомити чужинцям існування української нації у Криму, а водночас і нам самим виявити рівень нашої свідомості та активності» (Пекарчук, 1969: 39). Через віддаленість Криму від центрального керівництва державою, на думку авторки, було складно організувати сили у Криму, тому що в цей же час тут «домінували московські соціал-революціонери, які старалися не допустити українців до голосу» (Пекарчук, 1969: 39). Мемуаристка зазначила, що доводилося співпрацювати «з урядом Тимчасового Правительства, це було необхідне для приспання їх чуйности» (Пекарчук, 1969: 40). Однак справа українізації військових частин і розроблення проекту возз'єднання з Україною таємно все-таки проходила у стінах «Просвіти».

Про те, як Х. Пекарчук взялася за зброю, у мемуарах написано так: «Мені хотілось доказати, що між українцями є також патріотки, які будуть боротись за свій край зі зброєю в руках. Я була певна, що ми будемо мати своє військо» (Пекарчук, 1969: 40). Це рішення не сприймалося рідними мемуаристки, для них, як вона занотувала, «жінка в армії, та ще й разом із мужчинами – це була нечувана небувальщина» (Пекарчук, 1969: 40). Авторка згадувала, що під час запису до числа вояків у неї було вигадане ім'я – Степан Книшенко, навіть не всі знали, що вона жінка: «Чоловіки спершу були насторожені, але труднощів ніяких не робили, а в скорому часі стали моїми найкращими друзями» (Пекарчук, 1969: 40). Х. Пекарчук згадувала, що готова була воювати нарівні із чоловіками, які намагалися давати

їй полегшені завдання, адже «воно не погоджувалося з моїм наставленням та світоглядом» (Пекарчук, 1969: 40). У ході бойових дій Х. Пекарчук доводилося лікувати поранених, оскільки вона завідувала санітарним потягом Південно-Західного фронту армії Української Народної Республіки та «Запорізької Січі» отамана Юхима Божка (Пекарчук, 1969: 40). Мемуаристка писала, що всі шпиталі, навіть ті, якими володів ворог, продовжували роботу, а порівняно з українськими медиками «не завжди їх персонал дотримувався клятви Гіппократа, сумлінно ставлячись до своїх обов'язків» (Пекарчук, 1969: 40).

Сестра милосердя, високоосвічена Ганна Совачева залишила спогади «Крізь пориви життя: спогади – війна та визвольні змагання», які частинами публікувалися в журналі «Наше життя» в 1958 р., 1979–1982 рр. (Совачева, 1980а; Совачева, 1980б; Совачева, 1981). Незважаючи на те, що більшу частину свідомого життя авторка прожила в Москві, після переїзду в Україну після одруження з українським лікарем В. Совачевим вона надзвичайно раділа, що «нарешті потрапила в українське оточення». Вона писала: «Я відчувала себе частинкою української нації, для якої хотілося жити та працювати» (Совачева, 1980а: 19). Початок революції Г. Совачева застала в Чернівцях, вона згадувала, що тодішнє українське суспільство зустрічало зміни з «переконанням у звільненні України». З 1917 р. Г. Совачева залишила театральне життя та почала служити Україні у шпиталі поряд із чоловіком-лікарем. Мемуаристка писала: «Ми з Василем взялися до діла: приладнали комірку під сходами готелю на перев'язувальний пункт. Подерли кілька простирадл на бандажі і наготовили, що мали в себе, для дезінфекції ран» (Совачева, 1980б: 15). У мемуарах показано, що шпиталі часто перебували у кризовому становищі через велику кількість хворих на тиф і поранених, проте віддані справі лікарі та медичні сестри завжди знаходили способи, як допомогти людям.

4. Враження представниць освітньо-наукового простору про революційні зміни в Україні

Українська громадська діячка, журналістка Харитя Кононенко була «середньошкільницею» пансіону княгині Васильчикової в Києві, коли розпочалася Українська революція. Власні враження вона зафіксувала в мемуарах «Перші дні революції (переживання середньошкільниці)», що опублікований у «Календарі “Просвіти”» в 1936 р. (Кононенко, 1936б), та «Дні маніфестації (спогад з перших днів революції 1917 р)», надрукованому в «Календарі-альманасі “Дніпро”» того ж року Українським товариством допомоги емігрантам із Великої України (Кононенко, 1936а).

Авторка зазначила, що з початком революції активізувалися «вуличні рухи», які захоплювали

українців: «На вулицях Києва шалена радість серед тих, що прагнули закінчення влади Романових» (Кононенко, 1936б: 64). Водночас вона показувала монархічні настрої в пансіоні, у якому навчалася, через що учнів намагалися «берегти від турботливих вісток про революцію», а коли дізналися про настрій Х. Кононенко та її радість із приводу повалення царя, то викладачі, пансіонерки та священник, який проводив молебні на перервах, почали до неї ставитися вороже. Директорка закладу, дізнавшись про позицію учениці стосовно революційних перетворень, вимагала від Х. Кононенко скинути медальйон із Тарасом Шевченком на срібному ланцюжку. Однак згодом директорці, за словами мемуаристки, «трохи влетіло» за це, бо «революція таки розвивалась далі й із тим треба було рахуватись» (Кононенко, 1936б: 65). Х. Кононенко збирала навколо себе свідомих українок, яких, за її спогадами, було небагато, та, заклавши спочатку власний гурток, вступила з ним до Осередка українців-середньошкільників, які «дружно переживали всі приємні і прикрі події першого року революції» (Кононенко, 1936б: 66).

Ученицею гімназії в Одесі зустріла революцію Тетяна Михайлівська-Цимбал. Її спомини «З військового гнізда» були опубліковані в Буенос-Айресі в 1977 р. (Михайлівська-Цимбал, 1977). У них авторка описала своє життя, батьків, родину, навчання, яке співпало з Українською революцією. З мемуарів Т. Михайлівської-Цимбал можна довідатися про ситуацію на фронті, оскільки її батько був військовим, а також про буденне життя українців у Києві, Одесі та Могильові, де авторка часто перебувала через особисті й сімейні обставини. В одеській гімназії, де навчалася мемуаристка, з початком революції «наука пішла шкереберть, замість нормальних викладів почалися прискорені випускні іспити» (Михайлівська-Цимбал, 1977: 69). Так само, як і Х. Кононенко, Т. Михайлівська-Цимбал писала, що «в гімназії учнів тримали строго осторонь від усіх подій <...> які події переживала російська імперія, нам знати не можна було» (Михайлівська-Цимбал, 1977: 70). Батьки забороняли дівчині долучатися до політики, оскільки в їхній родині «залишилося ще багато від славнозвісного “домострою”». Т. Михайлівська-Цимбал згадувала, що в Одесі «харчові продукти зникли, їх можна було здобути за цінні речі й золото, тому більшість населення голодувала» (Михайлівська-Цимбал, 1977: 69). Щоб прогодуватися, мемуаристка ходила на безплатні обіди для «голодуючої інтелігенції». Водночас в Одесі «кипіло життя»: проводилися мітинги, дискусії, літературні вечори, доповіді, вистави в Одеському оперному театрі, який Т. Михайлівська-Цимбал назвала «храмом мистецтва».

Через брак коштів на життя мемуаристка

вимушена була поїхати до бабусі в Могильов, де стала «сестрою-харчувальницею» в Земському Союзі. Її обов'язком було «видавати харчі полоненим з австрійської армії» (Михайлівська-Цимбал, 1977: 78). З приходом до влади більшовиків «місто виглядало так, немовби над ним пронісся циклон» (Михайлівська-Цимбал, 1977: 79). Люди в домівах тримали звичайний попіл із гарячими вугликами, і не можна було допустити їх згасання, «на вогонь клали все, що було під рукою: паркани, цінні овочеві щепи, меблі, книжки, піана» (Михайлівська-Цимбал, 1977: 90). Як писала мемуаристка, за революційні роки влада в Могильові 21 раз переходила в різні руки, проте люди про це не знали, оскільки пошта й телеграф у місті не працювали. Т. Михайлівська-Цимбал зазначила, що в містян була своя окрема від столиці військова «влада», яка реквізувала харчі та тяглову силу в довколишніх селян. Селяни боялися чинити відкритий опір, однак намагалися врятувати майно, закопуючи його та ховаючи в лісах. За її свідченням, не всі села підтримували українську владу, деякі з них були скомунізованими, у них діяли свої ватажки.

У Києві, за спогадами мемуаристки, «життя було дуже розхитане і війною, і революцією – у всьому відчувався брак» (Михайлівська-Цимбал, 1977: 79). Завдяки можливості їздити до Могильова Т. Михайлівська-Цимбал купувала там чай і перепродавала його в Києві, де «чай цінувався на вагу золота». На цій спекуляції вона заробляла собі на життя. Після приходу до влади Гетьманату, згідно з мемуарами Т. Михайлівської-Цимбал, життя стабілізувалося: «відкривалися бібліотеки, музей, опера, театри, зорганізовано Українську Державну Капелю, українізувалися школи» (Михайлівська-Цимбал, 1977: 86). Однак за Директорії в Києві настала анархія – зникли всі продукти з базарів, не було палива. А наслідки здобуття влади в Києві більшовиками Т. Михайлівська-Цимбал охарактеризувала так: «Наступив повний розгардіяш» (Михайлівська-Цимбал, 1977: 89).

Українська науковиця, історикиня Наталя Полонська-Василенко писала свої «Спогади» в 1945 р. в еміграції. Уперше вони публікувалися в журналі «Український історик» за 1988–1989 рр., а єдине книжкове видання її мемуарів в Україні впорядковане В. Шевчуком у 2011 р. (Полонська-Василенко, 1988; Полонська-Василенко, 2011). Хоча авторка не брала участь у визвольних змаганнях, вона передала у споминах свої відчуття й особисті переживання, пов'язані з революцією. З них видно, що жінка відчувала себе в небезпеці, була стурбованою, у неї були «почуття безнадійності, безпорадності, передчуття чогось ще жахливішого, що мусить статися, що насувається» (Полонська-Василенко, 2011: 105). Вона писала, що суспільство

відразу відреагувало на революцію з острахом і бунтом: «У газетах не було жодних натяків на це. Чутки ширилися. Казали про величезні черги по хліб, на інші продукти» (Полонська-Василенко, 2011: 106). Мемуаристка залишила спогади про стан вищої освіти на початку революції, зазначивши колапс у їх діяльності в Києві: «Університет та Вищі жіночі курси не функціонували. По всіх школах йшли мітинги» (Полонська-Василенко, 2011: 110). Н. Полонська-Василенко була вимушена призупинити наукову діяльність і займатися викладанням, щоб заробити на життя. Проте грошей не вистачало, майно конфіскували, навантаження на роботі було великим, до того ж погіршився стан здоров'я. Вона писала: «Часи були тривожні. Кожний день приносив щось страшне. У Києві панувала анархія» (Полонська-Василенко, 2011: 113). За її свідченням, стан суспільства в Києві погіршився в 1919 р., коли до влади прийшли більшовики: люди опинилися на межі виживання через холод і голод. Міститься в мемуарах Н. Полонської-Василенко також згадка про її перебування в лікарні, коли вона захворіла на черевний тиф. Вона зазначила, що утримання хворих було жахливим через нестачу їжі, ліків, однак медичні працівники оточували її увагою та намагалися допомогти (Полонська-Василенко, 1988).

5. Висновки

Жіночі мемуари різні за обсягом, часом і місцем написання, стилем та емоційністю, однак являють собою важливе історичне джерело для вивчення суспільства Української революції 1917–1921 рр. Спогади передають особистісне ставлення авторок до політичних перетворень, їх впливу на людей, дають змогу зрозуміти, якою була жіноча думка та оцінка всього, що відбувалося. З проаналізованих мемуарів видно, що жінки в Україні по-різному поводити себе в революційну добу. Активні діячки національно-визвольного руху (зокрема, С. Русова, Н. Суровцева, З. Мірна, К. Антонович) писали у споминах про своє прагнення змінити ситуацію в Україні, готовність рішуче діяти задля відбудови державності. Найчастіше вони зосереджували свою увагу на політичному житті суспільства та розвитку жіночого руху в Україні. Спогади Г. Совачевої, Х. Пекарчук, Х. Кононенко засвідчують, що жінки в момент революційних перетворень продовжували навчання, будували кар'єру, підтримували національний рух і навіть вступали до військових лав. Дуже емоційно вони описували початок революції, відчувається, що мемуаристки були сповнені надій і натхнення. Велику увагу приділили опису шпиталів, буденного життя міст, у яких перебували. Мемуари Т. Михайлівської-Цимбал та Н. Полонської-Василенко свідчать про те, що в період Української

революції не всі жінки активно брали участь у перетвореннях, деякі з них відчували дискомфорт і були налякані, однак вони продовжували жити в Україні та всіляко її підтримувати. У своїх спогадах ці жінки висвітлили проблеми повсякдення суспільства та соціально-економічне становище людей у різні періоди Української революції 1917–1921 рр.

Перспективи дослідження спогадів сучасниць Української революції варто пов'язати з розширенням спектру спогадів за рахунок опрацювання фондів архівних установ України та зарубіжжя. Надалі варто приділити увагу інформації в мемуарах жінок про повсякдення, особисте життя, що важливо як для розуміння зламів революції доби, так і для сфери гендерних досліджень.

Література:

1. Алієва Е. Революційні події 1917–1919 рр. та долі жінок-революціонерок Донбасу. *Історичні записки*. 2012. Вип. 33. С. 11–18.
2. Антонович К. З моїх споминів. Частина 2. Вінніпег, 1966. 82 с.
3. Інтерв'ю з Наталією Полонською-Василенко. Спогади про революційні події в Україні 1917–1918 років (1965, США). URL: https://www.youtube.com/watch?v=77AFEjunruQ&ab_channel=%D0%9F%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%BE%D0%93%D0%B0%D0%B9-%D0%9D%D0%B8%D0%B6%D0%BD%D0%B8%D0%BA%3A%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F%2C%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0%2C%D1%96%D0%B4%D0%B5%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F (дата звернення: 14.07.2022).
4. Коваль Р. Жінки у Визвольній війні. Історії, біографії, спогади. 1917–1930. Київ : Markobook, 2020. 432 с.
5. Кононенко Х. Дні маніфестації (спогад з перших днів революції 1917 р). *Календар-альманах «Дніпро» на звичайний рік на 1937 р*. Річник XVI. Львів : Українське товариство допомоги емігрантам з Великої України, 1936. С. 80–85.
6. Кононенко Х. Перші дні революції (переживання середньошкільниці). *Календар «Просвіти» на звичайний рік 1937*. Львів, 1936. С. 64–66.
7. Лабур О. «Вікно можливостей?»: гендерна ситуація на хвилі революційної політики з лютого 1917 року в Україні. *Сторінки історії*. 2019. Вип. 40. С. 42–58.
8. Лабур О. Джерелознавчі аспекти вивчення друкованих свідчень старих більшовичок Є. Бош, С. Гопнер, О. Коллонтай. *Сторінки історії*. 2015. Вип. 40. С. 81–90.
9. Михайлівська-Цимбал Т. З військового гнізда (спогади). Буенос-Айрес : Видавництво Юліана Середяка, 1977. 128 с.
10. Мірна З. Жінка в Українській Центральній Раді. *Жіноча доля: альманах на рік 1929*. Коломия, 1928. С. 12–13.
11. Мірна З. Жіночий рух на Великій Україні. *Жінка*. 1937. Ч. 6. С. 2–3; Ч. 7. С. 2–3; Ч. 8–9. С. 6–7.
12. Оніщенко О. Жінки в суспільно-політичному житті України. 1917 рік : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2008. 184 с.
13. Оніщенко О. Мемуари жінок – діячок українського національно-визвольного руху як історичне джерело. *Роль визначних особистостей – митців, діячів науки та культури у процесі формування національної самосвідомості XIX – на початку XX ст.* : матеріали III–V наукових семінарів / упоряд. : Н. Грабар, О. Мокану, М. Горбатюк. Київ, 2011. С. 364–369.
14. Пекарчук Х. Вояцьким шляхом (цикл спогадів). *Наше життя*. 1969. № 2–10. С. 1–55. URL: <https://unwla.org/media/magazine/our-life/196x/1969-03-march-magazine-Our-Life.pdf> (дата звернення: 14.07.2022).
15. Петришина Л. Жіночий рух в Україні у 1917 р. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Історичні науки»*. 2006. № 1. С. 145–149.
16. Полонська-Василенко Н. Революція 1917: спогади. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1988. № 1–4(97–100). С. 119–129.
17. Полонська-Василенко Н. Спогади. Київ, 2011. 592 с.
18. Русова С. Мемуари. Щоденник. Київ : Поліграфкнига, 2004. 544 с.
19. Совачева Г. Крізь пориви життя. *Наше життя*. 1980. Ч. 9. С. 19. URL: <https://unwla.org/media/magazine/our-life/198x/1980-01-january-magazine-Our-Life.pdf> (дата звернення: 14.07.2022).
20. Совачева Г. Крізь пориви життя. *Наше життя*. 1980. Ч. 10. С. 15–16. URL: <https://unwla.org/media/magazine/our-life/198x/1980-05-may-magazine-Our-Life.pdf> (дата звернення: 14.07.2022).
21. Совачева Г. Крізь пориви життя. *Наше життя*. 1981. Ч. 2. С. 17–18.
22. Суровцева Н. Спогади. Київ : Видавництво ім. О. Теліги, 1996. 432 с.
23. Швидченко Т. Жінки у боротьбі за українську державність у 1917–1921 рр. *Українознавство. Історичні студії*. 2019. № 4(73). С. 8–24.

References:

1. Aliieva, E. (2012). Revoliutsiini podii 1917–1919 rr. ta doli zhinok-revoliutsionerok Donbasu [Revolutionary events of 1917–1919 and the fate of women revolutionaries of Donbass]. *Istorychni zapysky*, iss. 33, pp. 11–18 [in Ukrainian].
2. Antonovych, K. (1966). Z moikh spomyniv. Chastyna 2 [From my memories. Part 2]. Winnipeg, 82 p. [in Ukrainian].
3. Polonska-Vasylenko, N. (1965). Interviu z Nataliieiu Polonskoiu-Vasylenko. Spohady pro revoliutsiini podii v Ukraini 1917–1918 rokiv [Interview with Natalia Polonska-Vasylenko. Memoirs of the revolt events in Ukraine in 1917–1918]. Retrieved from: https://www.youtube.com/watch?v=77AFEjunruQ&ab_channel=%D0%9F%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%BE%D0%93%D0%B0%D0%B9-%D0%9D%D0%B8%D0%B6%D0%BD%D0%B8%D0%BA%3A%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F%2C%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0%2C%D1%96%D0%B4%D0%B5%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F [in Ukrainian].
4. Koval, R. (2020). Zhinky u Vyzvolnii viini. Istorii, biohrafii, spohady. 1917–1930 [Women in the Liberation War. Stories, biographies, memories. 1917–1930]. Kyiv: Markobook, 432 p. [in Ukrainian].
5. Kononenko, Kh. (1936a). Dni manifestatsii (spohad z pershykh dnev revoliutsii 1917 r) [Days of manifestation (memories from the first days of the revolution of 1917)]. *Kalendar-almanakh “Dnipro” na zvychainyi rik na 1937 r.* Rychnyk XVI. Lviv: Ukrainske tovarystvo dopomohy emihrantam z Velykoi Ukrainy, pp. 80–85 [in Ukrainian].
6. Kononenko, Kh. (1936b). Pershi dni revoliutsii (perezhyvannia serednoshkilnytsi) [The first days of the revolution (experiences of high school)]. *Kalendar “Prosvity” na zvychainyi rik 1937.* Lviv, pp. 64–66 [in Ukrainian].
7. Labur, O. (2019). “Vikno mozhyvostei?”: henderna sytuatsiia na khvyli revoliutsiinoi polityky z liutoho 1917 roku v Ukraini [“Window of opportunity?”: gender situation on the wave of revolutionary policy since February 1917 in Ukraine]. *Storinky istorii*, iss. 40, pp. 42–58 [in Ukrainian].
8. Labur, O. (2015). Dzhereloznavchi aspekty vyvchennia drukovanykh svidchen starykh bilshovychok Ye. Bosh, S. Hopner, O. Kollontai [Source aspects of the study of printed evidence of the old Bolsheviks E. Bosch, S. Gopner, O. Kollontai]. *Storinky istorii*, iss. 40, pp. 81–90 [in Ukrainian].
9. Mykhailivska-Tsymbal, T. (1977). Z viiskovoho hnizda (spohady) [From the military nest (memories)]. Buenos Aires: Publishing house of Yulian Serediak, 128 p. [in Ukrainian].
10. Mirna, Z. (1928). Zhinka v Ukrainiskii Tsentralnyi Radi [Woman in the Ukrainian Central Council]. *Zhinocha dolia: almanakh na rik 1929.* Kolomyia, pp. 12–13 [in Ukrainian].
11. Mirna, Z. (1937). Zhinochyi rukh na Velykii Ukraini [Women’s movement in Greater Ukraine]. *Zhinka*, ch. 6, pp. 2–3; ch. 7, pp. 2–3; ch. 8–9, pp. 6–7 [in Ukrainian].
12. Onishchenko, O. (2008). Zhinky v suspilno-politychnomu zhytti Ukrainy. 1917 rik [Women in the socio-political life of Ukraine. 1917]. *Candidate’s thesis.* Kyiv, 184 p. [in Ukrainian].
13. Onishchenko, O. (2011). Memuary zhinok – diiachok ukrainskoho natsionalno-vyzvolnoho rukhu yak istorychne dzherelo [Memoirs of women – activists of the Ukrainian national liberation movement as a historical source]. *Rol vyznachnykh osobystostei – myttsiv, diiachiv nauky ta kultury u protsesi formuvannia natsionalnoi samosvidomosti XIX – na pochatku XX st.: materialy III–V naukovykh seminariv* / N. Hrabar, O. Mokanu, M. Horbatiuk (eds.). Kyiv, pp. 364–369 [in Ukrainian].
14. Pekarchuk, Kh. (1969). Voiatskym shliakhom (tsykl spohadiv) [Voiatsky way (cycle of memories)]. *Nashe zhyttia*, no. 2–10, pp. 1–55. Retrieved from: <https://unwla.org/media/magazine/our-life/196x/1969-03-march-magazine-Our-Life.pdf> [in Ukrainian].
15. Petryshyna, L. (2006). Zhinochyi rukh v Ukraini u 1917 r. [Women’s movement in Ukraine in 1917]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriia “Istorychni nauky”*, no. 1, pp. 145–149 [in Ukrainian].
16. Polonska-Vasylenko, N. (1988). Revoliutsiia 1917: spohady [Revolution of 1917: memories]. *Ukrainskyi istoryk.* New York; Toronto; Munich, no. 1–4(97–100), pp. 119–129 [in Ukrainian].
17. Polonska-Vasylenko, N. (2011). Spohady [Memoirs]. Kyiv, 592 p. [in Ukrainian].
18. Rusova, S. (2004). Memuary. Shchodennyk [Memoirs. Diary]. Kyiv: Polihrafknyha, 544 p. [in Ukrainian].
19. Sovacheva, N. (1980a). Kriz poryvy zhyttia [Crisis impulses of life]. *Nashe zhyttia*, ch. 9, p. 19. Retrieved from: <https://unwla.org/media/magazine/our-life/198x/1980-01-january-magazine-Our-Life.pdf> [in Ukrainian].
20. Sovacheva, N. (1980b). Kriz poryvy zhyttia [Crisis impulses of life]. *Nashe zhyttia*, ch. 10, pp. 15–16. Retrieved from: <https://unwla.org/media/magazine/our-life/198x/1980-05-may-magazine-Our-Life.pdf> [in Ukrainian].
21. Sovacheva, N. (1981). Kriz poryvy zhyttia [Crisis impulses of life]. *Nashe zhyttia*, ch. 2, pp. 17–18 [in Ukrainian].

22. Surovtseva, N. (1996). Spohady [Memoirs]. Kyiv: Olena Teliga Publishing House, 432 p. [in Ukrainian].
23. Shvydchenko, T. (2019). Zhinky u borotbi za ukrainsku derzhavnist u 1917–1921 rr. [Women in the struggle for Ukrainian statehood in 1917–1921]. *Ukrainoznavstvo. Istorychni studii*, no. 4(73), pp. 8–24 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 30.06.2022
The article was received 30 June 2022

УКРАЇНЬСЬКА ПРЕСА В КОНТЕКСТІ БОРОТЬБИ ЗА СВОБОДУ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛЬНОТИ

Деревінський Василь Федорович,
*доктор історичних наук, професор,
професор кафедри політичних наук і права
Київського національного університету будівництва
і архітектури
vasydrl@ukr.net
orcid.org/0000-0001-5967-2328*

Мета дослідження – розглянути особливості зростання кількості українських медій під час активізації визвольної боротьби, революційних зрушень, осмислити взаємозалежність вузлових, переломних моментів історії України зі становищем незалежної національної преси. Для створення ґрунтовнішого бачення питання проведено порівняльні паралелі з подібними процесами в історії інших народів. Методологічною основою дослідження послужив конкретно-історичний, порівняльний та історико-аналітичний методи. Використано принципи об'єктивності, історизму, багатофакторності.

Медіа – потужний інститут суспільства, що є впливовим фактором вибудови траєкторії розвитку національної спільноти. Влада будь-якої країни через певний підбір інформації у ЗМІ або встановлення повного контролю над ними намагається проєктувати громадську думку. Тому медіа включені в протистояння, що відбувається в площині влада–опозиція, влада–суспільство, поневолювач–поневолений, інтервент–оборонець. Історична ретроспектива показує, що медіа вивільнювалися з-під контролю влади (тоталітарного режиму) в час політичних збурень, революцій, війн. Напередодні цих подій, і особливо в ході їхнього перебігу, ЗМІ інформують та активізують суспільство, стимулюють пошук правди і породжують готовність платити високу ціну за правду. В історії української боротьби за свободу медіа відіграли важливу роль для консолідації та інтеграції спільноти, відродження ідеї політичної незалежності, етнічної окремішності. Подібно як в інших поневолених народів, революції чи активізація визвольного спротиву супроводжувалися зростанням кількості друкованих видань. Після поразок визвольного спротиву окупаційні режими докладали зусиль для знищення української позацензурної періодики. Завдяки існуванню численної незалежної преси в роки української революції 1988–1991 рр. удалося перемогти в інформаційній війні з радянським тоталітарним режимом. Порушене в цій статті питання важливо продовжити досліджувати, оскільки значення і вплив преси на визвольну боротьбу українського народу є актуальною темою студій.

Ключові слова: видання, медіа, преса, визвольна боротьба, революція.

UKRAINIAN PRESS IN THE CONTEXT OF THE STRUGGLE FOR THE FREEDOM OF THE NATIONAL COMMUNITY

Derevinskyi Vasyl Fedorovych,
*Doctor of Historical Sciences, Professor,
Professor at the Department of Political Science and Law
Kyiv National University of Construction and
Architecture
vasydrl@ukr.net
orcid.org/0000-0001-5967-2328*

The purpose of the study is to consider the peculiarities of the growth of the number of Ukrainian media during the intensification of the liberation struggle, revolutionary changes. To study the interdependence of key, turning points in the history of Ukraine with the development of an independent national press. The purpose of the study is to consider the peculiarities of the growth of the number of Ukrainian mass media in the period of intensification of the liberation struggle and revolutionary changes. Understand the interdependence of key, turning points in the history of Ukraine with the position of the independent national press. To create a more thorough vision of the problem, comparative parallels were drawn with similar processes in the history of other nations. The methodological basis of the study were concrete-historical, comparative and historical-analytical methods. The principles of objectivity, historicism, multifactoriality are used.

The media is a powerful institution of society, which is an influential factor in building the trajectory of development of the national community. The government of any country tries to project public opinion by selecting information in the media or establishing full control over it. Therefore, the media are involved in the confrontation that takes place in the plane of power-opposition, power-society, enslaver-captive, interventionist-defender. Historical retrospective shows

that the media were freed from the control of power (totalitarian regime) during political riots, revolutions, wars. On the eve of these events, and especially in the course of their course, the media inform and activate society, stimulate the search for truth and form a willingness to pay a high price for the truth. In the history of the Ukrainian struggle for freedom, the media have played an important role in the consolidation and integration of the community, the revival of the idea of political independence and ethnic identity. As in other enslaved peoples, revolutions or increasing liberation resistance were accompanied by an increase in the number of printed publications. After the defeat of the liberation resistance, the occupation regimes directed brutal repression at the destruction of Ukrainian obscene periodicals. Thanks to the existence of numerous independent press during the Ukrainian Revolution of 1988–1999, it was possible to win the information war with the Soviet totalitarian regime. It is important to continue the study of the issue raised in this article, as the importance and influence of the press on the liberation struggle of the Ukrainian people is a main topic of study.

Key words: publications, mass media, press, liberation struggle, revolution.

Вступ. Змінюються епохи та технічні особливості медіа, але незмінною залишається їхня суть. Вони застаються посередником, що передає через простір і час інформацію. Щоразу з новим поступом людства вплив і значення медіа збільшуються. Ще в першій половині ХХ ст. Ольгерд Бочковський, розглядаючи популярний тоді різновид медій – часописи та пресу, взагалі вважав, що краще за них ніщо не може виконувати суспільну функцію посередника в громадських відносинах (Бочковський, 1993: 33). Саме вони стали тим посередником-інструментом, що надає інформацію, витворює громадську думку, консолідує суспільство. Вражаючи результати впливу медій привели до використання їхнього потенціалу у своїх цілях як окремими людьми, так і громадськими та політичними об'єднаннями, органами державної влади. Діяльність медій позначилася на перебігу подій української історії. Особливо важливе значення мали друковані засоби масової інформації в ХІХ і ХХ ст.

Мета дослідження – розглянути особливості зростання кількості українських медій під час активізації визвольної боротьби, революційних зрушень, осмислити взаємозалежність вузлових, переломних моментів історії України зі становищем незалежної національної преси. Для створення ґрунтовнішого бачення питання проведено порівняльні паралелі з подібними процесами в історії інших народів. Методологічною основою дослідження послужив конкретно-історичний, порівняльний та історико-аналітичний методи. Використано принципи об'єктивності, історизму, багатofакторності.

Постання «революційної преси». Вплив медій почав суттєво позначатися на історичних процесах з кінця ХVІІІ ст. Пропагування журналістами пресових видань американських колоній Великої Британії ідеї відокремлення від останньої відіграло велике значення в боротьбі за їхню незалежність і створення Сполучених Штатів Америки. Особливо пошквалилась зацікавленість у новинах чергових випусків газет у роки Французької революції (1789–1794 рр.). Завдяки революції була ліквідована загроза смертної кари тим, хто вміщував у своїх друкованих виданнях критику влади чи

неприйнятну для неї інформацію. Тож якщо напередодні революції було 60 періодичних видань, то до 1792 р. їх утворилося понад 500.

«Революційна преса» посприяла демократизації суспільства і кардинально змінила статус медій у суспільстві і державі. Нову їхню місію визначив активний учасник Французької революції Каміль Демулен, зазначивши: «За старого режиму періодичний листок... повідомляв про погоду. Сьогодні журналісти здійснюють державне управління, вони розвінчують, декредитують, керують найдивнішим чином, виправдовуючи чи засуджуючи... Газети... подібно сонцю, щоденно виходять освітлювати горизонт» (Claretie, 1875: 174).

Преса закріпила за собою роль «володаря думок», творця і розповсюджувача нових сенсів. Під впливом революційних антимонархічних закликів пресових видань у Франції відбулася революція 1830 р. та 1848 р. Знов-таки під час революційних подій «весни народів» у Парижі кількість газет зросла з кількох сотень до понад тисячі.

Революційні процеси і виникнення україномовної преси. Революційні події 1848–1851 рр. дійшли до українських земель. У травні 1848 р. представницький орган українського народу – Головна Руська рада розпочала видавати першу україномовну газету «Зоря галицька». Її наклад становив 4 тис. примірників. До завершення революції на західноукраїнських землях видавалося 6 газет.

У середині ХІХ ст. тільки розпочалася політизація українського національного руху, тому вже вихід такої кількості газет був значним досягненням. За кількістю свого накладу та впливом на громадську думку українська преса не могла тоді рівнятися з французькою пресою, яка мала значно тривалішу історію становлення. Тим не менше народжена революцією преса йшла у світовому руслі розвитку медіа в напрямі розширення впливу та формування цінностей і світогляду громадян. Українська преса внесла свій вклад у те, що ХІХ вік став «століттям газет», а медіа закріпили за собою позиції «четвертої влади».

Після революційних подій 1848–1851 рр. кількість назв українських пресових видань і їхні накладу поступово зростали. На початку ХХ ст.

виходило близько 30 видань. Подібно як «весна народів» на західноукраїнських землях спричинила збільшення кількості української періодики, так і революція 1905–1907 рр. позитивно вплинула на зростання україномовної преси на Наддніпрянській Україні. Вже в листопаді 1905 р. у Лубнах брати Шемети заснували часопис «Хлібороб» з накладом у 5 тис. примірників. Невдовзі його наклад зріс до 80 тис. примірників. Якщо в 1905 р. видавалось 3 українські видання, то вже в 1906 р. існувало 17. Незважаючи на пореволюційні репресії російської влади, темп розвитку української преси досить суттєво прискорився порівняно з XIX ст.

Становище медій у різних поневоленних народів. Репресії російської влади, брак кваліфікованих кадрів, матеріально-технічного і фінансового забезпечення, повільне зростання передплатників значно позначилося на темпах цього поступу. Тому показники розвитку української преси на Наддніпрянщині суттєво поступалися західноукраїнським. У разі відрізнялися вони від стану преси в інших поневоленних європейських народів. Особливо тих, які мали обриси державності, як фіни. За даними О. Бочковського, в поневоленій Російською імперією Фінляндії на 1898 р. друкувалось 168 періодичних видань, у її столиці Гельсінкі – 83. З них 20 видань були щоденними (Бочковський, 1916: 33). На Наддніпрянщині українська щоденна газета з'явилася у 1905 р. Кількість її передплатників становила близько 3 тис. осіб на 25 млн українців, що мешкали під владою Російської імперії. Наклади фінських газет були в межах 7–12 тис. примірників на 2,6 млн фінів станом на початок XX ст. Цю кількість не вдалося досягти навіть у Галичині, де перша щоденна газета «Діло» (заснована у 1880 р., щоденною стала у 1888 р.) мала 3 тис. передплатників на 3 млн українців.

Українську пресу в Галичині за кількістю найменувань і за чисельністю накладу переважала польська преса, яка нараховувала більше півтисячі найменувань (Jarowiecki, 2008: 15). Зрозуміло, що це впливало зі збереження за поляками домінуючого положення в Галичині після переходу її під владу Австрійської імперії.

У схожій ситуації з українським національним рухом перебував литовський національний рух, у результаті заборони російською владою друкувати газети литовською мовою з її латинським шрифтом. Тому лише в 1880–90-х рр. виникло кілька литовськомовних газет. Революційні події 1905–07 рр. також активізували видавничу діяльність литовського національного руху. І на 1910 р. виходило 12 часописів литовською мовою, більшість з яких були тижневиками і лише один виходив щодня.

На переконання відомого українського історика Ігоря Гирича незначна кількість найменувань

і накладу української періодики була індикатором і причиною «слабкого поширення національної свідомості серед широкого загалу суспільства» (Гирич, 2013). Своєю чергою такий рівень національної самоідентифікації та консолідації українців був головною причиною поразки революції 1917–1921 рр.

Преса і збройна боротьба 1917–1950-х рр. Впливає, що українці порівняно з іншими поневоленими народами розпочали у 1917–1918 рр. революційні процеси з меншим рівнем готовності та національної самоорганізації. Тим не менше скористались черговим шансом отримати свободу під час краху двох імперій. Тож революційні події 1917–1921 рр. вплинули на піднесення і посилення ролі української періодики у суспільстві. Відповідно, в 1917 р. виходило 127 видань (з них 102 на Наддніпрянщині), а в 1918 р. уже 233 (з них 218 на Наддніпрянщині). Підважена була домінанта російськомовної преси на українських землях, що привело до зменшення її кількості. Так, якщо в 1917 р. нараховувалось 751 видань, то у 1918 р. було 321 (Ігнатієнко, 1926: 70). Збільшилася кількість періодики в усіх поневоленних народів, які боролися за свою свободу. Преса сприяла перебігу національним революціям та консолідації і самоствердженню національних спільнот.

Зі становленням в Україні радянського тоталітарного режиму українська легальна позавладна преса припинила існувати. Комуністи, що захопили владу завдяки активній видавничій діяльності, розуміючи силу впливу медій на суспільство, одразу заборонили свободу слова та вільну думку, встановили монополію на засоби масової інформації (Обертас, 2010: 28). Подібні заходи радянська влада впроваджувала на новозахоплених територіях – країнах Балтії, а згодом у державах Східної Європи.

Діячі українського визвольного руху 1940–50-х рр. врахували досвід попередніх періодів боротьби. Одночасно зі збройним опором важливу увагу надали друкованому слову. Тому впродовж десятиліття збройного змагу вдалося істотно наростити видавничий потенціал. Попри війну і каральні репресії нацистського й комуністичного режимів, за весь період боротьби вийшло понад 150 періодичних видань (Стасюк, 2006: 41). Досягти такої кількості видань не вдалося іншим визвольним рухам колишніх радянських республік. Литовські борці за свободу і незалежність 1940–1950х рр., які за масштабами свого визвольного резистансу поступалися лише українському руху, друкували близько 70 видань (Чекутіс, 2006: 212).

Обсяг найменувань видань, кількість їхнього накладу та інформативна наповненість позитивно вплинули на підтримку населення руху Опору. Змінювали підпільні видання на краще ставлення до українських повстанців представників інших

народів, які перебували на території України в мундирах різних військових формувань, або які мешкали на українських землях.

Слово як зброя у 1960–1980-х рр. Після великої кількості журналів, газет та іншої літератури, що видавали структури ОУН та УПА, в другій половині ХХ ст. були поодинокі спроби розпочати підпільно друкувати часописи. Українська загальнонародна організація (з 1964 р. під назвою УНФ-2), яка була утворена у 1961 р. на території Івано-Франківщини, першою в Україні приступила до видання підпільного журналу, започаткувавши рукописне видання «Прозріння». Згодом, у 1964–1967 рр., підпільна організація Український національний фронт видала шістнадцять чисел журналу «Воля і Батьківщина». У цих двох журналах мали висвітлюватися питання, що пов'язані з перебігом боротьби з режимом нового покоління незгодних, не мали вони великого поширення серед громадськості і були маловідомими.

Логічна закономірність процесу становлення національного руху вже тоді вказувала на потребу його суттєвого інформаційного забезпечення. Актуальним стало налагодження системного інформування громадськості про перебіг протистояння нових борців з режимом. Тож у 1969 р. В. Чорновіл утворив підпільний журнал «Український вісник», який став одним з найпопулярніших українських підпільних журналів другої половини ХХ ст.

Зважаючи на популярність часопису, після арешту його редактора у 1972 р., впродовж 1970-х рр. ще тричі різні активісти розпочинали друк видання під тією ж назвою.

У 1960–70-х рр. різні підпільні періодичні видання заснували діячі інших національних рухів. У 1965 р. з'явився бюлетень кримсько-татарського руху «Інформація», в якому висвітлювалися важливі події їхньої діяльності. Перше періодичне єврейське видання – журнал «Ітон» почав виходити в лютому 1970 р. у Ризі (Зісельс, 2012). На початку 1970-х рр. діячі підпільної організації «Естонський демократичний рух» розпочали друкувати перші періодичні видання у Естонії як естонською, так і російською мовами – «Демократ», «Голос естонського народу» та ін.

Преса періоду української революції 1988–1991 рр. У другій половині 1980-х рр. розпочався новий етап активізації українського національного руху, який переріс у революційний змаг 1988–1991 рр. Основною метою революції було відновлення політичної правосуб'єктності українського народу. Складність реалізації цього полягала в тому, що сімдесятирічне правління в Україні радянської влади призвело до встановлення її тотального контролю над усіма сферами життя українського суспільства. Отже, від результативності двоюбою з режимом за свідомість

українців багато в чому залежав успіх боротьби за незалежність.

Нову інформаційну битву з радянським режимом тоді розпочав В. Чорновіл, який у 1987 р. відновив вихід «Українського вісника». Згодом ініціював створення першої української політичної організації другої половині 1980-х рр. – Української гельсінської спілки і утворив її дієву пресслужбу, що почала діяти на основі редакції «Українського вісника». Це сприяло популярності УГС і популяризації її ідей, оскільки редколегії видань із широкою кореспондентською мережею за впливом були на одному рівні з найсильнішими неформальними організаціями, виступали засобом зв'язку і координації між різними частинами суспільного руху.

Подібно до В. Чорновола в інших республіках Радянського Союзу колишні політв'язні також взялися видавати періодику. Так, невдовзі після виходу у 1987 р. з ув'язнення М. Грогорянц у Москві організував видання журналу «Гласность». У тому ж році у Латвії Іварс Жуковскіс, Лідія Дороніна-Ласмане і Аусма Кресла заснували журнал «Auseklis». Загалом у 1987 р. друкувалося близько 30, в 1988 – близько 100, в липні 1989 р. – 232 видання. Кількість позацензурних видань в Україні та інших республіках стрімко зростала. За твердженням дослідника самвидаву Вахтанга Кіпіані, наприкінці 1980-х–1991 р. в Україні існувало близько 1 тис. найменувань різних видань (Кіпіані, 2009: 30), які друкувалися обмеженим накладом.

Зростаюча довіра до неформальних видань викликала надзвичайний попит на них. Зокрема, журнал «Український вісник» на чорному ринку продавали за 100–150 руб., що відповідало тоді розміру місячної заробітної плати.

Малотиражним неформальним виданням доводилося боротися, хоча й доволі успішно, за свідомість громадян з багатомільйонними накладами друкованих органів влади. Так, в УРСР у 1985 р. виходило 17 республіканських газет і 3 республіканські інформаційно-рекламні бюлетені, 120 журналів різного типу, 37 обласних партійних та 25 комсомольських газет, 42 міські, 67 міськрайонних, 421 районна газета. Їхній загальний наклад перевищував 30 мільйонів примірників (Карпенко, 1994: 111).

Таким чином, медіа – потужний інститут суспільства, що є впливовим фактором вибудови траєкторії розвитку національної спільноти. Влада будь-якої країни через певний підбір інформації у ЗМІ або встановлення повного контролю над ними намагається проектувати громадську думку. Тому медіа включені в протистояння, що відбувається в площині влада–опозиція, влада–суспільство, поневолювач–поневолений, інтервент–оборонець. Історична ретроспектива показує, що медіа вивільнювалися з-під контролю влади

(тоталітарного режиму) в час політичних збурень, революцій, війн. Напередодні цих подій, і особливо в ході їхнього перебігу, ЗМІ інформують та активізують суспільство, стимулюють пошук правди і породжують готовність платити високу ціну за правду. В історії української боротьби за свободу медіа відіграли важливу роль для консолідації та інтеграції спільноти, відродження ідеї політичної незалежності, етнічної окремішності. Подібно як в інших поневолених народів, революції чи активізація визвольного спротиву супроводжувалися

зростанням кількості друкованих видань. Після поразок визвольного спротиву окупаційні режими докладали зусиль для знищення української позацензурної періодики. Завдяки існуванню численної незалежної преси в роки української революції 1988–1991 рр. удалося перемогти в інформаційній війні з радянським тоталітарним режимом. Порушене в цій статті питання важливо продовжити досліджувати, оскільки значення і вплив преси на визвольну боротьбу українського народу є актуальною темою.

Література:

1. Claretie J. Camille Desmoulins, Lucile Desmoulins. Paris : E. Plon, 1875. 492 p.
2. Jarowiecki J. Dzieje Prasy Polskiej we Lwowie do 1945 roku. Kraków : K-nia Akademicka, 2008. 502 s.
3. Бочковський О. Фінляндія та фінляндське питання. Відень : др-ня А. Гольцгавзена, 1916. 104 с.
4. Бочковський О., Сірополко С. Українська журналістика на тлі доби (історія, демократичний досвід, нові завдання). Мюнхен : УТГІ, 1993. 204 с.
5. Гирич І. Дзеркало свідомості. Українська преса на початку ХХ ст. *Український тиждень*. 2013. № 7. С. 48–51.
6. Зисельс Й. Еврейский самиздат: 60-е–80-е годы. 2016. URL: <https://www.migdal.org.ua/times/55/5056/> (дата звернення: 29.06.2022).
7. Ігнатієнко В. Українська преса (1816–1923): історико-бібліографічний етюд. Київ : ДВУ, 1926. 80 с.
8. Карпенко В. Українська преса в період «перестройки». *Пам'ять століть*. 1994. № 4. С. 100–137.
9. Кіпіані В. У пошуках самвидаву. *Український журнал*. 2009. № 4. С. 28–30.
10. Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років). Київ: Смолоскип, 2010. 298 с.
11. Стасюк О. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941–1953 рр.) Львів : ЦДВР, 2006. 384 с.
12. Чекутіс Р. Партизанська преса Литви 1944–1953 рр. *Український визвольний рух*. 2006. № 6. С. 211–236.

References:

1. Claretie, J. (1875). Camille Desmoulins, Lucile Desmoulins. Paris: E. Plon. 492 p. [in French].
2. Jarowiecki, J. (2008). Dzieje Prasy Polskiej we Lwowie do 1945 roku. [The history of the Polish press in Lviv until 1945]. Kraków: K-nia Akademicka. 502 s. [in Polish].
3. Bochkovskiy, O. (1916). Finliandiia ta finliandske pytatia [Finland and the Finnish question]. Viden: dr-nia A. Goltsgavztna. 104 p. [in Ukrainian].
4. Bochkovskiy, O., Siropolko. (1993). Ukrainska zhurnalistyka na tli doby (istoriia, demokratychnyi dosvid, novi zavdania) [Ukrainian journalism against the background of the era (history, democratic experience, new tasks)]. Myunkhen: UTGI. 204 p. [in Ukrainian].
5. Gyrych, I. (2013). Dzerkalo svidomosti. Ukrainska presa na pochatku XX st. [Mirror of consciousness. Ukrainian press in the early twentieth century]. *Ukrainskyi tyzhden*. No 7. Pp. 48–51 [in Ukrainian].
6. Zisels, I. (2016). Evreiskyi samizdat: 60-e–80-e gody [Jewish samizdat: 60s–80s.]. Retrieved from: <https://www.migdal.org.ua/times/55/5056/> [in Russian].
7. Ignatienko, V. (1926). Ukrainska presa (1816–1923): istoryko-bibliografichniy etyud [Ukrainian press (1816–1923): historical and bibliographic study]. Kyiv: DVU. 80 p. [in Ukrainian].
8. Karpenko, V. (1994). Ukrainska presa v period “perestroiky” [Ukrainian press during the period of “Perestroika”]. *Pamiat stolit*. No. 4. Pp. 100–137 [in Ukrainian].
9. Kipiani, V. (2009). U poshukakh samvydovu [In search of samizdat]. *Ukrainskyi zhurnal*. No 4. Pp. 28–30 [in Ukrainian].
10. Obertas, O. (2010). Ukrainskyi samvydav: literaturna krytyka ta publitsystyka (1960-i – pochatok 1970-h rokiv) [Ukrainian samizdat: literary criticism and journalism (1960s – early 1970s)]. Kyiv: Smoloskyp. 298 p. [in Ukrainian].
11. Stasyus, O. (2006). Vydavnycho-propagandyvna diialnist OUN (1941–1953 rr.) [OUN publishing and propaganda activities (1941–1953)]. Lviv: TsDVR. 384 p. [in Ukrainian].
12. Chekutis, P. (2006). Partyzanska presa Lytvy 1944–1953 rr. [Guerrilla press of Lithuania 1944–1953]. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*. No. 6. Pp. 211–236.

Стаття надійшла до редакції 30.06.2022
The article was received 30 June 2022

УДК 94:339.166.82(477.7)"18/19"

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2022-38-3>

РОЛЬ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ У СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ ОДЕСЬКОГО ПОВІТУ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ КІН. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.

Дробний Віктор Сергійович,
*аспірант кафедри історії,
факультету педагогіки та психології
Миколаївського національного університету імені
В.О. Сухомлинського
drobnuj@ukr.netorcid.org/0000-0002-3322-3564*

Мета. Дослідження соціально-економічного розвитку Півдня сучасної України потребує комплексного аналізу ролі національних груп у розвитку різних галузей господарської діяльності населення. З огляду на переважно сільськогосподарську форму діяльності більшості поселенців доцільним є аналіз впливу юдейського населення як каталізатора приватно-економічного розвитку селянства Одеського повіту. Аналіз розвитку господарств є важливим аспектом у дослідженні загальноекономічної ситуації в регіоні. Дослідження діяльності єврейських громад у містечках та селах Одеського повіту у зазначеному питанні є важливим аспектом у разі його детального висвітлення. Одним з аспектів діяльності зазначених громад є зосередження у поселеннях з переважно іудейським населенням у другій половині ХІХ ст. основних торговельних точок для скупки та перепродажу товарного зерна та товарів, пов'язаних з цим. Окреслено типи та різновиди товарів, визначена кількість специфічних товарів, продаж яких зосереджувався в руках іудеїв. Досліджено участь єврейської громади у соціально-економічному розвитку повіту й особливості їх залучення до господарської діяльності українських та німецьких поселень.

Окрім цього, у статті висвітлені такі аспекти існування юдейських громад повіту, як основні кредитори населення та умови надання ними позик селянам, становище іудеїв під час складної політико-соціальної ситуації, що склалася в період хвилі антиєврейських погромів 80-х рр. ХІХ ст. у Російській імперії. Аналіз статистичних робіт та наявних архівних джерел за тематикою дослідження дозволить детально висвітлити становище населення у окреслений період.

Методи. В основі дослідження лежать джерелознавчі методи виявлення, аналізу та оцінки джерел. Застосовуються методи історичного дослідження, зокрема історико-порівняльний, за допомогою яких було встановлено коло статистичних джерел, необхідних для висвітлення теми.

Результати. Дослідження особливостей розвитку юдейських громад, котрі існували на півдні України у складі поселень зазначеного повіту, дозволяє зробити висновок про їхню активну економічну діяльність, котра своєю чергою спонукала до економічної активності сусіднє з ним німецьке та українське населення. Аналіз статистичних даних, зібраних Одеською повітовою управою, дозволив нам проаналізувати основні аспекти діяльності місцевого іудейства як за основними економічними напрямками загалом, так і в контексті розвитку чотирьох найбільших юдейських громад повіту. Окремо у статті висвітлено такий аспект діяльності юдейських общин, як кредитування населення. Наведені у статті дані дозволяють прослідкувати специфіку становлення та розвитку юдейських громад у поселеннях повіту, змін основних занять у їхніх общинах. Висвітлено аспект протидії місцевою адміністрацією спробам погромів у поселеннях, де проживали іудеї.

Висновки. Проаналізовано економічний та соціальний аспекти існування юдейських громад на території Одеського повіту. Визначено основні особливості економічної діяльності іудеїв у поселеннях повіту, їх становище під час антиєврейських виступів 80-х рр. ХІХ ст.

Ключові слова: євреї, Одеський повіт, німецькі колонії, містечко Варварівка, містечко Янівка, містечко Куриново-Покровське, хлібна торгівля, торгівля, кредитування, антиєврейські виступи.

THE ROLE OF THE JEWISH POPULATION IN THE SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT
OF THE ODESSA COUNTY OF THE KHERSON PROVINCE
AT THE END OF XIX – EARLY XX CENTURIES

Drobnyj Victor Sergeevich,
*graduate student of the Department of History,
Faculty of Pedagogy and Psychology
Nikolaev National University named
after VO Sukhomlinsky
drobnyj@ukr.net
orcid.org/0000-0002-3322-3564*

Purpose. The study of socio-economic development of the South of modern Ukraine requires a comprehensive analysis of the role of different national groups in the development of various sectors of economic activity. Given the predominantly agricultural form of activity of most settlements, it is advisable to analyze the influence of the Jewish population as a catalyst for private and economic development of the peasantry of Odessa district. Analysis of farm development is an important aspect in the study of the general economic situation in the region. The study of the activities of Jewish communities in the towns and villages of Odessa district in the outlined issue is an important aspect in its detailed coverage. One of the aspects of the activities of these communities is the concentration in settlements with a predominantly Jewish population, in the second half of the nineteenth century, the main outlets for the purchase and resale of commodity grain and related goods. Types and varieties of goods are outlined, determined the number of specific goods whose sales were concentrated in the hands of the Jews. The participation of the Jewish community in the socio-economic development of the county and the peculiarities of their involvement in the economic activities of Ukrainian and German settlements have been studied.

In addition, the article covers such aspects of the existence of Jewish communities in the county as the main creditors and conditions of their loans to peasants and the situation of Jews during the difficult political and social situation during the anti-Jewish pogroms of the 80's in the Russian Empire. The analysis of statistical works and available archival sources on the subject of the research will allow to cover in detail the situation of the population in the outlined period.

Methods. The study is based on source studies methods for identifying, analyzing and evaluating sources. Methods of historical research are used, in particular historical-comparative, which were used to establish the range of statistical sources needed to cover the topic.

Results. The study of the peculiarities of the development of Jewish communities that existed in the South of Ukraine as part of the settlements of the studied county, allows us to conclude about their active economic activity, which in turn encouraged economic activity neighboring German and Ukrainian populations. The analysis of statistical data collected by the Odessa County Administration allowed us to analyze the main aspects of local Judaism, both in the main economic areas in general and in the context of the development of the four largest Jewish communities in the county. The article covers such an aspect of the activities of Jewish communities as lending to the population. The data presented in the article allow us to trace the specifics of the formation and development of Jewish communities in the settlements of the county, changes in the main occupations in their communities. The aspect of counteraction to the local administration's attempts at pogroms in the settlements where Jews lived is highlighted.

Conclusions. The economic and social aspects of the existence of Jewish communities in the territory of Odessa County are analyzed.

Key words: Jews, Odessa district, German colonies, town of Varvarivka, town of Yanivka, town of Kurysovo-Pokrovske, grain trade, trade, lending, anti-Jewish demonstrations.

Вступ. Вивчення соціально-економічних аспектів розвитку Півдня України, в тому числі земель Одеського повіту, потребує комплексного дослідження впливів на розвиток господарства регіону різних соціальних та етнічних груп. У контексті цього важливим є дослідження ролі єврейського населення.

Практична реалізація цього вимагає в тому числі детального вивчення досвіду економічної діяльності юдейського населення як невід'ємної частини господарської діяльності населення повіту.

Мета дослідження. Метою цього дослідження є аналіз наявної інформації з питання економічної діяльності юдейства в різних поселеннях повіту

та його співпраці з іншими етнічними групами населення.

Вклад основного матеріалу. На сучасному етапі наукових досліджень, присвячених історії єврейського населення на території Півдня України, конкретно зосереджених на висвітленні питань, пов'язаних з юдейськими громадами Одеського повіту, мало. Це, на нашу думку, зумовлено загальним переважанням досліджень, присвячених висвітленню історії єврейських общин у великих міст Причорномор'я та єврейських землеробських колоній Херсонського повіту Херсонської губернії та Балтського повіту Подільської губернії.

Серед авторів досліджень розвитку єврейства Півдня України – О.М. Лернер, В.В. Щукін,

М.М. Шитюк, Л.Л. Левченко, П.Є. Козленко, Ю.Є. Янсон (Козленко; Лернер; Левченко; Щукін; Шитюк; Янсон).

Господарська діяльність юдеїв регіону.

Найпоширенішими видами господарських занять євреїв були торгівля, торгове посередництво та ремесла. Число юдеїв, залучених до землеробства на території досліджуваного повіту, незначне, тому великого впливу на загальний економічний розвиток східної частини повіту не мало (Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії. Т. 1, 1882: 64; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. Херсонская губерния, 1904: 46).

Як зазначає у своїй статті «Підприємницька діяльність єврейства південноукраїнських земель у середині та другій половині XIX ст.» В.О. Яшин, однією з форм торгівлі юдеїв на території Херсонської губернії було прасольство (Яшин, 2013: 30–43).

Одна з важливих економічних функцій, виконуваних ними, полягала в перетворюванні надлишку виробленої селянами продукції на товарну продукцію, приносячи до натурального господарства елементи ринку та вводячи на сільський ринок гроші. Як зазначає автор, подальший розвиток економіки та збільшення попиту на сільгосппродукцію поступово призводить до занепаду цього явища та його зникнення у другій половині XIX ст. (Яшин, 2013: 30–43). На нашу думку, торговці такого типу, як «прасоли», заклали основи тієї економічної моделі у торгових операціях, на яку будуть спиратися юдеї-торговці Одеського повіту наприкінці XIX та початку XX ст.

Зростання кількості юдеїв серед селян повіту.

Згідно зі статистичними даними, число єврейського населення у повіті постійно зростало, якщо у 1882 р. їх число становило 4037, то вже у 1891 р. число юдеїв у поселеннях повіту, без урахування міст, становило 6390 осіб. Наприкінці XIX – на початку XX ст. частка юдеїв в Одеському повіті досягала 7117 осіб, що становило 22% від загального числа населення (Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. Херсонская губерния, 1904: 90; Отчет Одесской уездной земской управы, 1891).

Відповідно до проаналізованих нами статистичних матеріалів у другій половині XIX ст. у поселеннях повіту існувало 129 єврейських громад. Більшість становили невеликі общини до 20 осіб, загалом 93 малі общини становили 72% від їх загального числа на території повіту.

У 29 общинах повіту нараховують від 20 до 100 осіб, що становить 6,78% від числа єврейських громад повіту. Лише чотири з них, або 3,1%, нараховували від 100 до 160 осіб. Найбільшими общинами у 1882 р. були громади містечок повіту. У них відповідно нараховувалося у Янівці – 837,

Северинівці – 391 та Варварівці – 280 (Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії. Т. 1, 1882: 2–73).

У процесі подальшого розвитку кількість юдеїв у двох з трьох населених пунктах продовжує зростати, у Янівці до 1438, у Варварівці до 781 особи. Число ж євреїв у Северинівці зменшується до 234. З'являється четверта велика община у Курисово-Покровському, у якій нараховувалося 246 осіб (Населенные места Российской империи в 500 и более жителей, 1905: 254–260).

Таким чином, на початок XX ст. у повіті формується чотири єврейські громади з числом більше 200 осіб. У географічному відношенні вони розподілилися так: Варварівка – на сході, Курисово-Покровське – в центрі, Северинівка та Янівка (Мала Баранівка) – у західній частині повіту.

Юдеї-чиншовики містечка Курисово-Покровське.

Єврейська громада Курисово-Покровського сформувалася після оформлення місцевими поміщиками запрошення особисто вільних людей для поселення у містечку від 1853 р. Однією з категорій, котрі скористалися зазначеним запрошенням і поселилися в містечку, стали юдеї-чиншовики. На 1882 рік їх нараховувалося 26 дворів, що розподілялися на три категорії за розміром чинша. 12 будинків платили десятирубльовий чинш; три двори по сім рублів; 11 дворів платили чинш у розмірі чотири рублі. Більшість з них займалися традиційними для юдеїв ремеслами та торгівлею (Містечко Курисово-Покровское (Балай тож), 1883: 10–11).

Серед них четверо тримали кузні, троє гончарні, двоє володіли шкіряними станами. Окрім цього, до числа єврейського майна в поселенні належали один млин та три парові молотарки, котрі щороку здавалися в оренду. Одним з напрямів економічного розвитку містечка, котрий перебував у віданні юдеїв, була торгівля. Вони володіли восьми лавками та шинком, що становило значну частину економічного достатку містечка. Частина місцевої громади відіграє важливу роль у існуванні та розвитку волості та стану, обіймаючи посади фельдшера, судді, фармацевта, акушерки, станового та його писаря (Містечко Курисово-Покровское (Балай тож), 1883: 13).

На початку XX ст. кількість торгових операцій та відсоток залученого до них населення продовжує зростати. Торгівля в містечку велася за сімома напрямками, серед яких наймасовішими були бакалійні та тютюнові товари, яким займалися десять осіб, та мануфактурні та інші товари, які поширювали п'ять осіб (Вся Одесса, 1912: 233, 240–242).

Хлібна торгівля та роль у ній єврейської громади містечка Варварівка.

Відповідно до даних 1882 року у містечку

Варварівка проживають 1224 особи, з них 280 осіб євреї, що становить 22,8% населення (Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії. Т. 1, 1882: 69). У 1897 році проведено Перший Всеросійський перепис населення, згідно з ним, у разі населення 2352 особи число євреїв у поселенні збільшилося до 781 особи, частка євреїв у містечку становила близько 32% (Населенные места Российской империи в 500 и более жителей, 1905: 255). Кількість євреїв у поселенні за 15 років статистичного спостереження зростає на 10%.

Росту числа євреїв сприяло декілька факторів. По-перше, вигідне місце розташування поселення на річці Південний Буг поруч з великим центром хлібної торгівлі. По-друге, містечко Варварівка в другій половині XIX століття стає одним з великих центрів, до якого стягувалися хлібні валки з поселень східної частини Одеського повіту, що своєю чергою стає фактором активізації економічно активного населення досліджуваного регіону, яким і були євреї. Яскравим свідченням активної участі єврейської общини поселення у хлібній торгівлі регіону є той факт, що з 29 хлібних амбарів, розташованих у ньому, 26 належали євреям (Отчет Одесской уездной земской управы, 1898: 230). Це, своєю чергою, було важливим фактором розвитку юдейської громади містечка, оскільки дозволяло контролювати такий аспект місцевого ринку хліба, як зберігання та перепродаж.

Більшість євреїв Варварівки займалися торгівлею різними товарами. Серед них можна виокремити як пов'язані з хлібною торгівлею, так і специфічні, часто представлені лише одним продавцем у межах повіту.

До першої категорії можна віднести торгівлю мішками, а саме лавку Краснянської Ревекки (Вся Одесса, 1912: 244). З огляду на роль поселення як перевалочного пункту між жителями Одеського повіту та Миколаївським комерційним портом, товар її мав великий попит. Операції у сфері торгівлі хлібом у містечку проводили Вуліхман Лейба, Лящ Абрам та Розенштрехер Мордко. На початку XX століття ними здійснювалася скупка хліба у селян навколишніх поселень та з валок, котрі прибували до містечка (Вся Одесса, 1912: 246; Отчет Одесской уездной земской управы, 1899).

Найбільшого поширення набула торгівля бакалійних та тютюнових товарів. У містечку розташовувалося 19 лавок, котрі зосереджувалися на торгівлі товарами такого типу. Серед них лише 4 належали не євреям (Список населенных мест Херсонской губернии, 1896: 317).

Щодо товарів другої категорії, торгівля ними в поселенні була цілком зосереджена в руках юдеїв. До такого типу товарів належать косметика

та москательні товари. Зазначені категорії товару на ринку містечка реалізовувалися та контролювалися однією лавкою Моріца Каприза, котрий, згідно з проаналізованими нами свідченнями, був монополістом у цій сфері в межах Одеського повіту (Вся Одесса, 1912: 240). Також монополістом, але у сфері торгівлі вугіллям та дровами, був варварівський єврей Юнк Валік (Вся Одесса, 1912: 248).

Розвиток економічної діяльності юдеїв містечка Янівка.

Янівські євреї зосереджували свою економічну діяльність на купівлі та перепродажі зерна. Відповідно до даних 80-х рр. XIX ст. базари в містечку проходили щотижня по четвергах та були зосереджені на продаж та перепродаж зерна та різних продуктів. На відміну від Варварівки, євреї Янівки не володіли зсипними пунктами, не враховуючи кількох сараїв, погано пристосованих для цього, через це товар відразу відправлявся до Одеси. Загальний оборот зернового хліба в досліджуваний період становить від 50 до 100 тисяч четвертей (Отчет Одесской уездной земской управы, 1890: 22–23).

На початку XX ст. Янівка була великим базарним пунктом на заході повіту, торгівля в ньому велася за 32 напрямками, серед яких наймасовішими були скупка зерна, до якої було залучено тридцять осіб, окрім цього, виокремлюється одна особа, котра займається виключно скупкою та перепродажем пшона. Торгівлею мануфактурними та іншими товарами займається 24 особи, бакалійними та тютюновими – 19 осіб, галантерейні та платтяні вироби продають 11 торговців (Вся Одесса, 1912: 233–247).

Серед категорій товарів, поширених на місцевому ринку, виокремлювалися декілька специфічних, продаж яких контролювали юдеї, серед них – керосин. З огляду на специфіку містечка як пункту перепродажу сипучих товарів Шимон Гершкович створює підприємство з надання послуг зі здачі мішків у прокат, це фактично єдиний приклад на території повіту, коли тара для сипучих вантажів не продавалася, а здавалася в оренду (Вся Одесса, 1912: 239, 245).

Також можна спостерігати процес появи торгових специфікацій серед предметів однієї категорії за їхніми ознаками. Так, на ринку, де посуд продавали два юдеї, виокремлюється ще один торговець, котрий торгував лише його емальованим різновидом.

Торгове та економічне представництво юдеїв у німецьких колоніях.

Активний соціально-економічний розвиток поселень Одеського повіту наприкінці XIX – на початку XX ст., їх розбудова та активне залучення до торгових процесів дозволяють єврейському населенню краю почати формування економічних

баз розвитку окремих поселень та мати великий вплив на торгівлю, що ведеться поселянами. Так, німецькі колоністи, представлені у межах повіту у хлібній торгівлі, в більшості своїй поклалися на євреїв. Скупкою хліба та його транспортуванням до Одеси у колоніях колишнього Кучурганського та Лібентальського колоністських округів найчастіше займалися юдеї (Вся Одесса, 1912: 246–247).

Таку ж ситуацію ми можемо спостерігати і в інших частинах повіту, зокрема купівлею товарного зерна та його транспортуванням до Варварівки та Миколаєва у колоніях колишнього Березанського колоністського округу цілком займалися юдеї (Вся Одесса, 1912: 246).

Окрім хлібної торгівлі, євреї у німецьких колоніях часто ставали формувачами промислово-економічної бази поселення разом з економічно активними колоністами. В колонії Карлсруе ними було відкрито низку магазинів: бакалії та галантереї разом з мануфактурними товарами, два бакалійних, мануфактурний та для торгівлі борошном (Вся Одесса, 1912: 232–233, 240, 243). На нашу думку, це дозволило єврейському населенню не лише продовжити традиційне для нього заняття торгівлею, а й активно включитися до процесу соціально-економічного розвитку як німецьких колоній, так і інших поселень на території повіту.

Формування нових єврейських общин.

Поступове економічне зростання та збільшення кількості населення в поселеннях повіту приводить до формування та розвитку нових єврейських общин, котрі починають активну економічну діяльність.

Відповідно до опрацьованих нами статистичних джерел на початку ХХ століття завершується процес формування єврейської общини містечка Ковалівка. Головним свідченням цього є розташування у поселенні єврейського молитовного будинку (Список населенных мест Херсонской губернии, 1896: 316). На жаль, на сьогодні невідомо точне число членів єврейської громади поселення (Населенные места Российской империи в 500 и более жителей, 1905: 256).

Община містечка активно включається до економічного життя регіону. Традиційно її представники займаються скупкою хліба у жителів містечка та навколишніх сіл, серед них – Рухля Різнік та Мойше Розенблат (Вся Одесса, 1912: 246). Саме цим, на нашу думку, ними було створено прецедент конкуренції, оскільки тепер селяни навколишніх сіл могли збути свій хліб не лише у Варварівці. Наявність водного шляху доставки дозволяла їм економити на перевезенні хліба (Янсон, 1870: 216).

Окрім зазначеної скупки хліба, представники єврейської общини містечка займалися такими видами торгівлі, як бакалія (Лейбович Мордко),

бакалія та тютюн (Штокман Мендель, Розенблум Янкель, Краснянська Сіма, Гиммельфарб Чарна, Аркалович Нафтул, Арбер Гавриїл), зельтерська вода та східні солодоці (Ріхтер Аврум); ліс (Бубер Берко), мануфактура, бакалія та тютюн (Бобер Герш, Брегер Шмуль, Бубер Лея, Штокман Іосиф). Цими типами товарів також займалися Рухля Різнік та Мойше Розенблат (Вся Одесса, 1912: 232–242).

Позикодавчий аспект економічної діяльності євреїв.

Одним з аспектів соціально-економічної діяльності юдеїв повіту було кредитування місцевого населення позиками різного типу та розміру.

Оскільки необхідність у фінансовій підтримці відчувалася селянами починаючи з осені чи зими, то кошти з позик ними часто забираються наперед. При цьому селяни зобов'язувалися відпрацювати борги влітку шляхом відрахування частини заробітку від десятини скошеного сіна чи зібраного зерна. Взяті під такі умови гроші зазвичай проїдалися населенням ще взимку, а з настанням весни починали вступати у силу домовленості про відпрацювання.

Селяни, розташовані навколо крупних торговельних центрів Херсонської губернії, в отриманні позик орієнтувалися на місцевих юдеїв. Так, в Одеському повіті одним з центрів позикодавства виступає містечко Варварівка.

Механізм займу при цьому такий: селяни розташованих навколо сіл кредитуються у місцевих скупників хліба та власників хлібних магазинів на умовах оплати хлібом або грошима відразу після закінчення збору врожаю. Проте нерідко селяни опиняються не в змозі своєчасно оплатити весь борг та вимушені знову займати кошти, тоді умови кредитування погіршувалися (Одесские новости. № 92 1892 года).

Часто кредитор, що дає позику під хліб, з весни ставив умову, щоб кредитований продавав йому законтраковану частину зібраного врожаю, в рахунок якої отримував кошти зі знижкою в п'ятдесят відсотків від загальної ринкової ціни.

Найчастіше кошти видавалися селянам перед збором врожаю або під час нього, при цьому останні зобов'язувалися надавати визначену кількість зерна в розмірі, завжди вищому, ніж розмір позики та зі знижкою у розмірі десять–п'ятнадцять відсотків з кожного пуду.

Таким чином, отримувати дрібні кредити доводилося багатьом селянам повіту. У поселеннях, наближених до Одеси, доводиться кредитуватися у торговців зерном, магазини та склади котрих були розташовані на Тираспольській заставі та частково Пересипі. Селяни Дальника, Кляйн-Лібенталья, Грос-Лібенталья та інших населених пунктів укладали не вигідні для себе кредити переважно з греками, котрі користувалися відсутністю

конкуренції з боку євреїв, які натомість були основними кредиторами у Варварівці (Одесские новости. № 92 1892 года).

Видавалися дрібні позики поселянам за таких умов: під ячмінь від 90 копійок до одного рубля за пуд, за його ринкової вартості 55–60 копійок, а селянам, які привозили зерно, що лишилося після посіву, давали не більше 48 копійок за один пуд. Треба зазначити, що позика на цих умовах видавалася лише забезпеченим селянам, з якими кредитордавець мав робочі стосунки не менше 5–10 років. При цьому той, хто брав позичку, отримував вексель, зобов'язуючись виплатити позичку не пізніше серпня того року, коли була видана позика. Таким чином, позика на 5 місяців стягувалося по 50–70% від розміру початкової суми, отриманої селянином (Одесские новости. № 92 1892 года).

Антиєврейські рухи в Одеському повіті у 80-ті рр. XIX ст.

Упродовж XIX століття на українських землях єврейство пройшло кілька фаз розвитку політичної свідомості: панування серед еліти настроїв, спрямованих на інтеграцію; розуміння нездійсненності таких планів; «пробудження оновленої єврейської ідентичності в національних одежах» (Барталь, 2007: 236).

Про «пробудження», стрімку політизацію єврейства, перетворення релігійної громади на національну яскраво засвідчили події початку 80-х р. XIX ст. Вони стали чинником, який віддзеркалив посилення юдофобства в Російській імперії. Антиєврейські погроми, під час яких тільки протягом весни–літа 1881 року постраждало понад 100 єврейських громад.

Тим самим була продовжена практика одного з «найжорстокіших епізодів етнічного насилля в Російській імперії за все XIX століття». Погроми 1881–1884 рр. дослідники розглядають як першу з трьох послідовних погромних хвиль (наступні – 1903–1906 рр. та 1917–1921 рр.) (Натанс, 2007: 216).

Антиєврейські рухи в Одеському повіті почали зароджуватися після Єлизаветградського погрому, саме тоді в Одеському повіті почали фіксувати пожвавлення серед селянства, спрямоване проти євреїв.

Каталізаторами цього ставали розповіді учасників або очевидців заворушень у різних місцевостях. Це було одним з тригерів радикалізації місцевого населення у єврейському питанні.

Проте окреслений рух на території повіту не мав досить гострого характеру, насамперед завдяки низці заходів, вжитих повітовою управою та поліцією повіту. За вимогою поліцейського начальника В. Цикуленка в місцевості з найвищою часткою єврейського населення було відправлено воєнні команди. Присутність військ значно охолодила бажання населення до правопорушень.

За його ініціативи було видано розпорядження, щоб у місцях проживання юдеїв було зосереджено максимально можливе число сотенних та десятських. Волосним старшинам та сільським старостам було наказано призначити по одній надійній та тверезій особі від десяти дворів та сформувані з них патрулі під наглядом десятських для почергового обходу попередньо закріплених за ними місць, також до їхніх обов'язків було віднесено нагляд за порядком та затримання п'яних.

Було зроблено окреме розпорядження до настоятелів приходів шляхом проповіді доносити до своїх прихожан, що насильство над юдеями заперечує основи християнської релігії.

Завдяки прийнятим заходам незначні спроби спричинити безпорядки, серед яких – спроби погромів у Шпеєрі та Фестерівці, було оперативно припинено.

У селі Шпеєр Ландауської волості натовп молодих хлопців з німців-поселян здійснив нічний наліт на єврейську лавку, повибивав скло та виламав двері, ними було винесено кілька пачок тютюну та цукерок. Проте сусіди лавки, що звикли працювати з торговцем-євреєм, швидко прогнали погромщиків та порядок було відновлено. Наступного дня родини хлопців матеріально компенсували всі збитки та відновили вибиті вікна та двері. Проте компенсування збитків не звільнило юнаків від відповідальності і їх було доставлено до Одеського тюремного замку (Одесский листок. № 144, 1881)

У селі Фестерівці було здійснено спробу організувати неприємності на початку травня. Під час проведення базару декілька робочих з Одеси, в тому числі двоє одеських, двоє курських міщан і один запасний нижній чин, перебували у стані алкогольного сп'яніння. Почавши буйства, вони побилися з урядником, розбомбили єврейський шинок та попсували товар. Всіх підрильників суспільного спокою було затримано та покарано різними строками ув'язнення (Одесский листок. № 144, 1881).

У містечку Варварівка антиєврейські настрої серед православного населення були зупинені на самому початку зародження конфліктної ситуації. Силами місцевого пристава було заарештовано найактивніших порушників порядку та забезпечено цілодобову охорону наплавного мосту. Ці його дії дозволили мінімізувати загрозу місцевому юдейському населенню (Одесский листок. № 119, 1881).

Не враховуючи декількох вікон вибитих у єврейських будинках та спроби погрому єврейських лавок в Янівці під час базару, то фактично антиєврейські виступи в повіті були вичерпані. Проте необхідно зазначити деякі курйози, що виникли під час боротьби з антиєврейськими погромами. Деякі з німців-колоністів не погодилися виконати

вимогу про виставлення десятників для охорони порядку, деякі зробили це без пояснення мотивів. Наприклад, поселяни колонії Зульц у своїй відписці вказали мотивом відмови, що не хочуть надавати десятників через те, що «ни под каким предлогом не желают сопротивляться русскому народу» (Одесский листок. № 144, 1881).

Результати досліджень.

Таким чином, проаналізовані нами статистичні матеріали та праці дослідників дозволяють констатувати, що в період кінця XIX – початку XX століття чисельність євреїв у поселеннях Одеського повіту поступово збільшується. Серед визначених у статті юдейських громад найбільшими та економічно найактивнішими є громади містечок Варварівка, Янівка та Курисово-Покровське. Спираючись на вигідне місце розташування поселення, юдеям містечка вдалося організувати процес постійної купівлі та перепродажу хліба.

Також представники общин зуміли взяти під контроль торгівлю низкою специфічних товарів та монополізувати їх продаж у Одеському та суміжних частинах Тираспольського повіту Херсонської губернії.

Наприкінці XIX – на початку XX століття євреї активно включаються до процесу створення

та розвитку економічних центрів у поселеннях. Займаючись в основному торгівлею, юдеї приносять до населених пунктів пожвавлення економічного життя.

Територія Одеського повіту включає у себе різні за національним складом поселення, що своєю чергою є фактором, який відрізняє рівень економічного впливу єврейської громади на них. Якщо в українських селах єврейська громада стає основою економічного розвитку, то у німецьких колоніях юдеї стають лише учасниками формування економічних центрів, не будучи їх основою.

Проаналізовані нами джерела свідчать про активну участь єврейської общини містечок Ковалівка та Курисово-Покровське у соціально-економічному житті не лише поселення, а й усього досліджуваного регіону. Окрім цього, необхідно зазначити, що євреї формували економічну базу містечка Ковалівка фактично без залучення місцевого українського населення.

У процесі подальшого дослідження потрібно з'ясувати освітній та релігійний процеси у єврейських громадах різних частин Одеського повіту, що дасть можливість детально проаналізувати процес формування духовно-культурних центрів малих юдейських громад південної України.

Література:

1. Бартаць І. От общины к нации: евреи Восточной Европы в 1772–1881 гг. Иерусалим; Москва, 2007.
2. Вся Одесса: адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1912 год. Год издания 2-й. Одесса : издательство «Одесские новости», 1912. [10], 72, 76, 184, [4], IV, 210, 4, 364, [4], 248, 20, [2] с.; 1 л. карт.
3. Козленко П.Є. Экзистенциальные основания еврейских земледельческих колоний Балтского уезда Подольской губернии. Одесса : Экология, 2017. 190 с.: ил.
4. Левченко Л.Л. Євреї на терені Миколаївського військового губернаторства у XIX ст. *Запорожские еврейские чтения*. Запорожье. 1999. Вып. 3. С. 17–24.
5. Лернер О.М. Евреи в Новороссийском крае: Исторические очерки: По данным из архива бывшего Новороссийского генерал-губернатора. Одесса : типография Г.М. Левинсона, 1901. 240 с.
6. Материалы для оценки земель Херсонской губернии / Сост. Стат. отд-нием при Херсон. губ. зем. управе. Т. 1. Херсон : тип. Н.О. Ващенко, 1883–1890. Одесский уезд. 1883. 542 с. разд. паг., 2 л. Карт.
7. Местечко Курисово-Покровское (Балай тож): Статистическое описание поселения, сост. на основании данных, полученных при помощи подворной переписи, произведенной 28 сент. – 4 окт. 1882 г. Статистическим отделением при Херсонской губернской земской управе. Херсонская губернская земская управа. Статистическое отделение. Одесса : Тип. П.А. Зеленого, 1883. 93 с., 1 карт.
8. Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий. По данным первой всеобщей переписи населения 1897 г. Санкт-Петербург : Тип. Общественная польза, 1905.
9. Натанс Б. За чертой. Евреи встречаются с позднеимперской Россией. Москва, 2007.
10. Одесский вестник. № 92 субота 11(23) апреля 1892 г.
11. Одесский Листок. № 144 Воскресенье, 24 мая (5 Июня) 1881 года.
12. Одесский Листок. № 119 Суббота, 30 мая (11 июня) 1881 года.
13. Отчет Одесской уездной земской управы за 1889 год. Одесса, 1890. 395 с. разд. паг., 3 л. диагр.
14. Отчет Одесской уездной земской управы за 1891 год. Одесса, 1892. 482 с. разд. паг., 1 л. диагр.
15. Отчет Одесской уездной земской управы за 1897 год. Одесса, 1898. Разд. паг., 3 л. ил.: ил.
16. Отчет Одесской уездной земской управы за 1898 год. Одесса, 1899. 421 с.
17. Отчет Одесской уездной земской управы за 1899 год. Одесса, 1900. Разд. паг., 17 л. ил.
18. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния. Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург : б. и., 1904.

19. Сабалдашов В. Немецкие колонисты на Николаевщине. Німецькі поселення в Україні: історія та сьогодення. Киев; Николаев : Изд-во НГТУ им. Петра Могили, 2006. С. 158–194.
20. Список населенных мест Херсонской губернии. Статистические данные о каждом поселении. Издание Губернского Статистического Комитета. Херсон : Типография Губернского правления, 1896. 544 с.
21. Шитюк М.М., Щукін В.В. Єврейське населення Херсонської губернії в ХІХ – на початку ХХ століть. Миколаїв : Вид. Ірини Гудим, 2008. 220 с.
22. Янсон Ю. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе. *Труды экспедиции, снаряженной Императорским вольным экономическим и Русским географическим обществами для исследования хлебной торговли и производительности в России*. Том II. Вып. 2. Санкт-Петербург : Тип. В. Безобразова и комп., 1870. С. 1–414.
23. Яшин В.О. Підприємницька діяльність єврейства південноукраїнських земель у середині та другій половині ХІХ ст. *Гуманітарний журнал*. 2013. № 4. С. 30–43.

References:

1. Bartal, I. (2007). *Ot obshchiny k natsiyu: evrey Vostochnoy Evropy v 1772–1881 hh.* [From Community to Nation: The Jews of Eastern Europe in the years 1772–1881]. Jerusalem, Moscow. 2007 [in Russian].
2. *Vsia Odessa: adresnaia i spravochnaia kniha vsei Odessy s otdelom Odesskiy uезд na 1912 hod.* Hod yzdaniya 2-y [All Odessa: address and reference book of all Odessa with the department Odessa district for 1912. Year of publication 2nd.] Odessa. Izdatelstvo “Odesskiya novosti”. 1912. pp. [10], 72, 76, 184, [4], IV, 210, 4, 364, [4], 248, 20, [2]. 1 map [in Russian].
3. Kozlenko, P.E. (2017). *Ekzistentsyalnye osnovaniya evreiskikh zemledelcheskykh koloniy Baltskoho uезда Podolskoi hubernyy* [Existential foundations of the Jewish agricultural colonies of the Baltsky district of the Podolsk province]. Odessa: Ekologiya. 190 p. illustrated [in Russian].
4. Levchenko, L.L. (1999). *Yevrei na tereni Mykolaivskoho viiskovoho gubernatorstva u ХІХ st.* [The jews on the territory of the Nikolaev military governorship in the XIX century]. Zaporozhye Jewish readings. Zaporozhye. Vol. 3. Pp. 17–24 [in Ukrainian].
5. Lerner, O.M. (1901). *Evrei v Novorossiyskom krae: Istoricheskiye ocherki: Po dannym iz arkhiva byvshego Novorossiyskogo general-gubernatora* [Jews in the Novorossiysk Territory: Historical Sketches: According to data from the archive of the former Novorossiysk Governor-General]. Odessa. G.M. Levinson’s Printing House. 240 p. [in Russian].
6. *Materialy dlia otsenky zemel Khersonskoi hubernii* [Materials for the land estimation of the Kherson province]. Sost. Stat. otd-nyem pry Kherson. hub. zem. uprave. T. 1. Kherson. Typ. N.O. Vashenko, 1883–1890. Odessa uезд. 1883. 542 p. with separate pagination, 2 maps [in Russian].
7. *Mestechko Kurisovo-Pokrovskoe (Balai tozh): Statisticheskoe opisaniye poseleniya, sost. na osnovanii dannyh, poluchennykh pri pomoshchy podvornoй perepisi, proizvedennoй 28 sent. – 4 okt. 1882 h. statisticheskim otdeleniyem pri Khersonskoi hubernskoi zemskoi uprave* [Township Kurisovo-Pokrovskoe (Balay tozh): Statistical description of the settlement, based on data obtained by means of a house-to-house census conducted on 28 Sept. – Oct 4, 1882 by the statistical department at the Kherson provincial zemstvo council]. Khersonskaia hubernskaia zemskaia uprava. Statisticheskoe otdeleniye. Odessa. P.A. Zeleniy’s Publishing House. 1883. 93 p. 1 map [in Russian].
8. *Naseleнные места Rossiyskoi imperii v 500 i bolee zhytelei s ukazanyem vseho nalichnoho v nikh naseleniya i chisla zhytelei preobladaiushchikh veroispovedaniy. Po dannym pervoi vseobshcheй perepisi naseleniya 1897 g.* [Populated areas of the Russian Empire with 500 or more inhabitants, indicating the total population in them and the number of inhabitants of the prevailing religions. According to the first general census of 1897]. St. Petersburg. Typ. Obschestvennaya Polza [in Russian].
9. Natans, B. (2007). *Za chertoi. Evrei vstrechaiutsia s pozdneimperskoy Rossiey* [Below the line. Jews meet with late imperial Russia]. Moscow [in Russian].
10. *Odesskiy vestnik* [Odessa Dispatch]. No. 92 Saturday 11(23) April. 1892 [in Russian].
11. *Odesskiy Listok* [Odessa Magazine]. No. 144 Sunday, 24 May (5 June). 1881 [in Russian].
12. *Odesskiy Listok* [Odessa Magazine]. No. 119 Saturday, 30 May (11 June). 1881 [in Russian].
13. *Otchet Odesskoi uездnoi zemskoi upravy za 1889 hod* [Report of the Odessa zemstvo council of the year 1889]. Odessa. 1890. 395 p. with separate pagination, 3 pages of diagrams [in Russian].
14. *Otchet Odesskoi uездnoi zemskoi upravy za 1891 hod* [Report of the Odessa zemstvo council of the year 1891]. Odessa. 1892. 482 p. with separate pagination, 1 page of diagrams [in Russian].
15. *Otchet Odesskoi uездnoi zemskoi upravy za 1897 hod* [Report of the Odessa zemstvo council of the year 1897]. Odessa. 1898, separate pagination, 3 pages of illustrations [in Russian].
16. *Otchet Odesskoi uездnoi zemskoi upravy za 1898 hod* [Report of the Odessa zemstvo council of the year 1898]. Odessa. 1899. 421 p. [in Russian].

17. Otchet Odesskoi uezdnoi zemskoi upravly za 1899 hod [Report of the Odessa zemstvo council of the year 1899]. Odessa. 1900, separate pagination, 17 pages of illustrations [in Russian].
18. Pervaia vseobshchaia perepys naseleniya Rossiyskoi imperii. 1897 h. XLVII. Khersonskaia huberniya [The first general census of the population of the Russian Empire. 1897. XLVII. Kherson province]. Izdaniye Tsentralnogo statisticheskogo komiteta Ministerstva vnutrennikh del. St. Petersburg. 1904 [in Russian].
19. Sabaldashov, V. (2006). Nemetskiye kolonisty na Nikolaevshcheyne [German colonists in Mykolaiv region]. German settlements in Ukraine: history and present. Kyiv, Mykolaiv. Publishing of Petro Mohyla MSHU. Pp. 158–194.
20. Spisok naselennykh mest Hersonskoy hubernii. Statisticheskiye dannyye o kazhdom poselenii. Yzdanye Hubernskoho Statystycheskoho Komyteta [List of populated places in the Kherson province. Statistical data about each settlement. Publication of the Provincial Statistical Committee]. Kherson. Typohrafiya Hubernskoho pravleniya. 544 p. [in Russian].
21. Shytiuk, M.M., Shchukin, V.V. (2008). Yevreiske naselennia Khersonskoi hubernii v XIX – na pochatku XX stolit [The Jewish population of the Kherson province in the XIX – early XX centuries]. Mykolaiv. Iryna Gudym's Publishing House. 220 p. [in Ukrainian].
22. Yanson, Yu. (1870). Statisticheskoe issledovaniye o hlebnoy torgovle v Odesskom rayone [Statistical study on the grain trade in the Odessa region]. Trudy ekspeditsiy, snariazhennoi Imperatorskim volnym ekonomicheskim i Russkim heohraficheskim obshchestvamy dlia issledovaniya hlebnoi torhovly i proizvoditelnosty v Rossii. T. II. Vol. 2. St. Petersburg. Publishing House of V. Bezobrazov and Co. Pp. 1–414 [in Russian].
23. Yashyn, V.O. (2013). Pidpriemnytska diialnist yevreistva pivdenoukrainskykh zemel v seredyni ta druhii polovyni XIX st. [Entrepreneurial activity of the Jews of the Southern Ukrainian lands in the middle and second half of the XIX century]. Humanitarian Journal. Vol. 4. Pp. 30–43 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 31.01.2022
The article was received 31 January 2022

ДОНЕЦЬКО-ДОНСЬКА КАТАКОМБНА КУЛЬТУРА С.Н. БРАТЧЕНКА

Дубяга Андрій Павлович,

аспірант

Донецького національного університету імені Василя Стуса

metod.ist.ukrdon@gmail.com

orcid.org/0000-0002-8143-4980

Литвиненко Роман Олександрович,

доктор історичних наук, професор,

професор кафедри всесвітньої історії та археології

Донецького національного університету імені Василя Стуса

ltvnrnm@gmail.com

orcid.org/0000-0003-2034-4305

Мета роботи – актуалізація концепції донецько-донської катакомбної культури, над якою останні роки життя працював С.Н. Братченко.

Методи. Дослідження проведено на основі історіографічного синтезу, здійснено аналіз та узагальнення праць дослідника, у яких міститься бачення ним нової культурно-таксономічної одиниці.

Результати. На основі багаторічної роботи з археологічними джерелами, що походять здебільшого з курганних могильників півдня Східної Європи, глибокого аналізу цих матеріалів науковець дійшов висновку про необхідність включення пам'яток катакомбних культур/груп північно-східного ареалу до складу єдиного утворення, яке запропонував назвати донецько-донською (донською) катакомбною культурою. Базовим критерієм такого об'єднання дослідник вважав схожість поховального обряду, що виступав найбільш стійкою характеристикою, своєрідним спільним знаменником нової археологічної культури. Добре знаючи певну регіональну специфіку катакомбних пам'яток у величезному ареалі цього археологічного утворення, С.Н. Братченко виділяв у рамках донецько-донської катакомбної культури локальні групи/варіанти як робочі одиниці, для зручності окреслені межами річкових басейнів або межирічч. За критерії диференціації правив керамічний посуд з поховань (насамперед його орнамент), а також питома вага тих чи інших обрядово-інвентарних характеристик. Запропоновану С.Н. Братченком новацію більшість науковців або не побачила, або не зрозуміла. Головною причиною цього слід визнати відсутність окремої генеральної праці, у якій би цю концепцію було викладено й обґрунтовано. Таку працю С.Н. Братченко просто не встиг написати. Чи не єдиним, хто помітив і усвідомив глибину ідеї, запропонованої класиком катакомбної проблематики, є Р.О. Литвиненко, який не лише взяв на озброєння нову культурно-таксономічну одиницю, а й неодноразово актуалізував нову концепцію С.Н. Братченка у своїх працях.

Висновки. Засади концепції донецько-донської (донської) катакомбної культури потребують подальшого осмислення.

Ключові слова: середній бронзовий вік, донецько-донська катакомбна культура, археологічна таксономія, історіографія.

DONETSK-DON CATACOMB CULTURE OF S.N. BRATCHENKO

Dubiaha Andriy Pavlovych,

Postgraduate Student

Vasyl' Stus Donetsk National University

metod.ist.ukrdon@gmail.com

orcid.org/0000-0002-8143-4980

Lytvynenko Roman Oleksandrovysh,

Doctor of Historical Sciences, Professor,

Professor at the World History and Archeology Department

Vasyl' Stus Donetsk National University

ltvnrnm@gmail.com

orcid.org/0000-0003-2034-4305

Purpose is the actualization of the concept of Donetsk-Don catacomb culture, on which S.N. Bratchenko worked in the last years of his life.

Methods. The research was carried out on the basis of a historiographical synthesis, an analysis and generalization of the researcher's works, which contained his vision of a new cultural-taxonomic unit, was carried out.

Results. On the basis of many years of work with archaeological sources originating mostly from burial mounds in the south of Eastern Europe, in-depth analysis of these materials, the scientist came to the conclusion of the need to include the monuments of catacomb cultures/groups of the north-eastern area into a single formation, which he proposed to call Donetsk-Don (Don) catacomb culture. The researcher considered the basic criterion of such an association to be the similarity of the funeral rite, which was the most stable characteristic, a kind of common denominator of the new archaeological culture. Well aware of certain regional specifics of catacomb monuments in the huge area of this archaeological formation, S.N. Bratchenko singled out local groups/variants within the Donetsk-Don catacomb culture as working units, delineated for convenience by the boundaries of river basins or interfluves. Ceramic ware from burials (primarily its ornament), as well as the specific weight of certain ritual-inventory characteristics, were the criteria for differentiation. The vast majority of scientists either did not see Bratchenko's innovation or did not understand it. The main reason for this should be recognized as the lack of a separate general work in which this concept would be explained and substantiated. Such a work by S.N. Bratchenko simply did not have time to write. Not the only one who noticed and realized the depth of the idea proposed by the classic of catacomb problems is R.O. Lytvynenko, who not only adopted a new cultural-taxonomic unit, but also repeatedly updated the new concept of S.N. Bratchenko in his works.

Conclusions. The foundations of the concept of Donetsk-Don (Don) catacomb culture require further elaboration.

Key words: Middle Bronze Age, Donetsk-Don catacomb culture, archaeological taxonomy, historiography.

Вступ. Протягом ХХ століття оформилась певна структура та номенклатура одиниць, які входять до складу катакомбної культурної області. Але це упорядкування не є загальноприйнятим, а тому відрізняється у викладенні різних авторів. За «неписаною домовленістю» дослідники оперують у своїх працях певним набором катакомбних культур, груп/типів пам'яток, частина з яких визнається колегами, а решта – ні, що зазвичай ускладнює розуміння та комунікацію між фахівцями. Таким чином, загальновизнаного і прийнятого науковою спільнотою таксономічного групування одиниць катакомбної культурної області не існує. Утім ця ситуація не є унікальною, адже дещо подібне можна спостерігати стосовно інших великих культурних областей/спільнот бронзової доби, зокрема ямної та зрубної. Усвідомлюючи цю реальність, видатний дослідник катакомбної проблематики С.Н. Братченка в останній період свого життя намагався внести певне унормування в культурну таксономію одного з ключових регіонів катакомбної області, запропонувавши виділення нової, значної за масштабами, катакомбної культури – *донецько-донської (донської)*. На диво і превеликий жаль, ця теоретична новація не була помічена більшістю науковців, у тому числі фахівцями з катакомбної проблематики та навіть учнями С.Н. Братченка. Будучи результатом і наслідком опрацювання величезної джерельної бази курганних поховань, багаторічних системних досліджень С.Н. Братченка, підсумок яким науковець намагався підбити на початку ХХІ століття, концепція нової культури мала неабиякий потенціал, не помічений фахівцями через розפורшеність нової ідеї в численних об'ємних публікаціях. З огляду на його чималу вагу та перспективність ця обставина спонукала авторів цієї публікації докласти зусиль до актуалізації

останнього наукового доробку видатного українського археолога.

Мета дослідження – історіографічний аналіз наукової спадщини С.Н. Братченка і синтез його концепції донецько-донської катакомбної культури.

Таксономія катакомбної культурної області. Узагальнюючих праць, де було б викладено загальноприйнятну таксономічну схему катакомбної культурної області, не існує. У публікаціях останнього часу можна виділити систематизацію А.М. Гея, яка включає такі одиниці, як: переддонецька/приазовська, передкавказька (яка об'єднує західноманицьку, східноманицьку, батуринську, північнокавказьку, верхньокубанську), донецька, середньодонська, доно-волзька, інгульська (Гей, 2011: 4–7). Немає підстав говорити про загальноприйнятність цього упорядкування. Адже в ньому відсутні виділені окремими науковцями регіональні групи катакомбних пам'яток, скажімо осколо-донецького типу С.І. Берестнева (2001: 44), або групи з ялинковою орнаментациєю кераміки О.М. Смирнова (1996: 54–113), або відомого бахмутського типу. За бажанням перелік прикладів можна продовжити. Водночас у схемі А.М. Гея відсутня й донецько-донська катакомбна культура С.Н. Братченка, хоча науковець неодноразово писав про неї протягом 2000-х років (Братченко, 2001; 2004; 2005; 2007; 2008). Тому вкотре підтверджується теза, на якій наголошував С.В. Смирнов, зазначаючи, що в колах археологів ніколи не існувало загальноприйнятої позиції щодо визначення поняття «археологічна культура», адже ніколи не існувало загальновизнаних критеріїв її виокремлення (Смирнов, 2003: 7–8).

Донецько-донська культура. Уперше дефініція *донецько-донська катакомбна культура* (ДДКК) побачила світ у співавторській

монографії 2001 року (Братченко, Санжаров, 2001: 63). У подальших працях, що вийшли протягом 2000-х років, С.Н. Братченко продовжує наповнювати нову дефініцію змістом (Братченко, 2004; 2005; 2007; 2008). Як базовий критерій виокремлення катакомбних культур дослідником було використано поховальний обряд. Поховальний обряд є доволі стійкою ознакою катакомбної культури, бо саме поховальна споруда стала ключовим критерієм її виділення поміж культур бронзової доби В.О. Городцовим (Городцов, 1905: 179). Саме на цей аспект звернув увагу С.Н. Братченко. Попри те, що поява дефініції «донецько-донська» катакомбна культура знаменувалась на початку ХХІ століття, певні тотожності у поховальному обряді донецького, бахмутського та маницького варіантів катакомбної культури були з'ясовані набагато раніше. Проаналізовані пам'ятки згаданих катакомбних груп Нижньої Донщини дозволили досліднику дійти висновку, що їхній поховальний обряд є доволі схожим (поза небіжчика, поширення певних компонентів поховального реманенту й інші ритуальні компоненти поховання). До того ж за поховальною спорудою пам'ятки маницького типу є доволі схожими з пам'ятками бахмутського типу, який дослідник називав «змішаним» і доходив висновку про їхню синхронність (Братченко, 1976: 31–32; 60; 79–80). Проте ці безперечно важливі спостереження, в основу яких було покладено стратиграфічні дані та типологічний аналіз, були лише предтечою виокремлення в подальшому донецько-донської катакомбної культури.

Попри те, що С.Н. Братченко не встиг підготувати й опублікувати окрему, генеральну працю, у якій би містилося обґрунтування концепції донецько-донської катакомбної культури, певна аргументація цих ідей міститься в аналітичних розділах великих за обсягом публікацій 2000-х років. На думку науковця, донецько-донська катакомбна культура формувалась синхронно та взаємопов'язано з трьома іншими великими катакомбними культурами середнього катакомбного періоду: передкавказькою та дніпро-азовською (інгульською). Саме Нижню Донщину та Приазов'я С.Н. Братченко вважав первинним осередком катакомбної культурогенези (Братченко, 2001: 50–70). Басейн же Сіверського Донця, який зрештою стає еталонним для катакомбної культури, на ранньокатакомбному етапі являв собою периферію зони формування катакомбної культури і лише на середньому етапі разом із Середньою Донщиною стає окремим осередком розвитку катакомбних культурних традицій. Згодом, на пізньому етапі середньої бронзи, це зміщення вогнища стає культуроформуючим осередком бабинської культури (Братченко, 2001: 63).

Добре знаючи та розуміючи локальну специфіку такого масштабного утворення, як донецько-донська катакомбна культура, що охоплювала майже весь Донський басейн, С.Н. Братченко досліджував і зіставляв її пам'ятки в межах регіональних груп, для зручності окреслених здебільшого річковими басейнами або межиріччями: Айдаро-Деркульська, Осколо-Краснянська, Донецько-Оскольська, Сватівська, Бахмутсько-Берекська, Донецько-Луганська, Луганська, Нижньодонська, Донські Лівобережна і Правобережна тощо (Братченко, 2001: 91–96; Братченко, 2004: 185; Братченко, 2005: 139). В основу зіставлень було покладено саме керамічний комплекс, який традиційно використовувався дослідниками для поділу катакомбного світу на окремі культури. Для С.Н. Братченка цей критерій був доречний лише для виділення субкультур (локальних груп чи варіантів). Дослідник відзначає, що кераміка зберігає багато спільних рис як у формі, так і орнаментативності, демонструючи при цьому відмінність між посудом локальних груп на рівні статистичних показників. Саме ці статистичні відмінності керамічних комплексів разом зі статистичними відмінностями на рівні решти обрядово-інвентарних характеристик дозволяють здійснити внутрішню диференціацію донецько-донської катакомбної культури (Братченко, 2001: 92). Дослідником було помічено, що певні елементи керамічного комплексу в одних зонах демонструють високу частоту присутності, тоді як в інших зонах вони представлені поодинокими знахідками (при цьому зберігаючи форми й орнаментативність). Також вагомим критерієм виокремлення локальних груп виступали такі елементи керамічного комплексу, які були присутніми в одних групах і повністю відсутніми в інших.

Особливу увагу звернемо на використання С.Н. Братченком для назви нової культури поряд з дефініцією «донецько-донська» – ДДКК – ще й варіанту «донська» катакомбна культура – ДКК (Братченко, 2004: 179–185). Є всі підстави вважати цей факт не випадковим. Вочевидь, дослідник від початку хотів назвати нову культуру «донською», адже саме ця назва повною мірою відповідає закладеним у нову таксономічну одиницю сутностям, зокрема й ареалові, який охоплював увесь басейн Дону, включаючи його найбільшу притоку Сіверський Донець. Натомість для легшого сприйняття нової культури науковою спільнотою автор вирішив залишити в назві добре відомий фахівцям «донецький» складник, запропонувавши варіант «донецько-донська» катакомбна культура. Можливо, останній варіант назви розумівся як перехідний або альтернативний, використовуваний автором на період апробації своїх ідей та остаточного оформлення нової концепції (Литвиненко, 2022: 111), яка, на жаль,

так і не встигла побачити світ у формі окремої ґрунтової праці.

Ця прикра обставина і стала основною причиною того, що наукова спільнота не помітила запропонованої С.Н. Братченком новації, або не мала достатніх підстав для її оцінки. Чи не єдиний, хто відреагував на важливу трансформацію у концептуальних поглядах С.Н. Братченка і доклав зусиль до актуалізації та поширення цих ідей, був один зі співавторів цієї статті (Литвиненко, 2009: 53; 2011а; 2011б; 2021: 62–64; Литвиненко, 2022: 109; та інші).

Висновки. Протягом останніх років свого життя та наукової творчості видатний український археолог С.Н. Братченко, окрім іншого, працював над концепцією нової катакомбної

культури, яку пропонував називати *донською*, або *донецько-донською*. До складу цієї масштабної культури, ареал якої охоплював басейн Великого Дону включно із Сіверським Донцем, дослідник включав такі давно відомі науковцям культури та групи катакомбної області, як донецька, середньодонська (харківсько-воронезька), волгодонська, західноманицька, бахмутська, донецько-оскольська тощо. Об'єктивна локальна специфіка нового археологічного утворення відбилась у виділенні С.Н. Братченком регіональних груп, для зручності окреслених річковими басейнами або межиріччями, у глибокому та всебічному дослідженні й зіставленні яких науковець бачив подальшу дослідницьку перспективу.

Література:

1. Берестенев С.И. Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тис. до н.э.). Харьков : Амет, 2001. 264 с.
2. Братченко С.Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. Киев : Наукова думка, 1976. 252 с.
3. Братченко С.Н. Донецька катакомбна культура раннього етапу. Ч. I. Луганськ : Шлях, 2001. 76 с.
4. Братченко С.Н. Прадавня Слобожанщина: Сватівські могили-кургани III тис. до н.е. та майдани. *Матеріали та дослідження з археології східної України*, 2004. № 2. С. 65–190.
5. Братченко С.Н. Витоки орнаментативної інгульського типу. На пошану Софії Станіславівни Березенської. Київ : Шлях, 2005. С. 138–142.
6. Братченко С.Н. Катакомбне «бароко» з овалами та петлями у системі орнаментативної. *Матеріали та дослідження з археології східної України*, 2007. № 8. С. 103–109.
7. Братченко С.Н. Олександрівські могили-кургани в долині Лугані. *Матеріали та дослідження з археології східної України*, 2008. № 8. С. 134–217.
8. Братченко С.Н., Санжаров С.М. Рідкісні бронзові знаряддя з катакомб Сіверськodonеччини та Донщини (III тис. до н.е.). Луганськ : СНУ, 2001. 108 с.
9. Гей А.Н. Спорные вопросы и перспективы изучения катакомбной культурно-исторической общности. *Краткие сообщения института археологии*. 2011. № 225. С. 3–10.
10. Городцов В.А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 года. Двенадцатый археологический съезд в Харькове в 1902 году. Москва : Товарищество типографии им. А.И. Мамонтова, 1905. С. 174–225.
11. Литвиненко Р.О. Генеза, розвиток та історична доля культурного кола Бабині. *Матеріали та дослідження з археології східної України*, 2009. № 9. С. 44–90.
12. Литвиненко Р.О. Донецько-донський катакомбний компонент у бабинській культурогенезі. *Матеріали та дослідження з археології східної України*, 2011а. № 11. С. 179–200.
13. Литвиненко Р.О. «Курганна» археологія в житті та студіях Станіслава Никифоровича Братченка (світлої пам'яті видатного вченого). *Донецький археологічний збірник*, 2011б. № 15. С. 188–200.
14. Литвиненко Р.О. Бабинська культурогенеза. *Археологія і давня історія України*, 2021. № 2. С. 59–70.
15. Литвиненко Р.А. Шкура копитного в курганних погребеннях бронзового века: жертва или психопомп. *Stratum plus*, 2022. № 2. С. 105–137.
16. Смирнов А.М. Курганы и катакомбы эпохи бронзы на Северском Донце. Москва, 1996. 181 с.
17. Смирнов С.В. Археологічна культура: суперечливі моменти розробки проблеми. *Археологія*, 2003. № 1. С. 7–21.

References:

1. Berestenev, S.I. (2001) Vostochnoukrainskaya lesostep v epohu sredney i pozdney bronzyi (II tis. do n.e) [Eastern Ukrainian Forest-Steppe in the Middle and Late Bronze Age (II millennium BC)]. Kharkiv: Amet. 264 p. [in Russian].
2. Bratchenko, S.N. (1976). Nizhnee Podone v epohu sredney bronzyi [Lower Don in the Middle Bronze Age]. Kyiv: Naukova dumka. 252 p. [in Russian].
3. Bratchenko, S.N. (2001). Donetska katakombna kultura rannoho etapu [Donetsk catacomb culture of the early stage]. Ch. I. Luhansk: Shliakh. 76 p. [in Russian].
4. Bratchenko, S.N. (2004). Pradavnia Slobozhanshchyna: Svativski mohyly-kurhany III tys. do n.e. ta maidany

- [Ancient Slobozhanshchyna: Swativ tombs-mounds of the 3rd millennium BC and squares]. *Materials and research on the archeology of Eastern Ukraine – Materials and research on the archeology of Eastern Ukraine*, 2, 65–190 [in Ukrainian].
5. Bratchenko, S.N. (2005.) Vytoky ornamentatsii inhulskoho typu [Origins of Ingul type ornamentation]. Na poshanu Sofii Stanislavivny Berezenskoi. Kyiv: Shliakh. 138–142 [in Ukrainian].
 6. Bratchenko, S.N. (2007.) Katakombne “baroko” z ovalamy ta petliamy v systemi ornamentatsii [Catacomb “baroque” with ovals and loops in the system of ornamentation]. *Materials and research on the archeology of Eastern Ukraine – Materials and research on the archeology of Eastern Ukraine*, 8, 103–109 [in Ukrainian].
 7. Bratchenko, S.N. (2008.) Oleksandrivski mohyly-kurhany v dolyni Luhani [Alexander tombs-mounds in the Lugani valley]. *Materials and research on the archeology of Eastern Ukraine – Materials and research on the archeology of Eastern Ukraine*, 8, 134–217 [in Ukrainian].
 8. Bratchenko, S.N., Sanzharov, S.M. (2001) Ridkisini bronzovi znariaddia z katakomb Siverskodonechchyny ta Donschchyny (III tys. do n.e.) [Rare bronze tools from the catacombs of Seversko-Donchchyna and Donchyna (III millennium BC)]. Luhansk: SNU. 108 p. [in Ukrainian].
 9. Gey, A.N. (2011). Spornyie voprosy i perspektivy izucheniya katakombnoy kulturno-istoricheskoy obschnosti [Controversial Issues and Prospects for Studying the Catacomb Cultural-Historical Community]. *Brief messages of the Institute of Archaeology*, 225. 3–10 [in Russian].
 10. Gorodtsov, V.A. (1905). Rezultaty arheologicheskikh issledovaniy v Izyumskom uezde Harkovskoy gubernii 1901 goda [The results of archaeological research in the Izyum district of the Kharkov province in 1901]. *Dvenadtsatyy arheologicheskyy s'ezd v Harkove v 1902 godu*. Moskow: Tovarischestvo tipografii im. A.I. Mamontova, 174–225 [in Russian].
 11. Lytvynenko, R.O. (2009). Geneza, rozvitok ta Istorichna dolya kulturnogo kola Babine [Genesis, development and historical fate of the Babina cultural circle]. *Materials and research on the archeology of Eastern Ukraine – Materials and research on the archeology of Eastern Ukraine*, 9, 44–90 [in Ukrainian].
 12. Lytvynenko, R.O. (2011). Donetsko-donskiy katakombniy komponent u babinskiy kulturogenezi [The Donetsk-Don catacomb component in Babin culture genesis]. *Materials and research on the archeology of Eastern Ukraine – Materials and research on the archeology of Eastern Ukraine*, 11, 179–200 [in Ukrainian].
 13. Lytvynenko, R.O. (2011). “Kurganna” arheologiya v zhitti ta studiyah Stanislava Nikiforovicha Bratchenka (svitloyi pam'yati vidatnogo vchenogo) [“Boundary” archeology in the life and studies of Stanislav Nikiforovich Bratchenko (in memory of the outstanding scientist)]. *Donetsk archaeological collection*. 15, 188–200 [in Ukrainian].
 14. Lytvynenko, R.O. (2021). Babynska kulturogeneza [Babin culture genesis]. *Archeology and ancient history of Ukraine – Archeology and ancient history of Ukraine*, 2, 59–70 [in Ukrainian].
 15. Litvinenko, R.A. (2022). Shkura kopyitnogo v kurgannyih pogrebeniyah bronzovogo veka: zhertva ili psihopomp [The skin of an ungulate in burial mounds of the Bronze Age: victim or psychopomp]. *Stratum plus*, 2, 105–137 [in Russian].
 16. Smirnov, A.M. (1996). Kurganyi i katakomby epohi bronzoyi na Severskom Dontse [Mounds and catacombs of the Bronze Age on the Seversky Donets]. Moskow. 181 p. [in Russian].
 17. Smirnov, S.V. (2003). Arheologichna kultura: superechlivi momenti rozrobki problem [Archaeological culture: controversial aspects of problem development]. *Arkheolohiia*. 1, 7–21 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 30.06.2022
The article was received 30 June 2022

УДК 94 (477+520) «195/198»

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2022-38-5>

УКРАЇНСЬКО-ЯПОНСЬКІ ВІДНОСИНИ В 1950-Х – 1980-Х РР. У СВІТЛІ ДЖЕРЕЛ ІЗ ДНІПРОВСЬКИХ ЗІБРАНЬ

Каковкіна Ольга Миколаївна,
*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри всесвітньої історії
Дніпровського національного університету
імені Олеся Гончара
landion@ukr.net
orcid.org/0000-0002-6254-1545*

Мета статті – розкрити зміст українсько-японських відносин 1950-х – 1980-х рр. на підставі регіональних джерел, а саме архівних та бібліотечних зібрань Дніпра. Проблема, що зумовила звернення до теми, – маловивченість як місця України в міжнародних відносинах СРСР, зокрема в часи «холодної війни», так і інформаційного ресурсу, який дає змогу це місце дослідити. **Методологія дослідження** ґрунтується на системному підході, який передбачав «уміщення» українсько-японських відносин у контекст радянсько-японських зв'язків 1950-х – 1980-х рр., та регіональному підході, що зумовив зосередження уваги на джерельних комплексах Дніпра. Використано описовий, історико-хронологічний, компаративний методи. **Результати.** Розглянуто стан вивчення теми в українській і зарубіжній історіографії та з'ясовано, що період 1950-х – 1980-х рр. в історії українсько-японських відносин перебуває на маргінесі наукових інтересів учених. Перенаправлення уваги з московського центру як лідера генеральної зовнішньополітичної стратегії на республіканський вимір (у цьому випадку український) дало змогу поставити питання про роль різних акторів у міжнародних відносинах СРСР. З'ясовано інформаційний потенціал декількох фондів Державного архіву Дніпропетровської області: Міністерства чорної металургії України, Інституту чорної металургії України, Дніпропетровського/Придніпровського економічного району, які акумулюють значну частину матеріалів з історії економічної співпраці СРСР із «капіталістичними» країнами, до яких належала і Японія. Встановлено підприємства України, які посідали першість в економічних контактах із Японією, – Нікопольський південнотрубний завод та гірничо-видобувний комплекс Криворіжжя, а також головних японських партнерів, які виявляли інтерес до співпраці. Більшість цих підприємств дотепер є лідерами важкої промисловості Японії. Матеріали обласної преси, заводських газет доповнили й збагатили уявлення про зміст відносин, розкрили специфіку їх презентації крізь призму подій «холодної війни». **Висновки.** Україна завдяки значному ресурсу важкої промисловості, зокрема чорної металургії, посідала вагоме місце в радянсько-японських відносинах. Особливістю відносин була їх обмеженість на рівні регіонів, «точковість», зумовлена суто економічними запитами, закритість для широкого загалу, на відміну від зв'язків із «дружніми» країнами із соцтабору або з лояльними до СРСР урядами з країн третього світу. Джерела розкривають не тільки виробничий зміст відносин, а й соціокультурний їх зріз: практику прийомів японських делегацій, їх склад і рівень представництва, специфіку відносин із Японією поряд з іншими країнами з ринковою економікою.

Ключові слова: Україна, Японія, СРСР, політика, економіка, Дніпропетровськ, Дніпровський регіон.

UKRAINIAN-JAPANESE RELATIONS IN THE 1950S – 1980S IN THE LIGHT OF SOURCES FROM THE DNIPRO COLLECTIONS

Kakovkina Olga Mykolaivna,
*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of World History
Oles Honchar Dnipro National University
landion@ukr.net
orcid.org/0000-0002-6254-1545*

The purpose of the article is to reveal the content of Ukrainian-Japanese relations in the 1950s – 1980s on the basis of regional sources, namely, archival and library collections of Dnipro. The problem that led to the appeal to the topic is the lack of knowledge of both the place of Ukraine in the international relations of the USSR during the Cold War, and the data resource that allows you to explore this place. **The methodology of the study** is based on a systematic approach, which provided for the “placement” of Ukrainian-Japanese relations in the context of Soviet-Japanese relations in the 1950s – 1980s, and a regional one, which led to a focus on the source complexes of the Dnipro. Descriptive, historical-chronological, comparative methods are used. **Results.** The state of the topic study in Ukrainian and foreign historiography is considered and it is established that the period of the 1950s – 1980s in the history of Ukrainian-Japanese

relations is at the margin of interests of scientists. The redirection of attention from the Moscow center as the leader of the general foreign policy strategy to the republican dimension, in this case the Ukrainian one, made it possible to raise the question of the role of different actors in the international relations of the USSR. The information potential of several funds of the State Archives of the Dnipropetrovsk region was found out: the Ministry of Ferrous Metallurgy of Ukraine, the Institute of Ferrous Metallurgy of Ukraine, the Dnipropetrovsk/Pridneprovsk economic region, which accumulate a significant part of the materials on the history of economic cooperation between the USSR and the “capitalist” countries, to which Japan belonged. The enterprises of Ukraine, which took the lead in economic contacts with Japan, were identified – the Nikopol South Pipe Plant and the mining complex of Kryvyi Rih, as well as the main Japanese partners who showed interest in cooperation. Most of these enterprises are still leaders in Japan’s heavy industry. The materials of the regional press, factory newspapers supplemented and enriched the idea of the content of relations, revealed the specifics of its presentation through the prism of the Cold War events. **Conclusions.** Thanks to a significant resource of heavy industry, in particular ferrous metallurgy, Ukraine occupied an important place in Soviet-Japanese relations. The peculiarity of these relations was their limitedness at the regional level, “point” due to purely economic needs, closeness to the broad masses, in contrast to ties with “friendly” countries from the socialist camp or with governments loyal to the USSR from Third World countries. The sources reveal not only the production content of relations, but also its sociocultural profile: the practice of receiving Japanese delegations, its composition and level of representation, specifics of relations with Japan along with other countries who had a market economy.

Key words: Ukraine, Japan, USSR, politics, economic relations, Dnipropetrovsk, Dniprovsky region.

1. Вступ

Із часу встановлення дипломатичних відносин України та Японії в січні 1992 р. в публікаціях або виступах часто лунає вислів на кшталт «Японія стає ближчою», що має на увазі нові кроки до розширення зв’язків України з далекосхідною державою. Природно постає запитання: наскільки Україна була віддаленою від Японії в попередні роки свого існування, зокрема в добу радянського тоталітаризму, не маючи самостійного зовнішньополітичного курсу та представництва? Чим визначалося місце України в радянсько-японських відносинах?

У пам’яті збереглася розповідь батька авторки статті про приїзд японців для ремонту обладнання на цементному заводі у Кривому Розі (середина 1980-х рр.): гостям із країни «економічного дива» було незрозуміло, навіщо лінію для переробки щебню, куплену в них, так перевантажувати понад технологічні вимоги. Про те, що являє собою соціалістичне змагання та як можна дороге іноземне обладнання ремонтувати кувалдою, після чого воно зупинилося остаточно, їм, звісно, не розповіли. Ці спогади наповнилися новим змістом, коли довелося погортати сторінки архівних справ. Тема представленої статті виникла з дослідження, присвяченого міжнародним економічним зв’язкам міста Дніпра. Було виявлено маловивчений ресурс декількох фондів Державного архіву Дніпропетровської області (далі – ДАДО), які створили можливості для реконструкції та осмислення досить насиченої сторінки міжнародної активності УРСР, зокрема у відносинах з ідеологічними опонентами з «капіталістичного табору». Окремі результати цих пошуків було опубліковано авторкою (Каковкіна, 2021; Каковкіна, Качур, 2021).

Не менш актуальною видається ця тема для розвитку сучасних відносин із Японією, де регіональна співпраця посідає значне місце. Факти

співпраці в минулому сприятимуть формуванню позитивного іміджу обох держав.

Історіографія теми. В Україні нарощування інтересу до окресленої теми почалося із часу проголошення нашою державою незалежності та визнання її з боку Японії. Наразі маємо значну кількість публікацій з оцінкою сучасних відносин України та Японії дипломатами, політологами, які розпочинають розмову про них, так би мовити, з нуля, не апелюючи до попереднього досвіду (як, наприклад, Ю. Костенко, Н. Середюк (Костенко, 2005; Середюк, 2020)).

Автором першої синтези з історії відносин України та Японії став представник української діаспори Іван Світ. Його ґрунтовна праця, присвячена 1903–1945 рр. та видана в Нью-Йорку (Світ, 1972), розкриває широке коло питань з історії взаємин українців і японців у політичному й культурному вимірі, насамперед через життя української громади на Далекому Сході. Етап японсько-українських відносин доби незалежності, а саме з 1991 р. по 2016 р., уперше узагальнила в дисертаційній роботі В. Удовік (Удовік, 2017). Ця авторка – не тільки професійна історикиня, а й друга секретарка української амбасад в Японії, яка проводить активну пошукову роботу. Зокрема, нею висвітлено постаті українців, які залишили помітний слід в історії та культурі Японії (Удовік, 2021), деякі особливості історії українсько-японських культурних відносин 1950-х – 1980-х рр., роль шевченкіани в їх розвитку, літературних зв’язків, побратимства Одеси та Йокогами, Києва й Кіото (Удовік, 2020). Відомий сходознавець і японознавець С. Капранов узагальнив розвиток японознавства в Україні до 1991 р. (Капранов, 2007) та визначив головні осередки розвитку японознавчих студій у 1950-х – 1980 рр. (Харків, Київ, Одеса, певною мірою Львів), а також їх представників. На його думку, у 1970–1980-ті рр. «сформувалося коло японістів, які становлять

сьогодні ядро українського японознавства». Ці роки включені до четвертого періоду розвитку японознавства (1954–1991 рр.), коли відбувається його «поступове відновлення» після попереднього занепаду (Капранов, 2007: 47). Вагомим внеском у дослідження українсько-японських відносин початкового етапу стала дисертація С. Павленко, присвячена діяльності японського консульства в Одесі з 1850-х рр. до 1917 р. (Павленко, 2016).

З боку японських колег, без сумніву, проривом можна вважати видану у 2021 р. в Японії та в Україні (в українському перекладі) працю японського фахівця, президента Асоціації українців у Японії Йошіхіко Окабе «Історія японсько-українських відносин 1915–1937 рр.» (Йошіхіко Окабе, 2021). Він зазначив, що планує видати у 2022 р. «Історію японсько-українських відносин 1937–1953 рр.», де значна увага буде приділена відносинам Японії з української діаспорою, а у проєкті на майбутнє – колективна монографія про зв'язки двох народів і держав з 1991 р. (Квасниця, Дзябко, 2021).

Зарубіжні науковці цікавляться насамперед макрорівнем радянсько-японських/японсько-радянських відносин або російсько-японських зв'язків (Hellmann, 1969; Vishwanathan, 1973; Robertson, 1988; McGuire, 1990; Rozman, 2000; Kimura, 2000; Ferguson, 2008). Російська історіографія активно використовує значний інформаційний ресурс центральних архівних зібрань у вивченні російсько-японських відносин (Кадешникова, 2010) та залишає поза увагою матеріали, пов'язані з Україною.

Окреме місце належить Японії в радянській історіографії. Показовим для розуміння ступеня зацікавлення далекосхідною країною-сусідкою в СРСР є декілька видань «Бібліографія Японії. Література, видана в Радянському Союзі російською мовою», з яких тільки період з 1959 р. по 1973 р. включає 5 172 позиції (Бібліографія Японії..., 1984). До кінця 1980-х рр. вийшли синтети, присвячені радянсько-японським відносинам (Кутаков, 1962; Кутаков, 1988), зокрема економічним зв'язкам (Столяров, Певзнер, 1984). Інтерес до японських компаній, які фігурують в аналізованих джерелах, втілюється в досить значну кількість публікацій, де аналізувалася історія їх створення й діяльності, особливості функціонування, розвиток економічних відносин із СРСР. Однак із радянського боку ці відносини практично «знеособлені»: конкретні підприємства, які брали участь у реалізації різних угод в Україні, не згадуються (Сутягіна, 1973). Загалом республіканський вектор відносин не був предметом досліджень.

Дещо компенсувало відсутність українського «обличчя» в радянсько-японських відносинах популяризація в Японії творчості Т. Шевченка через переклади японською мовою та переклади українською мовою окремих творів японських

літераторів. При цьому доречно згадати публікацію японського літературознавця Йошітаро Йокемура про Шевченка в московському виданні (Ёкемура Ёситаро, 1964).

Отже, результати пошуків українських та японських учених поступово заповнюють окремі «пазли» в історії українсько-японських відносин. Однак досить тривалий їх період – від закінчення Другої світової війни до проголошення незалежності України – залишається маловивченим.

Мета дослідження – розкрити зміст українсько-японських відносин 1950-х – 1980-х рр. на підставі регіональних джерел, а саме архівних і бібліотечних зібрань Дніпра. Проблема, яка зумовила звернення до теми, – маловивченість як місця України в міжнародних відносинах періоду «холодної війни», так і інформаційного ресурсу, який дає змогу дослідити це місце.

Джерела. В основу дослідження покладені матеріали фондів Міністерства чорної металургії України (далі – МЧМУ), Інституту чорної металургії (далі – ІЧМ), фонду ради народного господарства Дніпропетровського/Придніпровського економічного району, а також регіональна преса: газети обласного, міського рівня, окремих підприємств. Цими джерелами не обмежується ресурс дніпровських архівних і бібліотечних зібрань, проте вивчені матеріали дають можливість підвести певні підсумки цього етапу та намітити напрями подальшого пошуку.

Методологія дослідження ґрунтується на системному підході, який передбачав «уміщення» українсько-японських відносин у контекст радянсько-японських зв'язків 1950-х – 1980-х рр., та регіональному підході, що зумовив зосередження уваги на джерельних комплексах Дніпропетровська/Дніпра. Діяльність МЧМУ та пов'язаних із ним інституцій і виробництв, раднаргоспу акумулювали вагомий комплекс інформації стосовно участі України в міжнародних економічних зв'язках, тому виправданою є постановка питання про значення використаних джерел для дослідження українсько-японських відносин у масштабах держави. У роботі використано описовий, історико-хронологічний, компаративний методи.

2. Економічні відносини України та Японії в регіональних джерелах

Важливою основою розвитку відносин із політичними опонентами із часів «відлиги» стали нові ідеологи московського керівництва про можливість «мирного співіснування двох систем». На зміст зв'язків із Японією впливали як проблема «північних територій», так і пов'язані зі спільними інтересами питання ресурсів Далекого Сходу й Сибіру, протистояння Японії та СРСР із колом провідних гравців доби «холодної війни»: США, ФРН, Великої Британії, Франції. Законодавчою основою радянсько-японських зв'язків

стала підписана в 1956 р. Спільна Декларація СРСР і Японії та Протокол про розвиток торгівлі і взаємного надання режиму найбільш сприятливої країни. До кінця 1980-х рр. було підписано десятки угод між державами, які визначали зміст відносин між ними (Столяров, Певзнер, 1984: 27, 40, 50–52, 105–106).

Уже невдовзі після відновлення відносин СРСР і Японії, у 1957 р., на шпальтах обласної газети було опубліковано повідомлення про міжнародні зв'язки Дніпропетровського економічного району, де серед країн, які отримують продукцію з регіону, була зазначена Японія. Тут же йшлося про заплановану міжнародну виставку в японській Осаці в 1957 р., де мали бути представлені деякі підприємства Дніпропетровщини; при цьому Японія згадується серед країн, де Україна тривалий час сприймалася як «країна конопель і сала» (Международные связи..., 1957: 3; Осака, Брюссель, 1957: 3). У 1958 р. та в 1960 р. відбулися відвідування представників раднаргоспу до далекосхідної країни (ДАДО, ф. 4521, оп. 2, спр. 2184: 11; ДАДО, ф. 4521, оп. 2, спр. 2263: 154).

З 1950-х рр. Дніпропетровськ став центром потужної управлінської, науково-дослідницької та освітньої бази української металургії. У 1953 р. до міста перебазовано ІЧМ (сьогодні – Інститут чорної металургії імені З.І. Некрасова Національної академії наук України). Інститут посідав одне із чільних місць у реалізації міжнародних економічних відносин, хоча в історичній довідці за 1970 р. (ДАДО, ф. 4594, оп. 1п, спр. 568: 1–15) та нарисі на офіційній сторінці про це сказано дуже побіжно (Історія інституту..., 2022).

Матеріали ІЧМ розкривають науково-технічний рівень зв'язків із Японією, зокрема ступінь зацікавлення нею з боку СРСР стосовно купівлі ліцензій та використання запатентованих технічних новачків. Адекватній оцінці становища на ринку технологій мали слугувати спеціальні довідки, наприклад «Порівняльний техніко-економічний аналіз розвитку чорної металургії СРСР, США, Японії, Англії, ФРН і Франції за 1950–1962 рр.» (ДАДО, ф. 4594, оп. 1 додатковий, спр. 66: 1–85). Складений співробітниками інституту документ базувався на англомовних зарубіжних виданнях перелічених країн. Виданням, яке слугувало джерелом для підготовки «японської частини» довідки, був часопис, заснований у 1961 р., який дотепер презентує високі наукові показники – «Transactions of the Iron and Steel Institute of Japan». Це щомісячний журнал Інституту чавуну та сталі Японії (ISIJ), який публікує статті як японською, так і англійською мовами, написані не лише членами цього інституту, а й дослідниками в Японії та за кордоном (Transactions of the Iron and Steel Institute of Japan, 2022). Важливі для українських колег статті

перекладалися з англійської мови російською для їх опрацювання (ДАДО, ф. 4594, оп. 1, спр. 388: 2–20). До речі, у 1966 р. на сторінках зазначеного часопису було вміщено розлогу аналітичну статтю, присвячену розвитку металургії в СРСР з описом його економічної системи та місця в ній металургійної галузі, оцінками позитивів і недоліків, що стало результатом відвідування підприємств, зокрема й в Україні, а саме в Донецьку, Запоріжжі, Кривому Розі (Hayashi, 1966: 15–16). Посилання на ще одне японське видання – бюлетень «Виробництво сталі і суднобудування в Японії» за 1972 р. – міститься в обґрунтуванні відвідування в Японію працівників ІЧМ у 1972 р. (ДАДО, ф. 4594, оп. 1, спр. 708: 9–10).

Чільне місце в матеріалах фонду за 1970-і рр. належить листуванню ІЧМ із різними союзними відомствами з приводу продажу ліцензій і патентів (ДАДО, ф. 4594, оп. 1, спр. 643: 1–19). Японія представлена практично в усіх переліках країн, куди надсилалася реклама певних технологій для продажу, після чого від них очікувалися довідки, що отримували статус пріоритетних (ДАДО, ф. 4594, оп. 1 додатковий, спр. 511: 3–4). Ця пріоритетність зумовлювалася тим, що продаж ліцензій був значним джерелом валютних прибутків.

Практичну частину відносин забезпечували безпосередньо підприємства. Протягом 1957–1965 рр. металургія регіону перебувала під керівництвом ради народного господарства Дніпропетровського (з 1963 р. – Придніпровського) економічного району. «Японська частина» фонду раднаргоспу виглядає досить скромно: далекосхідна країна фігурує в переліку капіталістичних країн, з якими є економічні зв'язки раднаргоспу. Більш інформативними є матеріали МЧМУ 1965–1987 рр. Основна їх частина представлена листуванням МЧМУ із союзним профільним відомством, з іншими міністерствами, з всесоюзним об'єднанням (далі – ВО) «Машиноекспорт» у Москві, яке координувало частину зв'язків із Японією, а також із підприємствами. Особливість цього комплексу джерел полягає у відтворенні насамперед виробничо-економічної частини відносин. Ознайомлення з певними технологіями на практиці було завершальним етапом у прийнятті рішення про купівлю ліцензії. Значення джерел фонду МЧМУ – у можливості реконструювати географію відносин із Японією в межах України, визначити українських і японських їх учасників у металургійній промисловості.

Найчастіше з-поміж інших підприємств, яке відвідували японські фахівці із середини 1960-х – упродовж 1970-х рр., фігурує Нікопольський південнотрубний завод (далі – НІПТЗ). Причину приїзду представника Японії у травні 1966 р. розкриває телеграма ВО «Машиноекспорт» до МЧМУ: «У зв'язку із закупівлею станів

ХТП (холодної прокатки труб – *О. К.*) Машиноекспорт організує відвідування заводу терміном на 1 день японським фахівцем Сато фірми Кіото Буссан» (ДАДО, ф. 4594, оп. 1, спр. 595: 75). Із цією ж метою 7 вересня 1966 р. планувалося відвідування заводу делегацією японської фірми «Міцубісі» (ДАДО, ф. 4594, оп. 1, спр. 595: 174). У СРСР наприкінці 1950-х рр. було винайдено унікальні технології прокатки труб, які пізніше поширилися у світі, насамперед через продаж ліцензій (Каковкіна, 2021: 54–55).

Наступна група японських фахівців побувала на НПТЗ у 1968 р. У червні для 2-годинного ознайомлення зі станом ХТП було прийнято двох представників фірми «Сумітомо» в супроводі представників «Машиноекспорта» (ДАДО, ф. 4243, оп. 4, спр. 1177: 135). У вересні протягом 1 дня приймали вже п'ятьох представників «Сумітомо» та «Тайо Трейдинг Компані» для ознайомлення з роботою станів ХТП та ХПТР (холодної прокатки труб роликками – *О. К.*) з метою закупівлі (ДАДО, ф. 4243, оп. 4, спр. 1177: 252). За згодою з МЧМУ та Дніпропетровського обкому Комуністичної партії України на прохання Міністерства зовнішньої торгівлі СРСР у жовтні 1968 р. на заводі було прийнято представників фірми «Нішшо Компані» для ознайомлення з прокаткою труб на станах ХТП і ХПТР (ДАДО, ф. 4243, оп. 4, спр. 1178: 7).

Вказані прокатні стани користувалися попитом у практично всіх провідних країнах: у 1966 р. в Нікополі побувала група французьких фахівців (ДАДО, ф. 4594, оп. 1, спр. 595: 204), представники шведської фірми «Юнсон» (Каковкіна, 2021: 53), англійська група (ДАДО, ф. 4594, оп. 1, спр. 595: 202). У 1968 р. НПТЗ відвідали американські фахівці для ознайомлення з роботою станів ХПТР (ДАДО, ф. 4243, оп. 4, спр. 1177: 159).

У 1972 р. об'єктом уваги японців стали нові вдосконалені стани – ХТП-32. НПТЗ повідомив МЧМУ про свою згоду прийняти делегацію фірми «Міцубісі» на один день у березні, хоча це й зумовлювало певні проблеми: «Ознайомлення з роботою станів ХТП-32 може відбутися тільки у трубоволочильному цеху № 1, де використовуються стани застарілої конструкції, а їх становище не дозволяє переконати японських фахівців у якісних характеристиках нових моделей станів. Стани ХТП-32 нових моделей установлені у трубоволочильному цеху № 2 та цеху № 5 і зайняті виробництвом труб, які згідно з наказом МЧМУ показу іноземним фахівцям не підлягають» (ДАДО, ф. 4243, оп. 4, спр. 3286: 21). 7 липня 1972 р. з Москви до Нікополя на 1 день приїздили 5 представників фірми «Ніппон Стіл Корпорейшн» на чолі з директором фірми «з питання закупівлі обладнання для виробництва безшовних труб; фірма виявила бажання ознайомитися з роботою трубопрокатного стану на заводі» (ДАДО, ф.

4243, оп. 4, спр. 3286: 69). Узгодження з підприємствами будь-яких візитів іноземців було обов'язковою процедурою, що не було винятком у цьому випадку, та саме керівництво заводів пропонувало найбільш прийнятні варіанти (ДАДО, ф. 4243, оп. 4, спр. 3286: 70).

Не поступалися за ступенем присутності гостей із Японії й підприємства Криворізького залізничного басейну. Трест «Дзержинськруд» у першому півріччі 1968 р. відвідала одна з найчисельніших японських делегацій. Цей трест включав декілька підприємств, зокрема найстаріший за часом розробки рудник Саксаганський. Станом на 1960-ті рр. утворився потужний комплекс видобутку й переробки залізної руди, яка мала високі якісні показники (Криворізьке рудоуправління..., 1973: 4–5), що й цікавило японців. Очолював делегацію з 11 осіб С. Сагамата – керівник дослідницького відділу сировинних ресурсів фірми «Явата». Група фахівців відвідала Кривий Ріг протягом 18–20 червня 1968 р. на шляху з Одеси до Москви. Мета приїзду – «збільшення експорту залізної руди в Японію і підписання контракту, ознайомлення з видобутком, збагаченням та відвантаженням залізної руди» за раніше складеною програмою (ДАДО, ф. 4243, оп. 4, спр. 1177: 113). Того року представники Японії були гостями тресту ще раз (ДАДО, ф. 4243, оп. 4, спр. 1295: 16–17).

У 1972 р. було прийнято чергову групу японських фахівців із питання поставки руди в Японію (ДАДО, ф. 4243, оп. 4, спр. 3286: 98). До складу делегації, яка відвідала трест 5–6 жовтня, входили представники провідних японських корпорацій: директори із закупок фірм «Ніппон Кокан», «Сумітомо», «Кавасакі Стіл», директор та заступник директора із закупок фірми «Нічімен», представники фірми «Нішін Стіл», «Нічімен». Керівником делегації був директор департаменту закупок «Ніппон Стіл Корпорейшн». Представник московського офісу «Нічімен» був водночас перекладачем групи (ДАДО, ф. 4243, оп. 4, спр. 3286: 91). До складу делегації, крім японців, входили 13 супроводжуючих від всесоюзного торговельного об'єднання «Союзпромекспорт», Криворізького відділення «Союзпромекспорта», відділу зовнішніх зносин МЧМУ, тресту «Рудозбут» Інгулецького гірничо-збагачувального комбінату (ДАДО, ф. 4243, оп. 4, спр. 3286: 93).

Серед промислових центрів України, куди приїздили японці, можна назвати й Запоріжжя. У 1964 р. розглядалася можливість прийому японських та англійських фахівців на заводі «Дніпро-спецсталь» (ДАДО, ф. 4530, оп. 3, спр. 73: 1). У списку іноземних делегацій, які відвідали «Запоріжсталь» у квітні 1968 р., була група із чотирьох японців – керівників металургійної компанії «Ніппон Гузо». Мета їх відвідування – ознайомлення

з новою ливарною технологією (ДАДО, ф. 4243, оп. 4, спр. 1296: 66). Ця ж технологія була причиною відвідування «Запоріжсталі» 18 квітня 1968 р. протягом 2 годин представників японської фірми «Джапан Кастінг» із представником союзного відомства Ліцензінторг (ДАДО, ф. 4243, оп. 4, спр. 1177: 54).

З 1960 р., коли на Донецькому металургійному комбінаті імені Леніна було пущено в експлуатацію одну з найбільших у світі установок неперервної розливки сталі (Каковкіна, 2021: 54), він став об'єктом уваги іноземних покупців, зокрема й із Японії. 6 червня 1968 р. Накао, представник московського представництва японської фірми «Ністо», відвідав комбінат для ознайомлення з установкою та її обладнанням (ДАДО, ф. 4243, оп. 4, спр. 1177: 78).

Пріоритетність зарубіжних партнерів, які платили валютою за ліцензії, відкривала майже всі двері, зокрема, до закритого протягом 1959–1987 рр. Дніпропетровська. Про це свідчить лист МЧМУ до Дніпропетровського обкому Комуністичної партії України: «Згідно з рішенням Ради Міністрів СРСР від 24 серпня 1968 р. Дніпропетровський трубопрокатний завод імені Леніна повинен прийняти у другій половині вересня цього року делегацію фахівців японської фірми “Нішпон Кокан” для ознайомлення з роботою станів ХПТ-55 у зв'язку з їх продажем вказаній фірмі через ВО “Машиноекспорт”» (ДАДО, ф. 4243, оп. 4, спр. 1177: 239).

Прикладом японського експорту до України стала закупівля в 1974 р. для Новомосковського трубного заводу штампувальних пресів фірми «AIDA» для цеху емальованого посуду, про що повідомлялося на сторінках газети заводу. Зауважимо, що «AIDA» – дотепер провідний світовий виробник штампувальних пресів для металообробки (Каковкіна, Качур, 2021: 127). Маємо приклад співпраці в науково-освітній сфері: доцент гірничого факультету Токійського університету був учасником VIII Світового конгресу збагачувальників на «Криворіжсталі» в 1968 р. (ДАДО, ф. 4243, оп. 4, спр. 1177: 164).

На цьому етапі дослідження складно надати загальну статистику відвідування японцями об'єктів раднаргоспу чи МЧМУ або виїздів до Японії їх представників, з огляду на розпорошеність інформації в матеріалах фондів. Крім вказаних, маємо дані за окремі роки: у 1971 р. установи МЧМУ відвідали 202 іноземні делегації, з яких 59 – з капіталістичних країн (269 осіб), зокрема 1 група з Японії (ДАДО, ф. 4243, оп. 4, спр. 2670: 38); у 1980 р. з 1 787 осіб було 1 643 візитери з капіталістичних країн, з Японії – 5 (ДАДО, ф. 4243, оп. 1, спр. 7472: 2).

Приїзди японських гостей в Україну на зазначені підприємства та досягнуті домовленості не

афішувалися. Невелике повідомлення на сторінках «Нікопольської правди» про офіційний візит радянської делегації електрометалургів до Японії в листопаді 1970 р. можна вважати винятком. У складі делегації був В. Матюшенко, директор іншого відомого за межами України заводу Нікополя – Нікопольського заводу феросплавів. Упродовж 10 днів група із СРСР знайомилася з провідними японськими феросплавними фірмами, зокрема фірмою «Дженкінс», представники якої у вересні того ж року відвідали завод у Нікополі. Про подорож до Японії директор розповів «активу феросплавників» (Васильченко, 1970: 3).

Показово, що сучасні економічні зв'язки України та Японії забезпечують компанії, які не вперше з'явилися в нашій країні. Одна з них – «Сумітомо», у другій половині 1990-х рр. інвестувала в оновлення очисних споруд у Кривому Розі (Бухтіяров, 1998; Чухан, 1998). Ще одна японська компанія, яка з'явилася в сучасних українських засобах масової інформації, причому у зв'язку з агресією Росії проти України, трапилася у джерелах за 1985 р. Тоді фахівці фірми «Комацу» відвідували Північний гірничо-збагачувальний комбінат у Кривому Розі (ДАДО, ф. 4243, оп. 4, спр. 9445: 67). «Komatsu Group», заснована в 1921 р., – це одна з найбільших транснаціональних промислових корпорацій Японії; з початком війни проти України вона прийняла рішення припинити співпрацю з російським бізнесом на знак протесту проти агресії Росії (Орлова, 2022).

Зауважимо, що в матеріалах фондів підприємств, які залучалися до співпраці з Японією, інформація про міжнародні зв'язки представлена дуже обмежено, а листування, представлене у фонді МЧМУ, відсутнє у відповідних матеріалах.

3. Практики прийомів та обслуговування японських делегацій

Шлях в Україну для гостей із Японії, як правило, пролягав через Москву, куди ті прибували літаком, а звідти вже будувалися маршрути Україною. Залежно від завдань ці маршрути могли охоплювати декілька підприємств у межах СРСР. Пересування Україною відбувалося потягом, на відносно близькій відстані – автомобілем чи автобусом (не рейсовим). Якщо, наприклад, відвідували Дніпропетровськ, Нікополь, то проживання надавали в Запоріжжі, де було обладнано для прийому іноземців готель «Інтурист». Запорізький офіс «Інтуриста» (єдиний у регіоні) забезпечував побутову частину прийому, маючи для цього певний досвід і ресурс, наприклад автомобілі для перевезення (ДАДО, ф. 4243, оп. 4, спр. 1177: 252). У Кривому Розі було обладнано готель для іноземців, а транспорт шукали в місцевих підприємствах, як, наприклад, автобус «Ікарус» Криворізького дизельного заводу (ДАДО, ф. 4243, оп. 4,

спр. 3286: 91). Закритий з осені 1959 р. Дніпропетровськ гостей для перебування не приймав, та й проїзд через місто, зокрема залізницею, був заборонений. Про винятки відвідування японцями Дніпропетровська було сказано. В одному випадку йшлося про прибуття японської делегації у Кривий Ріг з Одеси. Можна припустити, що причиною відвідування Одеси були побратимські відносини міста з Йокогамою (з 1965 р.), до того ж тут існувало відділення товариства «СРСР – Японія» (Харин, 1988: 189).

Перекладачі, як правило, приїздили з Москви разом із групами, деякі з них були представниками московських офісів компаній і володіли російською мовою.

Матеріали фонду МЧМУ містять окремі програми перебування візитерів із Японії, які узгоджувалися із центральними відомствами, зокрема з обкомом Комуністичної партії України. Наприклад, програма відвідування японською делегацією тресту «Рудозбут» (Кривий Ріг) 5–6 жовтня 1972 р. передбачала, що група прибувала потягом із Запоріжжя до Кривого Рогу 4 жовтня о 23.40. Наступний день, окрім сніданку, обіду й вечері (на яку було відведено більше часу – 2 години), включав відвідування Північного гірничо-збагачувального комбінату та бесіди з головним інженером упродовж 2 годин, ознайомлення із «соцкультпобутовими об'єктами» також упродовж 2 годин. Наступного дня гості 2 години відвідували Інгuleцький гірничо-збагачувальний комбінат та спілкувалися з головним інженером, і на цьому виробнича частина завершувалася. Відбувся завершальний 2-годинний обід та від'їзд делегації до готелю, а після – до Москви, хоча не вказувалося, звідки і як (ДАДО, ф. 4243, оп. 4, спр. 3286: 90).

Маємо також кошторис витрат на прийом японської делегації, яка відвідала Інгuleцький гірничо-збагачувальний комбінат 6 жовтня 1972 р., за підписом в. о. директора комбінату. Більша частина коштів була витрачена на харчування (30 руб. на сніданок, 50 руб. на обід, 45 руб. на вечерю), а також на сувеніри – книги в подарунковому оформленні на 44 руб. (ДАДО, ф. 4243, оп. 4, спр. 3286: 88). Як правило, підприємству компенсували ці витрати. Для прийому представників «Мицубісі» на НПТЗ в 1968 р. МЧМУ надавало дозвіл керівництву заводу на використання 100 рублів «за рахунок загальнозаводських видатків <...> для обслуговування делегації <...>» (ДАДО, ф. 4594, оп. 1, спр. 595: 174).

Саме «на місцях» забезпечувалося обслуговування іноземних гостей, і від можливостей влади та керівництва підприємств залежала його якість. Звіти про перебування делегацій матеріали досліджених фондів не зберігають, хоча винятки є стосовно інших іноземних груп. Таку інформацію

надавали до «компетентних органів», обкому та Центрального комітету Комуністичної партії України, з фондами яких планується провести роботу в майбутньому.

4. У Японію – за досвідом

Закордонні відрядження були невід'ємним складником економічних зв'язків за участю України, хоча безумовним монополістом у підписанні угод був московський центр. Стосовно «капіталістичних» країн головною метою відряджень до них українських фахівців було вивчення певного досвіду, ознайомлення з виробництвом, а особливістю економічної співпраці був прагматизм, наявність обопільної вигоди, «взаємозалік» (Каковкіна, 2021: 52).

У плані відряджень на 1968 р. представників підприємств та організацій МЧМУ до Японії планувалося направити 3 інженерів на «Кавасакі Стіл Корпорейшн» (ДАДО, ф. 4243, оп. 4, спр. 1293: 6–9). Того ж року відбулися відрядження керівника підприємства «Вогнупорруд» на фірму «Шин Ніхон Камікал» із теми «Вивчення технології отримання окису магнію з морської та океанічної води» (ДАДО, ф. 4243, оп. 4, спр. 1294: 120), начальника доменного цеху Криворіжсталі Н. Нетребка, який «ознайомився з конструкцією і технологією виробництва залізородних окатишів»¹ (ДАДО, ф. 4243, оп. 4, спр. 1295: 13).

Японія була серед країн у пропозиціях для закордонних відряджень на 1969 р. від Укрголовкоксу: пропонувалося вивчити «методи знешкодження стічних вод і скорочення шкідливих викидів коксохімічного виробництва з метою охорони водного й повітряного басейну» (ДАДО, ф. 4243, оп. 4, спр. 1294: 120). У зв'язку із цим привертає увагу також сучасний стан відносин у вирішенні екологічних питань за участю японських фахівців. Наприкінці 1990-х рр. японські компанії запропонували свої послуги для покращення екологічного становища у великих промислових центрах Дніпропетровської області (Красикова, 1997).

Умовою відряджень було їх належне обґрунтування, надання звіту, зокрема про впровадження певних технологій у виробництво, їх матеріальний ефект.

В опрацьованих документах трапився один випадок відносин із Японією за межами металургійного напрямку. У «Тематиці зарубіжних

¹ Обкотиші, котуни – міцні, випалені, однорідні за складом і близькі за розмірами грудки сферичної форми; рудний матеріал, який отримують із дрібної (пилоподібної) руди або тонкоподрібнених концентратів у вигляді міцних гранул кулястої форми, які здатні перенести транспортування з перевантаженнями та тривале зберігання без помітного руйнування або утворення дріб'язку. Використовуються в чорній металургії для доменної плавки або електрометалургійної переробки (Білецький, 2004: 231).

відряджень учених і спеціалістів УРСР на 1967 р.» Міністерством харчової промисловості України було заплановано вивчення досвіду Японії з виробництва глютамінової кислоти. Цю кислоту та її солі використовують як підсилювач смаку у процесі приготування напівфабрикатів, продуктів швидкого приготування, концентрованих м'ясних бульйонів, оскільки вона надає стравам м'ясного смаку.

Поряд із Японією у групі «капіталістичних» країн, куди направлялися представники української металургії, були також Канада, Швеція, США, Австрія, Велика Британія, Франція. Зарубіжні поїздки вимагали валютних асигнувань, які були обмеженими, про що йшлося в листі з МЧМУ до ІЧМ у 1973 р. (ДАДО, ф. 4594, оп. 1, спр. 708: 4). Фінансові труднощі можна вважати однією з вагомих причин обмежень виїздів радянських фахівців за кордони країн – членів Ради економічної взаємодопомоги.

5. Японія на сторінках регіональної преси

Регіональна преса Дніпропетровщини транслювала прийняті «догми і канони» компартійних ідеологів із Москви. Стосовно Японії можна говорити, що особливістю її презентації була певна лояльність порівняно з іншими країнами з «капіталістичного табору», які ставали предметом дуже жорсткої викривальної риторики в часи «холодної війни» (Праця і капітал..., 1968: 3; 3 телетайпної стрічки..., 1968: 3; Іванов, 1968: 3). У газетах публікували уривки зі спеціалізованих журналів у рубриці на зразок «Новини зарубіжної техніки», де японські новації потрапляли в поле зору. Такі невеликі повідомлення без посилань на джерело не містили оцінок, проте непрямом визнавали високий рівень досягнень далекосхідної країни. Вони мали ознайомчий характер (Лазер для стеження за супутниками..., 1968: 3), а в заводських газетах – і прикладний (Електроток управляет горением..., 1969: 2).

Преса була інформативним джерелом для дослідження Японії як об'єкта виїзного туризму для радянських/українських громадян. Розповідь про поїздку до Японії групи туристів із Дніпропетровська в 1969 р. під назвою «Що ми бачили в Японії. З нотаток туриста» (Киселёв, 1969: 3) є зразком «радянського тревелога» з притаманними ідеологічними та пропагандистськими кліше. Керівником групи й автором статті був завідувач оргвідділу обкому профспілок робітників металургійної промисловості Ф. Кисельов. Літературно та ідеологічно відредагований текст, наповнений відомостями про географію та історію Японії, містить інформацію про зміст і маршрут подорожі. До групи з 300 осіб входили журналісти, які вже бували в Японії та які іншим мандрівникам прочитали лекції про країну. До Японії група вирушила з Владивостока та відвідала Нагасакі,

Хіросіму, Токіо, Саппоро, «зустрічаючи теплий прийом». Одна з ключових тем, яка визначала риторику стосовно Японії з боку СРСР та була використана пропагандою в роки «холодної війни», – атомне бомбардування США японських міст. Меморіальні місця, пов'язані із цією трагедією, зустрічі з її сучасниками були включені до туристичних маршрутів. Прикметна риса опису «світу капіталізму» – увага до проблем трудящого люду, насамперед соціально-економічного плану, що мало «збалансувати» враження від досягнень та умов життя у «світі капіталу».

У цьому сенсі не стала винятком ще одна стаття про подорож представників Новомосковського трубного заводу до Японії та Філіппін у 1986 р., хоча в тексті помітно пом'якшилася риторика у висвітленні ідеологічних опонентів. Викладена інформація дає змогу розкрити соціокультурний зріз взаємин. Відправною точкою морського круїзу слугував порт Находка, звідки шлях до курортного міста Кагосіма тривав 3 дні. Після прибуття радянських туристів вітали представники туристичної фірми, які організували показ японського танцю та обмін сувенірами. У програмі перебування – природні й історичні пам'ятки Кагосіми, Ібусукі, Токіо. Новомосковські туристи захоплено написали про красу природних ландшафтів та дбайливе ставлення японців до природи, купання в Тихому океані, затишні готелі (В Японии и на Филиппинах..., 1986: 3).

Прикладом мистецьких зв'язків Дніпропетровщини з Японією стали гастролі в цій країні самодіяльного танцювального ансамблю «Дніпро» будинку культури Дніпродзержинського металургійного заводу в 1963 р., відомості про які було передруковано із заводської газети в республіканському виданні (В країні сходу сонця, 1963: 3). Уже в «перебудовний» час, у 1987 р., на шпальтах обласної газети з'явилося повідомлення про порятунок японської альпіністки в горах Паміру українськими альпіністами з відомого свого часу у Дніпропетровську спортивного клубу інженерно-будівничого інституту (Кучерський, 1987: 2).

6. Висновки

Упродовж 1950-х – 1980-х рр. Україна була вагомою частиною міжнародної співпраці. Її зміст визначали прийняті на союзному рівні ідеологеми, а їх українські риси обмежувалися та регламентувалися згори. Однак завдяки значному ресурсу важкої промисловості, зокрема металургії, Україна посідала вагоме місце в радянсько-японських економічних відносинах. Із середини 1950-х рр., коли розгорталася співпраця з Японією, Дніпропетровськ, де перебувало МЧМУ, та область загалом, де було зосереджено значну частину важкої промисловості не тільки України, а й СРСР, було включено до реалізації угод про співпрацю

з Японією. Підприємства, які виконували роль лідерів у відносинах із далекосхідною державою у сфері металургії, – це НПТЗ, підприємства Криворіжжя, Запоріжжя, Донецька. Серед учасників співпраці були провідні японські компанії, які сьогодні є світовими транснаціональними корпораціями, наприклад «Міцубісі», «Сумітомо», «Комацу», «Ніппон Стіл» тощо. Особливістю відносин була їх обмеженість, «точковість», зумовлена суто економічними запитамі, закритістю для широкого загалу, на відміну від зв'язків із «дружніми» країнами із соцтабору або з лояльними до СРСР урядами з країн третього світу. Активне зацікавлення японських фахівців досягненнями українських металургів дає змогу говорити про ефективність відносин, хоча їх матеріальний вимір, частку в загальнодержавному розрізі наразі оцінити складно.

Джерела часто розкривають невиробничий зміст зв'язків: практику прийомів японських делегацій, їх склад і рівень представництва, рівень обслуговування, роль та можливості місцевої влади в реалізації певних питань побутового характеру. Попередньо можна зробити висновок про логістичні та матеріальні труднощі у прийомах іноземних гостей, відсутність належних ресурсів за межами великих міст, наявність

бюрократичних перешкод, які вимагали узгоджень із центральними відомствами всіх питань як виробничого, так і невиробничого змісту.

Встановлено інформаційні можливості регіональної періодики, яка доповнює економічний складник відносин та розкриває їх гуманітарний вимір. Японія була об'єктом виїзного туризму, доступного, хоч і не часто, мешканцям регіону. Провінційні засоби масової інформації, з одного боку, сприяли формуванню певного образу Японії, транслюючи офіційні пропагандистські кліше, а з іншого – були важливим інформаційним каналом, який наповнювався українським контентом.

Проблемою в дослідженні українсько-японських відносин є розпорошеність інформації в архівних і бібліотечних зібраннях Дніпра, що вимагає значного часу для її пошуку та узагальнення. У цьому напрямі зберігається перспектива дослідження представленої теми, розширення її предметного поля за рахунок включення до пошуків додаткових консультацій фахівців із промислових галузей, залучення джерел із центральних та інших регіональних архівів. Японія та Україна становлять окрему тему для наукових розвідок у межах «усної історії», підґрунтя для якої допомогли сформувані проаналізовані джерела.

Література:

1. Библиография Японии. Литература, изданная в Советском Союзе на русском языке с 1959 до 1973 года. Москва : Наука, 1984. 336 с.
2. Бухтіяров В. Експерти «Сумітомо» в Кривбасі. *Червоний гірник*. 1998. 27 січня. С. 1.
3. В країні сходу сонця. *Радянська культура*. 1963. 3 лютого. С. 3.
4. Васильченко В. Візит в Японію. *Нікопольська правда*. 1970. 9 грудня. С. 3.
5. В Японии и на Филиппинах. *Советский металлург*. 1986. 10 февраля. С. 3.
6. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). Ф. 4243. Оп. 4. Спр. 1177. 198 арк.
7. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). Ф. 4243. Оп. 4. Спр. 1178. 241 арк.
8. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). Ф. 4243. Оп. 4. Спр. 1293. 9 арк.
9. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). Ф. 4243. Оп. 4. Спр. 1295. 163 арк.
10. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). Ф. 4243. Оп. 4. Спр. 1296. 219 арк.
11. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). Ф. 4243. Оп. 4. Спр. 2670. 76 арк.
12. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). Ф. 4243. Оп. 4. Спр. 3286. 147 арк.
13. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). Ф. 4243. Оп. 1. Спр. 7472. 59 арк.
14. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). Ф. 4243. Оп. 4. Спр. 9445. 143 арк.
15. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). Ф. 4521. Оп. 2. Спр. 2184. 75 арк.
16. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). Ф. 4521. Оп. 2. Спр. 2263. 216 арк.
17. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). Ф. 4530. Оп. 3. Спр. 73. 36 арк.
18. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). Ф. 4594. Оп. 1 додатковий. Спр. 66. 85 арк.
19. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). Ф. 4594. Оп. 1 додатковий. Спр. 511. 85 арк.
20. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). Ф. 4594. Оп. 1п. Спр. 568. 15 арк.
21. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). Ф. 4594. Оп. 1. Спр. 642. 59 арк.
22. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). Ф. 4594. Оп. 1. Спр. 643. 85 арк.
23. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). Ф. 4594. Оп. 1. Спр. 708. 45 арк.
24. Ёкэмура Ёситаро. Шевченко в Японии. *Шевченко и мировая культура*. Москва : Наука, 1964. С. 269–274.
25. З телетайпної стрічки. Токіо. *Червоний гірник*. 1968. 20 листопада. С. 3.
26. Иванов С. Повернути Окінаву Японії. *Червоний гірник*. 1968. 18 грудня. С. 3.
27. Історія інституту. *Інститут чорної металургії імені З.І. Некрасова Національної академії наук України* : офіційна сторінка. URL: http://isi.gov.ua/?page_id=5108.

28. Йошіхіко Окабе. Історія японсько-українських відносин 1915–1937 рр. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2021. 192 с.
29. Кадешникова Ю. Торгово-экономические отношения между СССР и Японией в середине 1950-х – начале 1980-х гг. : автореф. дис. ... канд. ист. наук. Москва, 2010. 24 с. URL: <https://cheloveknauka.com/torgovo-ekonomicheskie-otnosheniya-mezhdu-sssr-i-yaponiey-v-seredine-1950-h-nachale-1980-h-gg>.
30. Каковкіна О. Джерела з історії радянсько-шведських економічних відносин у фондах Державного архіву Дніпропетровської області. *V Таврійські історичні наукові читання : матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, м. Київ, 2–3 квітня 2021 р. Київ, 2021. С. 52–56.
31. Каковкіна О., Качур Є. Великі зв'язки маленького міста: Новомосковськ у міжнародних відносинах 1950-х – 1980-х рр. *Universum Historiae et Archaeologiae*. Дніпро, 2021. Т. 29. Вип. 2. С. 119–137.
32. Капранов С. Японознавство в Україні: головні етапи розвитку до 1991 року. *Магістеріум*. Київ, 2007. Вип. 26 : Культурологія. С. 43–48.
33. Квасниця О., Дзябо Ю. Реконструкція японсько-українських взаємин: професор Йошіхіко Окабе – про свою книжку, що висвітлює «забуту історію людських стосунків на початку ХХ століття». *День*. 2021. 7 грудня. URL: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/den-planety/rekonstrukciya-yaponsko-ukrayinskyh-vzayemup>.
34. Киселёв Ф. Что мы видели в Японии. *Днепровская правда*. 1969. 17 июня. С. 3.
35. Костенко Ю. Динамізм українсько-японських відносин. *Україна дипломатична: науковий щорічник*. Київ, 2005. Вип. VI. С. 494–503.
36. Красикова Е. Японцы берутся за наши проблемы? *Днепровская панорама*. 1997. 21 октября. С. 1.
37. Криворізьке рудоуправління імені Дзержинського: короткий нарис історії ордена Трудового Червоного Прапора Криворізького рудоуправління імені Ф.Е. Дзержинського тресту «Дзержинськруд». Дніпропетровськ : Промінь, 1973. 215 с.
38. Кутаков Л. История советско-японских дипломатических отношений. Москва : ИМО, 1962. 560 с.
39. Кутаков Л. Москва – Токио: очерки дипломатических отношений. 1956–1986 гг. Москва : Международные отношения, 1988. 270 с.
40. Кучерський Г. Дружба теплом зігрита. *Зоря*. 1987. 25 квітня. С. 2.
41. Лазер для стеження за супутниками. *Червоний гірник*. 1968. 8 жовтня. С. 3.
42. Мала гірнича енциклопедія : у 3 т. / за ред. В. Білецького. Донецьк : Донбас, 2004. Т. 2. 640 с.
43. Международные связи нашего экономического района. *Днепровская правда*. 1957. 29 декабря. С. 3.
44. Орлова В. Японська компанія Komatsu призупинила виробництво в Росії. *Інформаційне агентство UNIAN*. 2022. 8 квітня. URL: <https://www.unian.ua/world/yaponska-kompaniya-komatsu-prizupinila-virobnytvo-v-rosiji-novini-svitu-11778222.html>.
45. Осака, Брюссель... *Днепровская правда*. 1957. 29 декабря. С. 3.
46. Павленко С. Консульські установи в системі російсько-японських відносин (1850-ті рр. – 1917 р.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Дніпро, 2016. 22 с.
47. Праця і капітал: Японія. *Червоний гірник*. 1968. 18 грудня. С. 3.
48. Світ І. Українсько-японські взаємини. 1903–1945: історичний огляд і спостереження. Нью-Йорк, 1972. 371 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3665/file.pdf>.
49. Середюк Н. Українсько-японські відносини та їхній вплив на розвиток Української держави. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. 2020. № 42. С. 89–98. URL: <https://doi.org/10.31861/mhpi2020.42.89-98>.
50. СССР – Япония: проблемы торгово-экономических отношений / отв. ред. : Ю. Столяров, Я. Певзнер. Москва : Международные отношения, 1984. 240 с.
51. Сулягина М. Мицубиси. Москва : Наука, 1973. 176 с.
52. Удовік В. Культурна дипломатія як «комунікативний міст» між Україною та Японією. URL: <http://ud.gdip.com.ua/wp-content/uploads/2020/12/72.pdf>.
53. Удовік В. Українсько-японські міжлюдські контакти: історія та сьогодення. *Історична правда*. 2021. 31 травня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/05/31/159585/>.
54. Удовік В. Японсько-українські відносини (1991–2016 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Одеса, 2017. 16 с.
55. Харин С. Под лозунгом дружбы: юбилей общества «СССР-Япония» (1958–1988). *Проблемы Дальнего Востока*. 1988. № 4. С. 188–193.
56. Чухан Л. За чисту воду Кривбасу. *Червоний гірник*. 1998. 24 березня. С. 1.
57. Электроток управляет горением (новости зарубежной техники). *Советский металлург*. 1969. № 23. С. 2.
58. Ferguson J. Japanese-Russian Relations, 1907–2007. London : Routledge, 2008. 280 p.

59. Hayashi T. General Condition of Iron and Steel Industry of U.S.S.R. *Transactions of the Iron and Steel Institute of Japan*. 1966. Vol. 6. Iss. 2. P. A11–A18. URL: https://www.jstage.jst.go.jp/article/isijinternational1966/6/2/6_A11/_pdf/-char/en.
60. Hellmann D. Japanese Domestic Politics and Foreign Policy: The peace agreement with the Soviet Union. Berkeley : University of California Press, 1969. 202 p.
61. Kimura H. Japanese-Russian Relations Under Brezhnev and Andropov (Distant Neighbors). Armonk ; New York : M.E. Sharpe, 2000. Vol. 1. 432 p.
62. McGuire S. Soviet-Japanese economic relations. *Rand Publication Series*. 1990. May. 128 p. URL: <https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/reports/2009/R3817.pdf>.
63. On Desulphurization of Pig Iron for Steel Manufacture in the Reversible Shaking Ladle (DM Converter) and Production of Low Sulphur Steels / T. Ōkuro, H. Tomomatsu, U. Iihama et al. *Transactions of the Iron and Steel Institute of Japan*. 1966. Vol. 6. Iss. 4. P. 174–187. URL: https://www.jstage.jst.go.jp/article/isijinternational1966/6/4/6_174/_pdf/-char/en.
64. Robertson M.-L. Soviet Policy towards Japan: An analysis of trends in the 1970s and 1980s. Cambridge Studies in International Relations. Vol. 1. Cambridge : Cambridge University Press, 1988. 234 p.
65. Japan and Russia: The Tortuous Path to Normalization, 1949–1999 / ed. by G. Rozman. New York : St. Martin's Press, 2000. 389 p.
66. Transactions of the Iron and Steel Institute of Japan. URL: <https://isijint.net>.
67. Vishwanathan S. Normalization of Japanese-Soviet Relations, 1945–1970. Tallahassee, Florida : The Diplomatic Press, 1973. 190 p.

References:

1. n. a. (1984). *Bibliografija Japonii. Literatura, izdannaja v Sovetskom Sojuze na russkom jazyke s 1959 do 1973 goda [Bibliography of Japan. Literature published in the Soviet Union in Russian from 1959 to 1973]*. Moscow: Nauka, 336 p. [in Russian].
2. Bukhtiarov, V. (1998). Eksperty “Sumitomo” v Kryvbasi [Sumitomo experts in Kryvbas]. *Chervonyi hirnyk – Red miner*, January 27, p. 1 [in Ukrainian].
3. n. a. (1963). V kraini skhodu sontsia [In the land of the rising sun]. *Radianska kultura – Soviet culture*, February 3, p. 3 [in Ukrainian].
4. Vasylenko, V. (1970). Vizyt v Yaponiiu [Visit to Japan]. *Nikopolska pravda – Nikopol truth*, December 9, p. 3 [in Ukrainian].
5. n. a. (1986). V Yaponii i na Filippinakh [In Japan and in the Philippines]. *Sovetskiy metallurg – Soviet metallurgist*, February 10, p. 2 [in Russian].
6. Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti [State Archive of Dnipropetrovsk region], fund 4243, description 4, case 1177, 198 p. [in Ukrainian].
7. Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti [State Archive of Dnipropetrovsk region], fund 4243, description 4, case 1178, 241 p. [in Ukrainian].
8. Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti [State Archive of Dnipropetrovsk region], fund 4243, description 4, case 1293, 9 p. [in Ukrainian].
9. Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti [State Archive of Dnipropetrovsk region], fund 4243, description 4, case 1295, 163 p. [in Ukrainian].
10. Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti [State Archive of Dnipropetrovsk region], fund 4243, description 4, case 1296, 219 p. [in Ukrainian].
11. Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti [State Archive of Dnipropetrovsk region], fund 4243, description 4, case 2670, 76 p. [in Ukrainian].
12. Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti [State Archive of Dnipropetrovsk region], fund 4243, description 1, case 3286, 147 p. [in Ukrainian].
13. Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti [State Archive of Dnipropetrovsk region], fund 4243, description 1, case 7472, 59 p. [in Ukrainian].
14. Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti [State Archive of Dnipropetrovsk region], fund 4243, description 4, case 9445, 143 p. [in Ukrainian].
15. Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti [State Archive of Dnipropetrovsk region], fund 4521, description 2, case 2184, 75 p. [in Ukrainian].
16. Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti [State Archive of Dnipropetrovsk region], fund 4521, description 2, case 2263, 216 p. [in Ukrainian].
17. Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti [State Archive of Dnipropetrovsk region], fund 4530, description 3, case 73, 36 p. [in Ukrainian].

18. Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti [State Archive of Dnipropetrovsk region], fund 4594, description 1 additional, case 66, 85 p. [in Ukrainian].
19. Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti [State Archive of Dnipropetrovsk region], fund 4594, description 1 additional, case 511, 85 p. [in Ukrainian].
20. Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti [State Archive of Dnipropetrovsk region], fund 4594, description 1p, case 568, 15 p. [in Ukrainian].
21. Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti [State Archive of Dnipropetrovsk region], fund 4594, description 1, case 642, 59 p. [in Ukrainian].
22. Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti [State Archive of Dnipropetrovsk region], fund 4594, description 1, case 643, 85 p. [in Ukrainian].
23. Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti [State Archive of Dnipropetrovsk region], fund 4594, description 1, case 708, 45 p. [in Ukrainian].
24. Yokemura, Yoshitaro (1964). Shevchenko v Yaponii [Shevchenko in Japan]. *Shevchenko i mirovaya kultura [Shevchenko and world culture]*. Moscow: Nauka, pp. 269–274 [in Russian].
25. n. a. (1968). Z teletaipnoi strichky. Tokio [From teletype tape. Tokyo]. *Chervonyi hirnyk – Red miner*, November 20, p. 3 [in Ukrainian].
26. Ivanov, S. (1968). Povernuty Okinavu Yaponii [Return Okinawa to Japan]. *Chervonyi hirnyk – Red miner*, December 18, p. 3 [in Ukrainian].
27. Istoriiia instytutu [History of the Institute]. *Instytut chornoj metalurhii imeni Z.I. Nekrasova Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy: ofitsiyni vebsait [Institute of Ferrous Metallurgy named after Z.I. Nekrasov of the National Academy of Sciences of Ukraine: official website]*. Retrieved from: http://isi.gov.ua/?page_id=5108 [in Ukrainian].
28. Okabe, Yoshikikho (2021). *Istoriiia yaponsko-ukrainskykh vidnosyn 1915–1937 rr. [History of Japanese-Ukrainian relations 1915–1937]*. Lviv: Lviv Polytechnic Publishing House, 192 p. [in Ukrainian].
29. Kadeshnikova, Yu. (2010). Torgovo-ekonomicheskie otnosheniya mezhdru SSSR i Yaponiey v seredine 1950-kh – nachale 1980-kh gg. [Trade and economic relations between the USSR and Japan in the mid-1950s – early 1980s]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Moscow, 24 p. Retrieved from: <https://cheloveknauka.com/torgovo-ekonomicheskie-otnosheniya-mezhdru-sssr-i-yaponiey-v-seredine-1950-h-nachale-1980-h-gg> [in Russian].
30. Kakovkina, O. (2021). Dzherela z istorii radiansko-shvedskykh ekonomichnykh vidnosyn u fondakh Derzhavnogo arkhivu Dnipropetrovskoi oblasti [Sources from the history of Soviet-Swedish economic relations in the funds of the State Archive of Dnipropetrovsk region]. *Materialy mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii “V Tavriiski istorichni naukovy chytannia” – Materials of the international scientific and practical conference “V Taurian Historical Scientific Readings”* (Kyiv, April 2–3, 2021). Kyiv, pp. 52–56 [in Ukrainian].
31. Kakovkina, O., Kachur, Ye. (2021). Velyki zviazky malenkoho mista: Novomoskovsk u mizhnarodnykh vidnosynakh 1950-kh – 1980-kh rr. [Great connections of a small town: Novomoskovsk in the international economic relations of Ukraine in the 1950s – 1980s]. *Universum Historiae et Archaeologiae*. Dnipro, vol. 29, iss. 2, pp. 119–137 [in Ukrainian].
32. Kapranov, S. (2007). Yaponoznavstvo v Ukraini: holovni etapy rozvytku do 1991 roku [Japanese studies in Ukraine: the main stages of development before 1991]. *Mahisterium – Magisterium*. Kyiv, iss. 26: Kulturology, pp. 43–48 [in Ukrainian].
33. Kvasnytsia, O., Dziabko, Yu. (2021). Rekonstruktsiia yaponsko-ukrainskykh vzaiemyn: profesor Yoshikhiko Okabe – pro svoiu knyzhku, shcho vysvitliuie “zabutu istoriiu liudskykh stosunkiv na pochatku XX stolittia” [Reconstruction of Japanese-Ukrainian relations: Professor Yoshihiko Okabe is talking about his book, which highlights the “forgotten history of human relations at the beginning of the 20th century”]. *Den – Day*, December 7. Retrieved from: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/den-planety/rekonstrukciya-yaponsko-ukrayinskykh-vzayemyn> [in Ukrainian].
34. Kisel'jov, F. (1969). Chto my videli v Japonii [What we saw in Japan]. *Dneprovskaja pravda – Dnieper truth*, June 17, p. 3 [in Russian].
35. Kostenko, Yu. (2005). Dynamizm ukrainsko-yaponskykh vidnosyn [Dynamism of Ukrainian-Japanese relations]. *Ukraina dyplomatychna: naukovyi shchorichnyk – Diplomatic Ukraine: scientific yearbook*. Kyiv, iss. VI, pp. 494–503 [in Ukrainian].
36. Krasikova, E. (1997). Yapontsy berutsya za nashi problemy? [Are the Japanese taking care of our problems?]. *Dneprovskaya panorama – Dnieper panorama*, October 21, p. 1 [in Russian].
37. n. a. (1973). *Kryvorizke rudoupravlinnia imeni Dzerzhynskoho: korotkyi narys istorii ordena Trudovoho Chervonoho Prapora Kryvorizkoho rudoupravlinnia imeni F.E. Dzerzhynskoho trestu “Dzerzhynskruda” [Kryvyi Rih ore management named after Dzerzhinsky: a short essay on the history of the Order of the*

- Red Banner of Labour of the Kryvyi Rih ore management named after F.E. Dzerzhinsky of the trust "Dzerzhinskud"']. Dnipropetrovsk: Promin, 215 p. [in Ukrainian].*
38. Kutakov, L. (1962). *Istorija sovetsko-japonskih diplomatskikh otnoshenij [History of Soviet-Japanese diplomatic relations]*. Moscow: IMO, 560 p. [in Russian].
 39. Kutakov, L. (1988). *Moskva – Tokio: ocherki diplomatskikh otnoshenij. 1956–1986 gg. [Moscow – Tokyo: essays on diplomatic relations. 1956–1986]*. Moscow: Mezhdunarodnye otnoshenija, 270 p. [in Russian].
 40. Kucherskyi, H. (1987). Druzhba teplom zihrita [Friendship is warmed by warmth]. *Zoria – Dawn*, April 25, p. 2 [in Ukrainian].
 41. n. a. (1968). Lazer dlia stezhennia za suputnykamy [Laser for satellites tracking]. *Chervonyi hirnyk – Red miner*, October 8, p. 3 [in Ukrainian].
 42. Biletskyi, V. (ed.) (2004). *Mala hirnycha entsyklopediia [Small mountain encyclopedia]*, in 3 vols. Donetsk: Donbas, vol. 2, 640 p. [in Ukrainian].
 43. n. a. (1957). Mezhdunarodnye svyazi nashego ekonomicheskogo rayona [International relations of our economic region]. *Dneprovskaya pravda – Dnieper truth*, December 29, p. 3 [in Russian].
 44. Orlova, V. (2022). Yaponska kompaniia Komatsu pryzupynyla vyrobnytstvo v Rosii [Komatsu, the Japanese company, has suspended production in Russia]. *Informatsiine ahentstvo UNIAN – UNIAN information agency*, April 8. Retrieved from: <https://www.unian.ua/world/yaponska-kompaniya-komatsu-prizupinilavirobnictvo-v-rosiji-novini-svitu-11778222.html> [in Ukrainian].
 45. n. a. (1957). Osaka, Brjussel'... [Osaka, Brussels...]. *Dneprovskaya pravda – Dnieper truth*, December 29, p. 3 [in Russian].
 46. Pavlenko, S. (2016). Konsulski ustanovy v systemi rosiisko-yaponskykh vidnosyn (1850-ti rr. – 1917 r.) [Consular establishments in the system of the Russian-Japanese relations (1850's – 1917)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Dnipro, 22 p. [in Ukrainian].
 47. n. a. (1968). Pratsia i kapital: Yaponiia [Labor and Capital: Japan]. *Chervonyi hirnyk – Red miner*, December 18, p. 3 [in Ukrainian].
 48. Svit, I. (1972). *Ukrainsko-yaponski vzaiemyny. 1903–1945: istorychni ohliad i sposterezhennia [Ukrainian-Japanese relations. 1903–1945: historical review and observations]*. New York, 371 p. Retrieved from: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3665/file.pdf> [in Ukrainian].
 49. Serediuk, N. (2020). Ukrainsko-yaponski vidnosyny ta yikhni vplyv na rozvytok Ukrainskoi derzhavy [Ukrainian-Japanese relations and its impact on the development of the Ukrainian state]. *Istoryko-politychni problemy suchasnoho svitu – Historical and political problems of the modern world*, no. 42, pp. 89–98. Retrieved from: <https://doi.org/10.31861/mhpi2020.42.89-98> [in Ukrainian].
 50. Stolyarov, Yu., Pevzner, Ya. (eds.) (1984). *SSSR – Japonija: problemy torgovo-jekonomicheskikh otnoshenij [USSR – Japan: problems of trade and economic relations]*. Moscow: Mezhdunarodnye otnoshenija, 240 p. [in Russian].
 51. Sutjagina, M. (1973). *Mitsubisi [Mitsubishi]*. Moscow: Nauka, 176 p. [in Russian].
 52. Udovik, V. (2020). Kulturna dyplomatiia yak "komunikatyvnyi mist" mizh Ukrainoiu ta Yaponiieiu [Cultural diplomacy as a "communicative bridge" between Ukraine and Japan]. Retrieved from: <http://ud.gdip.com.ua/wp-content/uploads/2020/12/72.pdf> [in Ukrainian].
 53. Udovik, V. (2021). Ukrainsko-yaponski mizhliudski kontakty: istoriia ta sohodennia [Ukrainian-Japanese interpersonal contacts: history and present]. *Istorychna pravda – Historical truth*, May 31. Retrieved from: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/05/31/159585/> [in Ukrainian].
 54. Udovik, V. (2017). Yaponsko-ukrainski vidnosyny (1991–2016 rr.) [Japanese-Ukrainian relations (1991–2016)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Odesa, 16 p. [in Ukrainian].
 55. Harin, S. (1988). Pod lozungom druzhby: jubilej obshhestva "SSSR-Japonija" (1958–1988) [Under the slogan of friendship: the anniversary of the "USSR-Japan" society (1958–1988)]. *Problemy Dal'nego Vostoka – Problems of the Far East*, no. 4, pp. 188–193 [in Russian].
 56. Chukhan, L. (1998). Za chystu vodu Kryvbasu [For clean water in Kryvbas]. *Chervonyi hirnyk – Red miner*, March 24, p. 1 [in Ukrainian].
 57. n. a. (1969). Elektrotok upravlyaet goreniiem (novosti zarubezhnoy tekhniki) [Electric current controls combustion (News of foreign technology)]. *Sovetskij metallurg – Soviet metallurgist*, no. 23, p. 2 [in Russian].
 58. Ferguson, J. (2008). *Japanese-Russian Relations, 1907–2007*. London: Routledge, 280 p. [in English].
 59. Hayashi, T. (1966). General Condition of Iron and Steel Industry of U.S.S.R. *Transactions of the Iron and Steel Institute of Japan*, vol. 6, iss. 2, pp. A11–A18. Retrieved from: https://www.jstage.jst.go.jp/article/isijinternational1966/6/2/6_A11/_pdf/-char/en [in English].
 60. Hellmann, D. (1969). *Japanese Domestic Politics and Foreign Policy: The peace agreement with the Soviet Union*. Berkeley: University of California Press, 202 p. [in English].

61. Kimura, H. (2000). *Japanese-Russian Relations Under Brezhnev and Andropov (Distant Neighbors)*. Armonk; New York: M.E. Sharpe, vol. 1, 432 p. [in English].
62. McGuire, S. (1990). Soviet-Japanese economic relations. *Rand Publication Series*, May, 128 p. Retrieved from: <https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/reports/2009/R3817.pdf> [in English].
63. Ōkuro, T., Tomomatsu, H., Iihama, U. et al. (1966). On Desulphurization of Pig Iron for Steel Manufacture in the Reversible Shaking Ladle (DM Converter) and Production of Low Sulphur Steels. *Transactions of the Iron and Steel Institute of Japan*, vol. 6, iss. 4, pp. 174–187. Retrieved from: https://www.jstage.jst.go.jp/article/isijinternational1966/6/4/6_174/_pdf/-char/en [in English].
64. Robertson, M.-L. (1988). *Soviet Policy towards Japan: An analysis of trends in the 1970s and 1980s*. Cambridge Studies in International Relations. Vol. 1. Cambridge: Cambridge University Press, 234 p. [in English].
65. Rozman, G. (ed.) (2000). *Japan and Russia: The Tortuous Path to Normalization, 1949–1999*. New York: St. Martin's Press, 389 p. [in English].
66. Transactions of the Iron and Steel Institute of Japan (2022). Retrieved from: <https://isijint.net> [in English].
67. Vishwanathan, S. (1973). *Normalization of Japanese-Soviet Relations, 1945–1970*. Tallahassee, Florida: The Diplomatic Press, 190 p. [in English].

Стаття надійшла до редакції 15.07.2022
The article was received 15 July 2022

УДК 39 (092) (477)

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2022-38-6>

ПЕРЕДВЕЛИКОДНЯ ОБРЯДОВІСТЬ: НАРОДНІ ВІРУВАННЯ ЛЕМКІВЩИНИ

Костюк Леся Володимирівна,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри всесвітньої історії та

релігієзнавства

Тернопільського національного педагогічного

університету імені Володимира Гнатюка

lvkostyuk@ukr.net

orcid.org/0000-0003-4608-6906

Григорук Наталія Анатоліївна,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри всесвітньої історії та

релігієзнавства

Тернопільського національного педагогічного

університету імені Володимира Гнатюка

n.hryhoruk@ukr.net

orcid.org/0000-0001-7064-300X

Мета. У статті авторами на основі аналізу низки історіографічних джерел подано характеристику передвеликодніх звичаїв та обрядів, їхніх структурних елементів та розкрито основні традиції святкування свят Пущення, Великого посту, Благовіщення та Вербної неділі. Висвітлено господарську обрядовість лемків, котра тісно пов'язана з проведенням весняних польових робіт. Виявлено, що в минулому вони були невід'ємною частиною процесу першої оранки та вигону худоби. З'ясовано, що трудова обрядовість населення Лемківщини на загальноукраїнському рівні визначається певними особливостями та варіаціями. Розкрито локальні особливості досліджуваної обрядовості населення Лемківщини та окреслено місце цієї системи обрядодій у масиві загальноукраїнських традицій крізь призму фігурування у них господарських мотивів. **Методи.** Розв'язання поставленої мети реалізується за рахунок історичних методів (порівняльно-історичного, проблемно-хронологічного, порівняльно-етнографічного). **Результати.** Наукова новизна полягає у ґрунтовному аналізі всього комплексу обрядів та звичаїв передвеликоднього циклу свят лемків та визначенні їхнього місця в етнокультурному просторі українців, розкритті значення впливу досліджуваної обрядовості на сучасне суспільство. **Висновки.** Вивчення традицій святкування передвеликодніх свят у населення Лемківщини дають можливість сучасним поколінням вирішити низку проблем сьогодення: збереження родової пам'яті, вивчення витоків духовності етнічної групи в локальному розмаїтті, гуманізації культури для перспектив її розвитку, розкриття місця та ролі передвеликоднього циклу свят у духовному процесі сьогодення та спроби спрогнозувати функціонування його в майбутньому.

Ключові слова: регіональна етнографія, Лемківщина, народний календар, звичаї, обряди.

PRE-EASTER RITE: FOLK BELIEFS OF LEMK REGION

Kostyuk Lesya Volodymyrivna,
*Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of World History
and Religious Studies
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical
University
lvkostyuk@ukr.net
orcid.org/0000-0003-4608-6906*

Hryhoruk Nataliya Anatoliyivna,
*Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of World History
and Religious Studies
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical
University
n.hryhoruk@ukr.net
orcid.org/0000-0001-7064-300X*

Purpose. In the article, the authors, based on the analysis of a number of historiographical sources, describe the pre-Easter customs and rites, their structural elements and reveal the main traditions of celebrating the holidays of Lent, Annunciation and Palm Sunday. The economic rituals of the Lemkos, which are closely connected with the spring field work, are highlighted. It has been found that in the past they were an integral part of the first plowing and grazing process. It was found that the labor rituals of the population of Lemkivshchyna at the national level are determined by certain features and variations. The local peculiarities of the research rituals of the population of Lemkivshchyna are revealed and the place of this system of rituals in the array of all-Ukrainian traditions is outlined through the prism of their economic motives. **Methods.** The solution of this goal is realized through historical methods (comparative-historical, problem-chronological, comparative-ethnographic). **Results.** Scientific novelty lies in a thorough analysis of the whole complex of rites and customs of the pre-Easter cycle of Lemko holidays and their place in the ethnocultural space of Ukrainians. The meanings of the influence of research rituals on modern society are revealed. **Conclusions.** The study of the traditions of celebrating the pre-Easter holidays of the population of Lemko region allows modern generations to solve a number of problems today: preservation of ancestral memory, study of the origins of ethnic group spirituality in local diversity, humanization of culture for prospects. Discovering the place and role of the pre-Easter cycle of holidays in the spiritual process of the present and attempts to predict its functioning in the future.

Key words: regional ethnography, Lemkivshchyna, folk calendar, customs, rites.

Вступ. Календарні свята та обряди становлять суттєву частину народної побутової культури українців, оскільки по суті визначають увесь розпорядок життя людини протягом року. Традиції відзначення цих свят зумовлювалися двома чинниками: стадіальністю процесу життєдіяльності особи та сезонністю природи. Саме тому весняний цикл свят сягає своїми витокami язичницьких часів, а звичаєвість кожного народу носить виразний етнічний характер. Лемки як одна з етнічних груп українства перейняли у спадок усі багатства духовної культури, при цьому зберегли її етнічне ядро. Водночас слід зауважити, що лемки, незважаючи на переселення та розпорошення етнічної групи, зберегли автентичність та лишаяються непересічною етнічною групою в українській обрядовості, а витокі їхньої передвеликодньої звичаєвості слід шукати у світогляді слов'ян, зокрема у гармонійному поєднанні язичництва та християнства.

Метою статті є комплексне дослідження передвеликодньої обрядовості лемків з урахуванням

низки процесів, які відбувалися упродовж віків під впливом церкви та глобалізаційного розвитку протягом ХХ століття.

Методологія дослідження базується на системному підході та аналізі низки опублікованих джерел, котрі дають можливість проаналізувати давні традиції і звичаї лемків, яких сьогодні частково дотримуються їхні нащадки. Досягнення поставленої мети реалізується за рахунок історичних методів (порівняльно-історичного, проблемно-хронологічного, порівняльно-етнографічного).

Історіографія. Передвеликодня обрядовість лемків стала об'єктом дослідження низки відомих етнографів, істориків та фольклористів. Так, перші розвідки з'являються протягом 30–40-х років ХХ століття (Бугера, 1939; Жганця, 1946; Тарнович, 1941). Автори цих досліджень ґрунтовно описують приготування до святкування свят «зустрічі весни» (першої оранки), першого вигону худоби та характеризують ритуальну роль у цьому процесі «багніток» (вербних гілочок). Цінними для вивчення та опису передвеликодньої обрядовості

є праці етнографів із діаспори (Бача, 1962; Шмайда, 1991), котрі ґрунтувалися на свідченнях іммігрантів. Такі розвідки частково розкривають досліджувану тему. Розглядаючи окремі питання духовної культури, низка дослідників зверталася до порушеної нами наукової теми у своїх дослідженнях. Так, М. Тиводар (Тиводар, 1994) зосередив свою увагу на обрядах, пов'язаних із тваринництвом (обряди з водою та охоронно-очисні й продукуючі дії). Водночас С. Павлюк (Павлюк, 1986) торкнувся питань застосування води в обрядах із захисною метою, зокрема під час вигону худоби, освячення полів. Помітний внесок у розробку порушеної нами наукової проблематики, зокрема дослідження передвеликодньої обрядовості українців (лемків), зробив І. Красовський (Красовський, 1991, 2004), котрий у своїх працях здійснив певний порівняльний аналіз досліджуваної обрядовості лемків зі звичаєвістю мешканців інших регіонів.

Стан дослідження перевеликодньої обрядовості лемків змінився після 90-х рр. ХХ століття, саме в цей час етнографічні студії вийшли на якісно новий рівень: відбувся перехід від елементарної фіксації до наукового обґрунтування низки тем із української етнографії. Так, більшість дослідників спершу аналізували явища матеріального світу, а лише згодом зверталися до духовної культури. Такий принцип в етнографічних дослідженнях був закладений у радянський період. Цей підхід був уперше переосмислений у монографічному дослідженні (Лемківщина: Земля – люди – історія – культура, 1988), де, крім характеристики матеріальної культури, проаналізовано більш широко аспекти духовної. Згодом таку традицію підхопили й інші українські науковці. Так, протягом 90-х рр. ХХ століття світ побачило чимало досліджень, присвячених перевеликодній обрядовості лемків, а саме праці В. Гнатюка (1994), С. Мандзеліяна (1993), де автори описують традиції «зустрічі весни», свята Благовіщення. На окрему увагу заслуговує розвідка Я. Теплового (2011). Автор у праці поетапно показує, як лемки готувалися до Великого посту, а саме святкували Пущення (Запусти, Лушання, Масляна), виконували великопісні ритуали (вірили в певне очищення в цей період душі та тіла) та особливо зацентрував увагу на звичаєвості Вербної неділі. Водночас більшість матеріалів опубліковані протягом ХХ століття і дотепер не втрачають своєї наукової цінності та дають можливість порівняти сучасну і давню обрядовість, констатувати факт збереженості цього пласту духовної культури до наших днів.

Розділ 1. Великий піст у календарній обрядовості населення Лемківщини. Весняним циклом у лемків слід вважати так звані «м'ясниці» – один із найбільш цікавих періодів календарного року.

«М'ясниці» тривали від завершення різдвяних свят до початку великоднього (Великого) посту. У цей час лемки організовували різного роду забави, ігри. Щоправда, музики по всій території Лемківщини організували рідше на долах, переважно у великі свята, три–чотири рази на рік. Переважно грати лемки запрошували циган (до кінця ХІХ століття), а вже від початку ХХ століття в кожному селі грали свої гудакі (музиканти). Слід відзначити, що на м'ясопусну неділю у лемків припадало свято **Пущення (Запусти – Північна Лемківщина, Лушання – Південна Лемківщина), Масницею, Масляною (Закерзоння)** називають останній тиждень перед Великим Постом, що триває 50 днів (42+7 днів Страсного тижня) і **готує вірян до Великодня, а також** сповіщає про те, що настав час підготувати свої душі.

Одночасно Пущення – це тиждень радості та веселощів, бо ще за язичництва у ці дні українці проводжали зиму, зустрічали весну зі сміхом, розвагами й втішалися пробудженню природи. З часів християнства **Пущення** не втратило свого радісного настрою, бо за календарем після цього свята повинен був настати семитижневий Великий піст (час обмежень та роздумів). Також в українських традиціях це свято символізувало час відпущення образ, перепощення за свої негативні вчинки (Теплий, 2011: 328).

Ще на Пущення у лемків священник оголошував **«м'ясопусну неділю»**, від котрої упродовж наступного тижня заборонялося вживати м'ясні страви. Так, з продуктів тваринного походження дозволялося їсти тільки молочні вироби та яйця. Разом із тим молочні страви та яйця церква збороняла їсти в наступну (сиропусну) неділю. Тому на Свято Пущення в лемків було прийнято гоститися яйцями, варениками із сиром, молочною кашею. Під час обіду ділилися вареним яйцем, кажучи: *«А я не буду ніколи блудити!»* (Струмінський, 1988: 116). Такий ритуал вважали своєрідною підготовкою до посту (не дозволити собі *«увійти в блуд»*), котрий у **лемків** був дуже строгим.

Зауважимо, що великий піст за тривалістю і традиціями нагадував про **сорокаденний піст Спасителя** в пустелі, основна мета його – «підвести» християн до **Страсної седмиці**, а згодом – до радощів найвеличшого свята – **Світлого Христового Воскресіння**. Церква цей час **ототожнює** із молитвами, прощенням, смиренням та покаєнням, коли кожен повинен просити у Господа пробачення за свої гріхи (говінням та сповіддю).

У свята, котрі припадали на цей час, Великий піст стає менш суворим. Наприклад, по суботах та неділях у лемків піст послаблювався, в **Лазареву (вербну) суботу** можна було їсти різну рибу, а на **Благовіщення і на Вхід Господній до Єрусалима** лемки взагалі не дотримувалися посту.

Також у лемків було прийнято у страсні дні (понеділок, середа, п'ятниця) вживати лише хліб та воду (Бугера, 1939: 10).

Певні послаблення у Великий піст стосовно їжі мали хворі, старші люди, діти, вагітні жінки, матері-годувальниці, люди, котрі займалися важкою фізичною працею. Зауважимо, що у християн піст був *не метою*, а *засобом* упокорення своєї плоті та очищення від гріхів (Календарна обрядовість, 2002: 114). Духовна підготовка була дещо інша, ніж сьогодні. Піст був дуже строгий. Так, багатші газдині не використовували навіть у побуті горщиків, в яких раніше варили м'ясо, бідніші – виварювали горщики, щоб не залишилося ні жиру, ні запаху. Народ сходився на *великопісні Богослужби*. Приїжджали запрошені отці із сусідніх сіл та організовувалися масові сповіди прихожан, відпусти.

Особливе значення мала неділя – останній день **Пущення (Запустів), або Прощена неділя**. У цей день належиться попросити прощення за всі нанесені образи та провини у рідних і друзів. Тому цей день називали **Пущенням**. Все це робилося, щоб розпочати піст з чистим серцем (Красовський, 1991: 7).

Священник у цей день оголошував, що наближаються свята, щоби прихожани прощали одне одному гріхи та самі просили в інших прощення, бо не можна їсти паску, не сповідавшись. Саме святкування Запустів у лемків розпочиналося після Літургії. До столу подавали, якщо були можливими, курячий розсіл з домашньою дрібно нарізаною локшиною та холодець (дуже жирний). Також подавали картоплю, котру варили в лушпинні (**«обар'яні»**) та підсмажували **в печі. Поряд з тим їли квашену капусту (основну їхню страву)** (Бодак, 2010: 66).

Зазначимо, що у перший день посту лемки святкували Федоровицю (бабське свято). В цей день було прийнято чоловікам займатися жіночою роботою (поратися по господарству, готувати їжу та доглядати дітей). Жінки в цей день зранку збиралися гуртом і закупляли випивку та харчі. При цій зустрічі чоловіків не запрошували, бо вони згадували своє життя, могли скаржитися на них (Красовський, Товпаш, 2004: 140).

В окремих селах Південної Лемківщини жінки могли на цілий день орендувати корчму. Згідно з лемківською традицією чоловіки не сперечалися та виконували будь-які бажання жінок, намагалися слухати жінок так, оскільки вони слухали своїх чоловіків цілий рік. При цьому жінки зазначали: *«що хочут на єден ден мати спокій од хлопів»* (Вархол, Вархол: 2013: 272). Поряд з тим до сьогодні існує повір'я: *«Чим довше на Федоровичу баби будуть без хлопів і чим більше сами єдни вип'ють палюнки, тим довший і гарніший їм ся вродит того року урожай»* (Струмінський:

1988: 116). Також на Федоровицю окремо збиралися молоді дівчата та організовували різноманітні ігри.

У перший тиждень Великого посту старші люди намагалися не їсти цілий день, лише підвечір пекли *жиляники* (житні або ячні прісні коржі з капустою або хрінном). Їхній раціон протягом посту складався із картоплі з квашеною капустою та огірками, киселиці, борщу. Заможніші лемки могли купувати оселедці, сушену рибу (Струмінський, 1988: 117). Так, на сьогодні у лемків, як і в інших регіонах України, існують традиції у перший тиждень Великого посту не споживати вареної їжі, лише сушені фрукти, дітям та старшим людям давали печену картоплю, а запивали її розсолем із капусти (варом).

Також під час першого тижня посту у лемків жінкам заборонялося прясти та скувати вовну, а чоловіки в цей час стежили за погодою: понеділок показував, яка погода буде під час сіяння зернових; погода у вівторок впливала на урожай картоплі; метеоситуація у середу прогнозувала період сінокосу; четвер – жнива; у п'ятницю підмічали, яка погода буде під час копання картоплі; а у суботу – сіяння озимини (Життя карпатського народу).

На Підляшші після закінчення першої декади Великого посту існувала традиція переодівати дівчат у циганок, а хлопці у циганів або жебраків та ходити по селу від хати до хати для ворожіння та жебракування і при цьому робити різноманітні жарти (Гнатюк, 1994: 12).

Інші традиції в цей час мали місце в окремих селах Північної Лемківщини, де хлопці кидали до хижі, де живе незаміжня дівчина, горщик з попелом або малювали вікна й двері вапном, глиною чи фарбою. Увечері могли заставляти двері хати, де мешкала дівка, колодами дерев або стосом полін, щоб рано домочадці не могли вийти з хати (такі традиції бачимо на свято Андрія або на Меланки в інших регіонах України) (Тарнович, 1941: 155).

Також були випадки, що парубки розбирали на частини віз та складали на дахові клуні, щоб вранці господареві «заходило» у голову, як його зняти звідси. Ще було прийнято палити вогнище посередині села, на сільському майдані або на дорозі та перестрибувати через нього зі співами, криками. Тим самим відстрашували зиму та вірили, що незабаром прийде Великдень і водночас весна (Шмайда, 1992: 46).

У лемків до половини Великого Посту не було прийнято ткати полотно, бо в помешканні повинно бути тихо і спокійно. Вірили, що як жінка в хаті буде стукати (гримати) верстатом, то влітку буде гриміти (будуть бити перуни) та град повибиває збіжжя на полю (Гнатюк, 1994: 11).

Розділ 2. Землеробська основа народного календаря лемків. Характерно, що у Великий

піст по всій території Лемківщини розпочиналися польові роботи, а саме перший вихід у поле. Час першого виходу в поле господар визначав за різними критеріями: по небу (як високо сонечко виходить у полудне), зважаючи на поведінку тварин (як пчілки у вулику шепочуть своєю мовою про весну), слухаючи спів птахів (жайворонки (у лемківському діалекті шкарвонка) кличе орачів у поле) (Павлюк, 1986: 87).

У лемків було прийнято до початку весняних робіт ремонтувати вози, плуги, борони. Також на полях селяни збирали каміння, потім зносили його на межу. У цей час на луках розгортали кротовини, щоб вони не заважали в обробітку поля. Одночасно у перший тиждень Великоднього посту господарі, господині, дівчата і парубки впорядковували подвір'я, грядки, спалювали сухе сміття та непотрібний мотлох. Лише дітворі в цей час безжурно починала весняні забави (Календарна обрядовість, 2002: 115).

У перший день оранки господар брав у торбину хліб чи паляницю (*адзимку*) з посвяченого в різдвяні свята зерна, два яйця та сир (Лемкин, 1969: 28), а старша господиня тим часом скроплювала йорданською водою волів чи коней, а також плуг *«жеби ся зерно не снітило в поли»* і орача, обкурювала весь реманент димом паленого освяченого зілля, робила знак хреста (хрестила худобу, інструмент і землероба). Лише після цих обрядодій господар рушав у поле (Весна в Карпатах, або лемківський яр).

Також господар натирив яйцем шию волам чи коням (*жеби били тлусті, як тоти яйчка*), замаював зеленню ярма (*жеби бики з очей не дістали і били міцні в ноги, як тота зеленина*) (Тиводар, 1994: 32). Орач тричі хрестився, стоячи обличчям на схід та рушав з двору. Також було прийнято, щоб господиня перейшла йому дорогу з повними відрами води (*жеби мав щестя в поли*) (Павлюк, 1986: 56).

Розпрягнувши воли по приїзді в поле, клякав побіч них і тричі хрестився, клав грудку землі за пазуху (*жеби ся загріла од людського тіла та добрі вродила зерно*). Згодом обходив першу скибу та в кінці загону клав під неї яйце (*жеби ся зерно зродило повне, як тото яйце*). Як добрий шмат поля зачорнівся (вже був зораний), давав волам перепочинок та кусок «адзимки» з часником, а рештою снідав сам (Струмінський, 1988: 117).

Що характерно: лемківський газда неабияк дбав про худобу, бо фактично вона впливала на добробут сім'ї. Пару волів тримали два-три роки, відгодовували їх та продавали на м'ясо, а для господарства купували або ростили молодих. Ярми для волів лемки здебільшого прикрашали різьбою. У більших обійстях, крім волів, тримали коней. Господарі надавали перевагу волам, бо вони були сильними та витривалими. Лемківський господар

старався обробляти поле самостійно, тому що сприяння (спільне використання знарядь праці та тягової сили) на Лемківщині не було поширене. Традиційно лемки з недовірою сприймали більш прогресивні форми обробітку ґрунту чи модерні знаряддя праці, які використовували багатші господарі, котрі повернулися з еміграції. Традиції дідів були непохитними (Мадзелян, 1993: 39).

В окремих селах Північної Лемківщини в день посіву господиня скроплювала зерно йорданською водою, щоб Господь благословив урожай та оберігав від суші, зливи та граду. Згодом перемішувала зерно із невеликою кількістю бруньок (б'рки) свіжоосвяченої верби та втикала по пруту в засіяну ниву (Санацька, 1986: 1).

В обід господиня обов'язково виносила орачеві полуденок: сир зі сметаною, масло, пироги. *Землероби їли стоячи (жеби зерно не зігало)*. Закінчивши оранку, господар повертався пізно додому, де господиня чекала його перед ворітьми зі словами: *«Витам вас зі щаст'ом, здоров'ом і добрим обробітком!»*. Потім знову кропила орача, волів і реманент свіжою водою, *«жеби свіжи били цілий рік і добрі робили»* (Струмінський, 1988: 118).

У циклі передвелокодніх свят лемків найпомітнішим є Благовіщення, що символізує дух світла, благословення землі, пробудження життєвої сили природи. До сьогодні в лемків існує традиція: у переддень цього свята жінки печуть із пшеничної муки маленькі тістечка у формі борони та лелеки. Ця випічка символізує весну. Тістечками в день Благовіщення обдаровували своїх похресників (хрещених дітей), щоб вони тішилися з весни, яка прийшла (Гнатюк, 1994: 1). Також у цей день не можна було дотикати зеленого насіння зерна, що було приготівлене до сівби (*як порушити тото заборону, то ніц не вродит*) (Календарні свята, 2003: 39).

Якщо весна була рання, лемки старалися посіяти ярвину до Благовіщення, бо існувало повір'я: *«Хто сіє в марці в болото – збирає зерно як золото»*. Також перед важливими польовими роботами лемки дотримувалися традиції класти на поріг залізний прут та виводити коні зі стайні (*жебы малі сталеві ноги в полі*). У лемків заборонено було працювати в цей день. Згідно з повір'ям на Благовіщення, *«птах гнізда не в'є, дівчина коси не плете»*. На Благовіщення було прийнято символічно відпускати птахів на волю (для цього їх ловили, а потім урочисто випускали) (Бача, 1962: 55).

У цей день слід було подбати про благовіщенську сіль. Кожен з членів сім'ї кидав по дрібці солі у спеціальний мішечок, після чого господиня її прожарювала на черені в печі і берегла для особливих випадків. Вважається, що така сіль може вилікувати навіть безнадійно хворого. Якщо ж

сіль не була використана протягом року, її необхідно спалити на багатті (Благовіщення: історія та традиції свята).

У лемків зі святом Благовіщення пов'язано багато повір'їв: було заборонено одягати нові речі (бо можуть ангеля не впізнати); користуватися вогнем (бо можна опалитися). Також лемки в цей день не ходили в гості, а жінки не виходили із хижі (Благовіщення: історія та традиції свята). Дівчати, навпаки, в цей день ворожили на майбутню долю (шукали первоцвіт), а старші люди завбачували погоду та врожай на наступний рік: день вітряний, з ранковим туманом та інієм обіцяв врожайне літо, дощ ішов до великої кількості грибів і хлібів. До хорошого збору ярих, огірків, груздів був мороз; до теплих літніх днів і до великої кількості горіхів – гроза (Благовіщення: історія та традиції свята).

Розділ 3. Освячення верби у весняній обрядовості лемків. Ще одним величним святом передвеликоднього циклу в лемків була Квітна неділя (Вербиця), котра слугувала початком приготування до Великодня. Так, у цей день у лемків було прийнято посвячувати багнятка (галузки верби з весняними бруньками), котрі зберігали за іконами, а під час бурі лемки її кидали у вогонь (*щоб відігнати лихо*) (Календарна обрядовість, 2012: 34).

У лемків за давньою традицією було прийнято, щоб господиня зв'язувала прутики верби, брала їх стільки, скільки зуміла взяти рукою та майстерно в'язала долішні кінці прутиків завчасу на ту ціль приготованим гарним мотузком з найкращого «повісма» (льняного прядива). За народними традиціями прутики символізували родину, тому мати міцно їх обнімала (*щоб і родина міцніла, щоб трималась разом, обвивала мотузком, щоб була нерозривна*). Під час приготування верби діти притримували та притискали прутики (*щоб вони ніколи не відставали від родини і церкви*) (Санацька, 1986: 1). Цей специфічний ритуал приготування верби мав у язичницькі часи магичну семантику. Саме дерево верби мало лікарські властивості, вважалося святим деревом, було одним з перших, **котре** навесні показувало ознаки життя. Так, лемки вірили, що крутячи нитку (долю) біля верби з квітучою гілкою, могли переймати від неї у свою долю ту ж саму енергію та силу, що та одержала від приходу весни (Календарна обрядовість, 2012: 34).

Після освячення в церкві верби господар на Лемківщині зразу до хати не заходив, а садив на городі декілька гілок (щоб росла Богові на славу, а нам, людям, на вжиток), а решту, що залишилася, ніс до хати та ставив на покуті. Якщо, ввійшовши до хати, господар заставав когось, хто проспав заутренню, то бив гілочками освяченої верби при цьому виголошуючи: «*Не я б'ю – верба б'є*, За

тиждень Великдень» («Не я б'ю, – верба б'є»: традиції та обряди українців у Вербну неділю).

Після освячення в церкві вербу лемки несли не тільки до оселі: її приносили до вуликів, корівників, курятників (*аби вся живність була здорова, а господарство процвітало*). Ще сухою торішньою свяченою вербою розпалювали піч під великодні паски та клали в домовину бабі-повитусі, щоб мала чим відганяти потерчат (Килимник, 1994: 234). У молодих хлопців та дівчат, навпаки, було прийнято битися свяченою вербою ще коло церкви, та й дорогою, як додому йшли, а б'ючись, примовляли: «*Будь великий, як верба, а здоровий, як вода, а багатий, як земля!*» (Жганця, 1946: 45).

Разом із тим на Лемківщині освячена верба користувалася великою пошаною (*гріх ногами топтати свячену вербу*). Тому навіть найдрібніше гілля, якщо воно залишилося після освячення коло церкви, палили на вогні (*щоб, боронь Боже, під ноги не потрапило*) (Воропай, 1958: 250).

Також цей день по всій території Лемківщини вважався священним, тому працювати у Вербну неділю категорично заборонялося. І це стосувалося не лише домашньої праці (як рубання дров чи випасання худоби), а й роботи в полі. Навіть заборонялося зайвий раз розчісувати волосся чи взагалі виконувати будь-яку роботу (їжу готували ще у суботу). Це стосувалося і випікання святкових хлібців, якими частували у неділю худобу, і святкової вечері, яка передбачала послаблення посту. Лемки вірили, що навіть найменша праця у цей день могла накликати на них біду. Звісно ж, до заборон належать також м'ясні страви та інші обмеження Великого посту, котрих дотримуватися будуть ще й протягом Страсного тижня (Гривна, 1973: 69).

Освяченій вербі лемки приписували магичну силу: нею навесні вперше виганяли худобу (*щоб нечисть не чіплялася до тварин*), викидали її надвір під час граду (*щоб град зупинився*), димом від запаленої «багнітки» скурювали хижу, підкладали під кути новобудов. Саме вербу лемки використовували для лікування людей та тварин. Так, відваром зі свяченої верби мочили голову, щоб проминули мігрени, натирали від ревматизму, робили компреси від температури, пили від шлункових захворювань (Воропай, 1958: 25).

Висновки. У процесі аналізу певного багажу етнографічного матеріалу, зокрема звичаєвості Лемківщини, підкреслимо виразний колорит передвеликодньої обрядовості, котра непогано збереглася, незважаючи на масову депортацію населення з етнічних її територій. Саме історіографічний матеріал засвідчив, що передвеликодні свята лемків включають у себе низку господарських та метеорологічних аспектів. Одночасно у цих святах помітна магія врожаю, культ рослин, культ предків, що характерні як для звичаєвості лемків, так і для загальноукраїнської традиційності.

Література:

1. Бача Ю. Зберігаймо народні скарби. *Дукля*. Пряшів, 1962. № 1. С. 55–56.
2. Благовіщення: історія та традиції свята. 14 червня 2022 р. URL: <https://www.kobu.kiev.ua> (дата звернення: 14.06.2022).
3. Бодак Я. Календарні свята, обряди, пісня Горличчини (Лемківщина). *Народна творчість та етнографія*. 2010. № 1. С. 66–77.
4. Бугера І. Звичаї та вірування Лемківщини. Львів : Наш Лемко, 1939. 40 с.
5. Весна в Карпатах, або лемківський яр. 14 червня 2022 р. URL: <https://lemko.org/art/madzelan/39.html> (дата звернення: 14.06.2022).
6. Вархол Й., Вархол Н. Народні звичаї та обряди. Духовна спадщина українців Словаччини. *Історія та культура Лемківщини* / уряд. М. Сополіга. *Науковий збірник МУК*. 2013. Т. 27. С. 261–294.
7. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. Мюнхен, 1958. 310 с. 14 червня 2022 р. URL: https://svit.in.ua/kny/voropaj/znn_t1.pdf (дата звернення: 14.06.2022).
8. Гривна В. Народні звичаї Маковиці. Пряшів, 1973. 164 с.
9. Життя карпатського народу. 14 червня 2022 р. URL: <http://carpathians.eu/karpatskii-narod/lemkivshchina/kalendarna-obrjadovist.html> (дата звернення: 14.06.2022).
10. Жганця В. Пісня югославських русинів. Загреб, 1946. 87 с.
11. Гнатюк В. Весняні звичаї і обряди. *Жіночий світ*. 1994. Ч. 5. С. 10–15.
12. Календарна обрядовість. *Лемківщина*. / за ред. С. Павлюка. Львів, 2002. С. 113–122.
13. Календарна обрядовість. *Лемки на Луганиніні: сторінки історії і культури*. Краєзнавчий нарис. Луганськ, 2012. 72 с.
14. Календарні свята. *Загора*. 2003. № 4. С. 38–40.
15. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: у 3 кн., 6 т. Київ : Обереги, 1994. Книга I, т. 2: (Весняний цикл). 400 с.
16. Красовський І. Духовна культура лемків. *Подільське слово*. 1991. № 44. С. 5–8.
17. Красовський І., Товпаш А. Незабутня Лемківщина у верхів'ї ріки Вислоки. Львів : «Думка світу», 2004. 164 с.
18. Мадзелян С. Весна в Карпатах, або Лемківський Яр. *Лемківщина в творчості Василя Мадзеляна*. Львів : в-во «Край», 1993. С. 39–85.
19. Лемкин І. Історія Лемковини. США–Канада, 1969. 386 с. 12 червня 2022 р. URL: <http://lemko.org/pdf/lemkup.pdf> (дата звернення: 12.06.2022).
20. «Не я б'ю, – верба б'є»: традиції та обряди українців у Вербну неділю. 12 червня 2022 р. URL: https://ye.ua/kultura/54288_Ne_ya_b_yi_%E2%80%94verba_b_ye___tradiciyi_ta_obryadi_ukrayinciv_u_Verbnu_nedilyi.html (дата звернення: 12.06.2022).
21. Павлюк С. Народна агротехніка українців Карпат другої половини XIX – початку XX ст. Київ : Наукова думка, 1986. 170 с.
22. Санацька Ю. Посвячена верба. *Лемківщина*. 1986. Ч. 1. С. 1.
23. Струмінський Б. Духовна культура. *Лемківщина: Земля – люди – історія – культура*. Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1988. Т. II. 498 с.
24. Тарнович Ю. Лемківщина. Краків, 1941. С. 154–156.
25. Теплий Я. Українська Атлантида. Етнокультурологічне дослідження. Житомир : Полісся, 2011. С. 326–361.
26. Тиводар М. Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини XIX – першої половини XX ст.: історико-етнографічне дослідження. Ужгород : Карпати, 1994. 560 с.
27. Фабрика О. Духовна культура лемків. *Лемківський календар на 2001*. Львів, 2000. С. 45–48.
28. Шмайда М. І іші Вам вінчую... Пряшів, 1992. 502 с.

References:

1. Bacha, Yu. (1962). Zberihajmo narodni skarby [Let's keep the national treasures.] *Duklia*. Presov, No. 1, pp. 55–56 [in Ukrainian].
2. Blahovischennia: istoriia ta tradytsii sviata. [Lady day: history and traditions of holiday]. 14 chervnia 2022 r. Retrieved from: <https://vww.kobu.kiev.ua/> [in Ukrainian].
3. Bodak, Ya. (2010). Kalendarni sviata, obriady, pisnia Horlychchyny (Lemkivshchyna) [Calendar holidays, ceremonies, song of Horlychchyna (Lemkivshchyna)]. *Narodna tvorchist' ta etnohrafia*, No. 1, pp. 66–77 [in Ukrainian].
4. Bugera, I. (1939). Zvychai ta viruvannia Lemkivshchyny [Custom and beliefs of Lemko region]. Lviv: Nash Lemko, 1939. 40 p. [in Ukrainian].

5. Vesna v Karpatakh, abo lemktivs'kyj iar [Spring in the Carpathians, or Lemko ravine]. 14 chervnia 2022 r. Retrieved from: <https://lemko.org/art/madzelan/39.html> (Accessed: 14.06.2022) [in Ukrainian].
6. Varkhol, J., Varkhol, N. (2013). Narodni zvychai ta obriady. Dukhovna spadschyna ukraintsiv Slovachchyny [Folk customs and rites. Spiritual heritage of Ukrainians in Slovakia]. *Istoriia ta kul'tura Lemkivschyny. / uporiad. M. Sopolyha. Naukovyj zbirnyk MUK, T. 27*, pp. 261–294 [in Ukrainian].
7. Voropaj, O. (1958). Zvychai nashoho narodu. Etnohrafichnyj narys [Customs of our people. Ethnographic essay]. Miunkhen, 310 p. 14 chervnia 2022 r. Retrieved from: https://svit.in.ua/kny/voropaj/znn_t1.pdf [in Ukrainian].
8. Hryvna, V. (1973). Narodni zvychai Makovytsi [Folk customs of Makovytsia]. Presov, 164 p. [in Ukrainian].
9. Zhyttia karpats'koho narodu [Life of the Carpathian people]. 14 chervnia 2022 r. Retrieved from: <http://tsarpathians.eu/karpatskii-narod/lemkivshchina/kalendarna-obriadovist.html> [in Ukrainian].
10. Zhantsia, V. (1946). Pisnia iuhoslavs'kykh rusyniv [Song of the Yugoslav Ruthenians]. Zagreb, 87 p. [in Ukrainian].
11. Hnatiuk, V. (1994). Vesniani zvychai i obriady [Spring customs and rites]. *Zhinochij svit*, Ch. 5, pp. 10–15 [in Ukrainian].
12. Kalendarna obriadovist'. (2002). [Calendar rituals]. *Lemkivschyna. / za red. S. Pavliuka*. Lviv, pp. 113–122 [in Ukrainian].
13. Kalendarna obriadovist'. (2012). [Calendar rituals] *Lemky na Luhanschyni: storinky istorii i kul'tury. Kraieznavchij narys*. Lugansk, 72 p. [in Ukrainian].
14. Kalendarni sviata. (2003). [Calendar holidays]. *Zahora*. 2003. No. 4, pp. 38–40 [in Ukrainian].
15. Kylymnyk, S. (1994). Ukrains'kyj rik u narodnykh zvychaiakh v istorychnomu osvittleni: u 3 kn., 6 t. [Ukrainian year in folk customs in historical light: in 3 books, 6 volumes]. Kyiv: Oberehy, Knyha I, t. 2: (Vesniansyj tsykl). 400 p. [in Ukrainian].
16. Krasovs'kyj, I. (1991). Dukhovna kul'tura lemktiv [Spiritual culture of the Lemkos]. *Podil's'ke slovo*. No. 44, pp. 5–8 [in Ukrainian].
17. Krasovs'kyj, I., Tovpash, A. (2004). Nezabutnia Lemkivschyna u verkhiv'i riky Vysloky [Unforgettable Lemkivshchyna in the upper reaches of the Vysloka River]. Lviv: “Dumka svitu”, 164 p. [in Ukrainian].
18. Madzelian, S. (1993). Vesna v Karpatakh, abo Lemktivs'kyj Yar [Spring in the Carpathians, or Lemkivsky Yar]. *Lemkivschyna v tvorchosti Vasylia Madzeliana*. Lviv: v-vo “Kraj”, pp. 39–85 [in Ukrainian].
19. Lemkyn, I. (1969). Istoriia Lemkovyny [History of Lemkovina]. USA–Canada, 386 p. 12 chervnia 2022 r. Retrieved from: <http://lemko.org/pdf/lemkyn.pdf> [in Ukrainian].
20. “Ne ia b'iu, – verba b'ie”: tradytsii ta obriady ukraintsiv u Verbnu nediliu [“I do not beat – willow beats”: traditions and rituals of Ukrainians on Palm Sunday]. 12 chervnia 2022 r. Retrieved from: https://ie.ua/kultura/54288_Ne_ia_b_yi_%E2%80%9494_verba_b_ie___traditsiyi_ta_obriadi_ukrayintsiv_u_Verbnu_nedilyi.html [in Ukrainian].
21. Pavliuk, S. (1986). Narodna ahrotehnika ukraintsiv Karpat druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [Folk agrotechnics of Ukrainians of the Carpathians of the second half of the XIX – beginning of the XX century]. Kyiv: Naukova dumka, 170 p. [in Ukrainian].
22. Sanats'ka, Yu. (1986). Posviachena verba [Dedicated willow]. *Lemkivschyna*. Ch. 1, p. 1 [in Ukrainian].
23. Strumins'kyj, B. (1988). Dukhovna kul'tura [Spiritual culture]. *Lemkivschyna: Zemlia – liudy – istoriia – kul'tura*. New York–Paris–Sydney–Toronto, T. II. 498 p. [in Ukrainian].
24. Tarnovych, Yu. (1941). Lemkivschyna [Lemkivshchyna]. Krakow, pp. 154–156 [in Ukrainian].
25. Teplyj, Ya. (2011). Ukrains'ka Atlantyda. Etnokul'turolohichne doslidzhennia. [Ukrainian Atlantis. Ethnocultural research]. Zhytomyr: Polissya, pp. 326–361 [in Ukrainian].
26. Tyvodar, M. (1994). Tradytsijne skotarstvo Ukrains'kykh Karpat druhoi polovyny XIX – pershoi polovyny XX st.: istoryko-etnografichne doslidzhennia [Traditional cattle breeding of the Ukrainian Carpathians of the second half of the XIX – first half of the XX century: historical and ethnographic research]. Uzhhorod: Carpathians, 560 p. [in Ukrainian].
27. Fabryka, O. (2000). Dukhovna kul'tura lemktiv [Spiritual culture of the Lemkos]. *Lemktivs'kyj kalendar na 2001*. Lviv, pp. 45–48 [in Ukrainian].
28. Shmajda, M. (1992). I ishi Vam vinchuiu... [And I will crown you]. Presov, 502 p. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 28.06.2022
The article was received 28 June 2022

УДК 908(477-25)“18”

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2022-38-7>

ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕОРГІЯ НАРБУТА, ВИРАЖЕНА ЧЕРЕЗ МУЗЕЙНІ ПРЕДМЕТИ З КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Кохан Олена Олегівна,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Національного музею історії України
kokhanhelena@gmail.com
orcid.org/0000-0003-2150-928X

Метою дослідження є загальна характеристика предметів, пов'язаних з діяльністю відомого українського графіка Георгія Івановича Нарбута, що зберігаються в колекції Національного музею історії України: грошові знаки періоду Української революції 1917–1921 рр., копія герба Української Держави 1918 р., вітальна адреса «Української державної академії мистецтв до Українського державного університету в Кам'янці-Подільському», виготовлена на честь відкриття цього університету, що відбулося 22 жовтня 1918 р., а також каталог виставки, присвяченої Георгію Нарбуту, що відбулася в музеї в 1926 р. під назвою «Георгій Нарбут. Посмертна виставка творів». **Методами дослідження** є методи аналізу і синтезу та порівняльно-історичний метод. **Основні результати дослідження.** Творчість Георгія Івановича Нарбута залишила значний слід в українському графічному мистецтві загалом та в розробці українських державних символів зокрема. Він був одним із співзасновників та перших професорів Української академії мистецтв, а його роботи відомі в багатьох країнах Європи. На сьогодні предмети творчості Георгія Івановича знаходяться в декількох музеях України, в тому числі й у Києві. В колекції Національного музею історії України зберігаються грошові знаки періоду УНР, копія герба Української Держави, вітальна адреса «Української державної академії мистецтв до Українського державного університету в Кам'янці-Подільському» авторства графіка та каталог виставки «Георгій Нарбут. Посмертна виставка творів» (1926 р.). Усі ці предмети є свідченням того, що Георгій Нарбут був одним із співтворців становлення незалежності України на початку ХХ ст. **Висновки.** Ознайомлення із музейною колекцією Національного музею історії України, пов'язаною з життям і творчістю Г. Нарбута, дає можливість кращого розуміння культурних, політичних і державницьких процесів, що відбувались у період Української революції 1917–1921 рр., та в перспективі глибше вивчати музейну колекцію, пов'язану з цим історичним періодом, а також створювати тематичні виставки й експозиції. Вони є своєрідним доповненням до вже наявних, відомих фактів про видатного українського графіка, предметним свідченням його життя й діяльності.

Ключові слова: Українська академія мистецтв, гроші УНР, герб Української Держави, вітальна адреса, каталог виставки.

ACTIVITY OF HEORHII NARBUT, EXPRESSED THROUGH THE MUSEUM ARTIFACTS FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF UKRAINE

Kokhan Olena Olehivna,
Candidate of Historical Sciences,
Senior Research Fellow
National Museum of History of Ukraine
kokhanhelena@gmail.com
orcid.org/0000-0003-2150-928X

The aim of the research is the general characteristics of the artifacts, related to the activity of the prominent Ukrainian graphic artist Heorhii Ivanovych Narbut. Mostly, about the artifacts, which now are the part of the National Museum of History of Ukraine's collection. Among them are: banknotes of the period of Ukrainian revolution 1917–1921, copy of the coat of arms of the Ukrainian State 1918, welcome address of the “Ukrainian State Academy of Arts to the Ukrainian State University in Kamianets-Podilskyi”, which was made in honour of the University opening, which took place on October 22, 1918. And also, in the museum's collection, there is the catalog of the exhibition, dedicated to Heorhii Narbut himself, which took place in the museum in 1926, and was named “Heorhii Narbut. Posthumous exhibition of works”. **Methods of the research** are analysis, synthesis and comparative-historical method. **Main results of the study.** Heorhii Ivanovych Narbut's works left a significant mark in the Ukrainian graphic art in general, and in the development of Ukrainian state symbols, in particular. He was one of the cofounders and first professors of the Ukrainian Academy of Art. His works became famous in many European countries. Today Heorhii Ivanovych's pieces of art are in several Ukrainian museums, including Kyiv. In the collection of the National museum of history of Ukraine there

are banknotes of the period of Ukrainian Peoples Republic, copy of the coat of arms of the Ukrainian State, welcome address of the “Ukrainian State Academy of Arts to the Ukrainian State University in Kamianets-Podilskyi”, which was made by Heorhii Narbut, and catalog of the exhibition “Heorhii Narbut. Posthumous exhibition of works” (1926). All these artifacts are the evidence that Heorhii Narbut was one of the creators of the independence of Ukraine in the early 20th century. **Conclusions.** Acquaintance with the collection of the National Museum of History of Ukraine, which is related to Heorhii Narbut’s life and art, give us an opportunity to understand better all the political and state processes, which took place during the period of Ukrainian revolution 1917–1921 pp. In perspective, this gives us an opportunity to create thematic exhibitions and museum expositions. The artifacts are some type of addition to the well-known facts about Narbut’s biography, and material evidence of his life and activity.

Key words: Ukrainian Academy of Art, banknotes UPR, coat of arms of the Ukrainian State, welcome address, catalog of the exhibition.

Вступ

У дослідженні вперше повною мірою представлені предмети, пов’язані з діяльністю Георгія Івановича Нарбути, що знаходяться в колекції Національного музею історії України. Окрім грошових купюр 1917–1918 рр. та копії герба Української Держави, унікальним предметом є вітальна адреса почесних членів Української Академії Мистецтв, виконана Г. Нарбутом на честь відкриття університету в Кам’янці-Подільському із використанням двох шрифтів, придуманих ним самим, та оформлена у вигляді грамоти у стилі російського написання офіційних документів. Окрім того, важливою подією для Всеукраїнського історичного музею імені Тараса Шевченка стало відкриття посмертної виставки творів графіка, що відбулося у 1926 р., оскільки це була перша виставка у Києві після його смерті і налічувала майже 500 експонатів, пов’язаних з різними етапами життя Г. Нарбути.

Метою дослідження є загальна характеристика предметів, пов’язаних з діяльністю відомого українського графіка Георгія Івановича Нарбути, що зберігаються в колекції Національного музею історії України: грошові знаки періоду Української революції 1917–1921 рр., копія герба Української Держави 1918 р., вітальна адреса «Української державної академії мистецтв до Українського державного університету в Кам’янці-Подільському», виготовлена на честь відкриття цього університету, що відбулося 22 жовтня 1918 р., а також каталог виставки, присвяченої Георгію Нарбути, що відбулася в музеї в 1926 р. під назвою «Георгій Нарбут. Посмертна виставка творів».

Науково-дослідницькі завдання:

– продемонструвати речі з колекції НМІУ, пов’язані з діяльністю Георгія Нарбути: участь у відкритті Української Академії Мистецтв; як співавтора українських державних символів та грошових одиниць; як автора вітальної адреси на відкриття Кам’янець-Подільського університету;

– проаналізувати «Каталог виставки творів Г. Нарбути» Ф. Ернста, що знаходиться в колекції НМІУ, як свідчення пам’яті про творчість видатного українського графіка.

Методами дослідження є методи аналізу і синтезу та порівняльно-історичний метод.

Матеріалами дослідження є предмети з колекції Національного музею історії України, що пов’язані з діяльністю Георгія Івановича Нарбути. Грошові знаки періоду Української революції 1917–1921 рр. та копія герба Української Держави 1918 р. свідчать про Г. Нарбути як учасника державотворчих процесів початку ХХ ст. Вітальна адреса «Української державної академії мистецтв до Українського державного університету в Кам’янці-Подільському» демонструє талант Г. Нарбути як графіка і знавця давніх стилів письма, а також підтверджує його активну участь у заснуванні Української академії мистецтв. Каталог виставки «Георгій Нарбут. Посмертна виставка творів», виданий Ф. Ернстом у 1926 р., якомога ширше показує художній талант і організаторські здібності Г. Нарбути через предмети, залишені або ним безпосередньо, або ті, що свідчать про його діяльність, зокрема книги про нього та каталоги прижиттєвих виставок.

Основний текст

Початок київського періоду життя Г. Нарбути. Участь у відкритті Української Академії Мистецтв

Київський період Г. Нарбути почався в 1917 р., коли він переїхав до міста із Петрограда. Художник не відразу знайшов тут роботу. Лише в жовтні його було вибрано професором Української академії мистецтв. На той час якраз ішла активна підготовка до її відкриття, що відбулося 22 листопада в приміщенні Української Центральної Ради. В урочистому відкритті Академії мистецтв взяли участь М. Бойчук, О. Мурашко, М. Бурачек, Г. Нарбут та багато інших відомих українських художників. Ректором Академії було вибрано Ф. Кричевського (Белецкий, 1985: 153–154).

У сам день відкриття Академії було представлено виставку робіт усіх художників, які взяли безпосередню участь у підготовці до цієї події, в тому числі й роботи Г. Нарбути, який виставив декілька листів абетки «З», «Ф», «Г», «Л», «К», «М» з обкладинкою та оформив лист-запрошення на урочисте відкриття Академії (Белецкий, 1985: 154–155). Сам статут Української академії мистецтв було розроблено Г. Павлуцьким разом із групою українських артистів та істориків мистецтва.

У колекції Національного музею історії України знаходиться фото, зроблене під час

відкриття Академії мистецтв, на якій ми бачимо О. Мурашка, В. Кричевського, Г. Нарбута, Ф. Кричевського та інших художників, які взяли участь у її відкритті. По центру сидить М. Грушевський, з ініціативи якого було видано законодавчий акт про створення цього вищого художнього навчального закладу (НМІУ, ФД-6608, 1918).

Окрему увагу варто звернути на структуру Академії. Вона була розділена на декілька майстерень, очолюваних співзасновниками, кожен з яких набрав собі студентів відповідного напрямку. Майстерню фрески і мозаїки очолив М. Бойчук, майстерню пейзажу – М. Бурачек, народного мистецтва, орнаменту й архітектури – В. Кричевський, жанру – О. Мурашко, портрету – М. Жук, офорту і скульптури – Ф. Кричевський, майстерню графічного мистецтва очолив Г. Нарбут. Усі вони отримали звання професорів Академії. Проте ці посади були не постійними, а виборними, і через кожні 5 років необхідно було проводити вибори і або залишати очільника майстерні на наступні 5 років, або вибирати нового.

Студентами Академії могли стати лише ті особи, які закінчили середню художню школу. Для всіх інших існувала можливість бути вільними слухачами і відвідувати лекції із загального ознайомлення з різними видами мистецтва (Осташко).

17 грудня 1917 р. Центральна Рада ухвалила закон про Українську академію мистецтв, за яким вона стала державною установою і для неї було виділено річний бюджет у розмірі 97 400 крб. (Дорошенко, 2002: 279).

Оскільки Академія не мала власного приміщення, то декілька разів була змушена змінювати місце свого розташування. Спершу вона знаходилася в будинку Педагогічного музею, в 1919 р. переїхала до приватного помешкання на Георгіївському провулку, 11, а в 1925 р., уже як художній інститут, опинилася в будинку колишньої Київської духовної семінарії, де знаходиться до цього часу, але вже у статусі Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури (Осташко).

Державотворча діяльність Георгія Нарбута

Початок роботи Г. Нарбута в Києві припав на важливий історичний період для країни – період Української революції 1917–1921 рр. – часу спроб становлення української державності та самоідентичності українців. Звісно, Г. Нарбут, який, за словами С. Таранушенка, був постійно в роботі, не міг бути осторонь державотворчих процесів (Таранушенко, 1927: 106). Саме він був одним із розробників українських державних символів – грошових знаків та герба Української Держави.

Після проголошення незалежності Української Народної Республіки (далі – УНР) 22 січня 1918 р., згідно з IV Універсалом УНР, важливими законами Української Центральної Ради (далі – УЦР) стало впровадження державної символіки. 27 січня

національним прапором став синьо-жовтий прапор, 25 лютого гербом УНР було утверджено тризуб, а гімном – пісню «Ще не вмерла Україна» на слова П. Чубинського та музику М. Вербицького. Того ж дня замість карбованця, який був грошовою одиницею УНР з 1 січня 1918 р., було запроваджено нову грошову одиницю – гривню (Бойко, 2019: 236). 1 березня 1918 р. було ухвалено Закон «Про грошову одиницю карбування (биття монети) та друк державних кредитових білетів». Гривня ділилася на 100 шагів; 2 гривні дорівнювали 1 карбованцю емісії 1917 р. Дрібна монета – шаги, друкувалася за зразком поштових марок. В обігу ходили шаги номіналом 10, 20, 30, 40 і 50, тоді як гривні друкувалися номіналом 2, 5, 10, 20, 50, 100, 500 і 1000. Відмінностями гривні від карбованця були: малюнок, водяний знак, колір для кожного номіналу, а також був визначений інший текст для друку на звороті. Всі паперові гривні друкувалися в державній друкарні Берліна (Дмитрієнко, 2004: 196, 224).

У розробці серії грошових знаків УНР брали участь такі відомі художники й графіки, як І. Мозалевський, А. Приходько, Б. Романовський, В. Кричевський, Г. Нарбут та інші (Дмитрієнко, 2004: 224). Всі вони працювали в «Експедиції заготовлення державних паперів України», яка мала «протягом якнайкоротшого часу виготовити для Уряду проекти українських грошей, поштових марок, бандеролей, банкових і векселевих листів, гральних карт – взагалі всіх цінних і документальних паперів, без яких не може обійтися жодна держава» (Панченко, 2015: 164).

У колекції Національного музею історії України зберігаються розмінні марки номіналом 20, 30, 40 шагів, 100 гривень 1918 р., 100 карбованців 1917 р. та декілька інших зразків грошових одиниць періоду Української Народної Республіки, виконаних за проектом Г. Нарбута (НМІУ, ПГЗ-1387, 1917; НМІУ, ПГЗ-436, 1918; НМІУ, ПГЗ-457, 1918; НМІУ, ПГЗ-451/1, 1918; НМІУ, ПГЗ-453/2, 1918).

Трохи згодом, у тому ж 1918 р., у період існування Української Держави, Георгій Іванович створив герб, форму українського війська, рисунки клейнодів гетьманської влади, гроші та інші символи держави (Бурачек, 1927: 96–97). Для створення герба Української Держави Г. Нарбута було залучено до роботи у спеціальній комісії самим Павлом Скоропадським, адже йому сподобалась ідея художника зобразити по центру козака з мушкетом на плечі як символ Козацької держави. У верхній його частині було розміщено тризуб – герб князя Володимира і символ існування держави Русі. Навколо ж цих двох історичних символів Г. Нарбут зобразив рослинний орнамент у стилі українського бароко. Оригінал герба нині знаходиться у фондах Національного художнього

музею України (далі – НХМУ), в колекції ж Національного музею історії України (далі – НМІУ) є лише його копія (Українська Держава, 2018).

Георгій Нарбут як ректор Академії мистецтв

У цей же час, з лютого 1918 р., Г. Нарбута було вибрано другим ректором Академії. На цій посаді він пробув недовго, до часу своєї смерті в травні 1920 р., проте за ці півтора роки встиг зробити декілька важливих справ для подальшого існування цього важливого для української культури навчального закладу. В 1919 р., у дуже скрутний для України час, повністю припинилось фінансування Академії і йшлося про її закриття, але завдяки старанням Г. Нарбута цього не сталося. Як тільки почалися проблеми, Г. Нарбут одразу ж звернувся за допомогою до всіх установ, які могли посприяти у вирішенні фінансових питань. В результаті найбільшу допомогу надали Українське Наукове Товариство й Дніпровський союз споживчих товариств, яким вдалося забезпечити Академію державним бюджетом (Бурачек, 1927: 98–99).

Окрім забезпечення фінансування всієї Академії загалом, Г. Нарбут піклувався й про розвиток графічного відділу зокрема. Саме в період його ректорства в поліграфічній школі з'явилися машинки, станки й літографські плити, що вплинуло на виникнення ідеї про перейменування графічного відділу на поліграфічний. На жаль, у зв'язку з передчасною смертю Г. Нарбута цим планам не судилося втілитись у життя (Бурачек, 1927: 98–99).

Відкриття Кам'янець-Подільського університету. Вітальна адреса

До часу ректорства Георгія Івановича належить ще одна визначна подія в історії розвитку освіти й науки в Україні в 1918 р. – урочисте відкриття Кам'янець-Подільського університету, що відбулося 22 жовтня 1918 р. Ідея його створення виникла ще в липні, а вже 17 серпня гетьманом Павлом Скоропадським було підписано закон про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету, що став четвертим вищим навчальним закладом в Україні. Першим його ректором було вибрано відомого українського історика, мовознавця, політичного і церковного діяча І. Огієнка, а викладачами стали В. Біднов, М. Драй-Хмара, С. Русова, Д. Дорошенко, Є. Тимченко та багато інших видатних діячів того часу (Завальнюк, Комарніцький, 2007: 64).

На саме відкриття з Києва приїхав поїзд з делегатами від гетьмана на чолі з генеральним хорунжим Є. Лібовим. Про цю видатну подію написали всі тогочасні українські газети, а одноденна газета «Свято Поділля» навіть подала окремо інформацію про історію створення університету, біографії його ректора й професорів, а також програму проведення святкування.

Не оминули осторонь цю подію й почесні члени Української Академії мистецтв, оригінал вітальної адреси яких знаходиться зараз у колекції Національного музею історії України. Вона була виконана Г. Нарбутом. Як каліграф він написав цю адресу від руки, використавши два шрифти, придумані ним самим. Тобто вони стали його особистими рефлексіями на тему історичних шрифтів. Тут ми бачимо заголовок, виконаний червоним кольором, і загальний текст – чорним. Таким чином, він взяв естетику старої кириличної книжки, при цьому поєднавши її з естетикою грамот, і вийшло щось нове. Тут ми бачимо червоний заголовок великими літерами, в якому присутній натяк на два шрифти – одночасно і «устав», і «в'язь», хоча шрифт суто нарбутівський, оскільки багато букв вигадані ним самим у його особистому стилі. Весь інший текст виконаний чорним шрифтом, за традицією розмежування заголовку червоним кольором, а текст – чорним. Але далі текст виконаний у стилі написання грамот – шрифт імітує скоропис XVII ст., саме рукописні почерки. На початку адреси використаний книжковий підхід, де зображено ініціальну букву «О» першого слова «Одкриття», в яку вмальовано тризуб. У кінці – дописки від руки в готову грамоту тодішнім сучасним почерком у стилі російського написання документів. Свої підписи там поставили Ф. Кричевський, М. Бойчук, О. Мурашко, Г. Нарбут, Г. Павлуцький, М. Біляшівський, Д. Антонович, Д. Щербаківський та М. Бурачек. Вітальна адреса скріплена паперовою печаткою, тиснена з кольором, до того ж не просто приклеєна, а посаджена на тканинну стрічку, пропущену через усю адресу. Печатка тут є суто декоративною, на відміну від справжнього її призначення попередніх століть – скріплювати документи так, щоб не можна було їх вільно відкрити і прочитати. На першому розвороті з лівого боку – фото І. Огієнка – першого ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету (НМІУ, РД-9943).

Після тривалої хвороби, перенісши декілька операцій, 23 травня 1920 р. від епідемічного висипного тифу помер Георгій Іванович Нарбут. Після його смерті у Всеукраїнському історичному музеї імені Тараса Шевченка у 1926 р. відкрилась виставка його творів, де було представлено 494 предмети, пов'язані з його життям та діяльністю (Вигнанець, 1948: 6). Важливу роль у створенні цієї виставки відіграв Федір Людвігович Ернст, який протягом декількох років збирав твори графіка, адже після його смерті відбулися виставки в Ленінграді, Празі та деяких інших українських містах, а в Києві довгий час не було жодної подібної виставки. Так, у Петрограді було організовано виставку в Російському музеї, де було представлено багато оригіналів: ілюстрованих та

оздоблених видань, портретів, фотографій, а також меблі, які любив художник – із червоного дерева та карельської берези. Ця виставка відбулась ще в 1922 р., через 2 роки після смерті Г. Нарбута. Водночас у Києві до 1926 р., як уже було сказано, не було проведено жодної подібної виставки, хоча Георгій Іванович жив у Києві з 1917 р. і зробив значний внесок і в розвиток та становлення української графіки, і у створення державних символів України (Ернст, 1925: 180).

Виставка творів Г. Нарбута у Всеукраїнському історичному музеї ім. Т. Шевченка

Про організацію виставки творів Г. Нарбута в Києві багато дослідників та музейників говорили ще з 1922 р., але через те, що більшість його робіт або залишалася в Петрограді, або розходилися за кордоном, створення виставки постійно відкладалося.

Під час підготовки до виставки у своєму повідомленні Ф. Ернст зазначав, що на виставці в Петрограді майже повністю були відсутні твори Г. Нарбута київського періоду. Тому дослідник організував збір творів графіка саме цього періоду, щоб максимально повно продемонструвати його твори, особливо акцентуючи увагу на київському періоді його життя. В планах Ф. Ернста було зібрати оригінальні твори Г. Нарбута починаючи від дитячих років і аж до його смерті. Окрім того, мали бути представлені всі видання, які виходили з його малюнками, окремі репродукції з його творів, ілюстрації, книжкові прикраси, грошові знаки, поштові марки, печатки, тобто все, що було створено самим графіком. Також мали бути показані всі фотографії, портрети, автографи, листування і, звісно, література, написана про Г. Нарбута, як прижиттєва, так і посмертна.

Безперечно, після відкриття виставки Ф. Ернст склав каталог, який нині зберігається в колекції Національного музею історії України (НМІУ, РА-1648). У вступі до каталогу подається детальна розповідь про підготовку до виставки. З нього ми дізнаємося, що Ф. Ернст планував організувати подібну виставку ще в 1922 р., коли обіймав посаду завідувача Музею Української Академії Мистецтв, у той саме час, коли в Петрограді її вдалося реалізувати. Проте лише через 2 роки, коли Ф. Ернст уже очолював художній відділ Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка, йому вдалося створити Комітет для підготовки виставки, до якого ввійшли А. Винницький, В. Нарбут, А. Середа, Д. Щербаківський та він сам, ставши секретарем Комітету. Далі у вступі

висловлюється подяка всім співробітникам музею та партнерам виставки, які долучились до її створення і відкриття, яке, зрештою, відбулося, як уже було згадано, у 1926 р. Після вступу Ф. Ернст розмістив біографію Г. Нарбута та велику кількість ілюстрацій творів, що були представлені на виставці.

Окрім каталогу, Ф. Ернстом було написано декілька статей, присвячених творчості Г. Нарбута, що стосувалися окремих аспектів його творчості. Серед них – «Георгій Нарбут в українському мистецтві: 3 нагоди п'ятиріччя з дня смерті – 23 травня 1920 року», «Георгій Нарбут. Життя й творчість», «Георгій Нарбут та нова українська книга», «Біжуча художня література про Г. І. Нарбута».

Згодом колекція Всеукраїнського музею імені Тараса Шевченка була розділена між декількома київськими музеями. Більшість предметів опинилася у сучасних Національному художньому музеї України (далі – НХМУ) та Національному музеї історії України (далі – НМІУ). Останній знаходиться в будівлі, збудованій радянським архітектором Й. Каракісом у 1937 р. для художньої школи. Музей же опинився там у 1944 р. Більшість робіт Г. Нарбута залишилися в НХМУ. В НМІУ в основному представлені предмети на історичну тематику: живопис та графіка або відомих історичних діячів, або ж ті, які відображають певні історичні події, тому робіт Г. Нарбута тут практично немає.

Висновки. Незважаючи на те, що в колекції Національного музею історії України практично немає предметів, пов'язаних з творчістю Г. Нарбута, проте є такі, що свідчать не лише про нього як про талановитого графіка, а й як про співфундатора української державності й Української Академії мистецтв. Гривні й шаги, копія герба Української Держави – ті речі, без яких не може існувати жодна незалежна країна. Тоді як вітальна адреса до Кам'янець-Подільського університету свідчить про Г. Нарбута як про ректора Академії, який бере участь у визначних для держави подіях, так і про прекрасного знавця давніх шрифтів і принципів оформлення книг. А каталог виставки Ф. Ернста підсумовує творчий шлях талановитого українського графіка. Вивчення цих предметів у перспективі дозволить їх використовувати під час підготовки до виставок та експозицій музею, присвячених як самому художнику, так і діяльності Української Академії Мистецтв і загалом періоду Української революції 1917–1921 рр.

Література:

1. Белецкий П. Георгий Иванович Нарбут. Москва : «Искусство», 1985. 240 с.
2. Бойко О.Д. Українська Народна Республіка. Енциклопедія історії України: Україна–Українці. Кн. 2 / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : «Наукова думка», 2019. 842 с. С. 235–236.

3. Бурачек М. Спогади про Г.І. Нарбута. *Бібліологічні вісті*. 1927, № 1. С. 91–101.
4. Вигнанець І. Юрій Нарбут. *Арка* : журнал літератури, мистецтва і критики. Мюнхен : «Українська трибуна». 1948, лютий, число 2 (8). 65 с. С. 6–8.
5. Дмитрієнко М.Ф. Гривня. Енциклопедія історії України: Т. 2: Г–Д / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : «Наукова думка», 2004. 688 с.: іл. С. 196–198.
6. Дмитрієнко М.Ф. Грошовий обіг в Україні 1917–1920. Енциклопедія історії України: Т. 2: Г–Д / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : «Наукова думка», 2004. 688 с.: іл. С. 223–224.
7. Дорошенко Д.І. Історія України, 1917–1923. В 2-х т.: Документально-наукове видання / Упоряд.: К.Ю. Галушко. Київ : Темпора, 2002. 320 с.
8. Ернст Ф. Посмертна виставка творів Г.І. Нарбута. *Бібліологічні вісті*. 1925, № 1–2. С. 180.
9. Завальнюк О.М., Комарніцький О.Б. Кам'янець-Подільський державний університет. Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка–Ком / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : «Наукова думка», 2007. 528 с.: іл. С. 64–65.
10. НМІУ, ПГЗ-436. Державний кредитовий білет 100 гривень, 1918 р., УНР.
11. НМІУ, ПГЗ-451/1. Розмінна марка 40 шагів, 1918 р., УНР.
12. НМІУ, ПГЗ-453/2. Розмінна марка 20 шагів, 1918 р., УНР.
13. НМІУ, ПГЗ-457. Розмінна марка 30 шагів, 1918 р., УНР.
14. НМІУ, ПГЗ-1387. Державний кредитовий білет 100 карбованців, 1917 р., УНР.
15. НМІУ, РА-1648. Каталог виставки творів Г.І. Нарбута. СРСР. Петербург : Видавництво Комітету художніх видань. 1922.
16. НМІУ, РД-9943. Адрес вітальний Кам'янець-Подільському державному університету з нагоди його заснування від Української Академії мистецтв. Київ, 22 жовтня 1918 р.
17. НМІУ, ФД-6608. Група засновників Української Академії Мистецтв. 1918 р.
18. Осташко Т. С. Українська Академія Мистецтв. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainska_mystetstv (дата звернення: 13.04.2021).
19. Панченко В. Творець українського мистецького необароко. *Українознавство*. Київ, 2015. № 1 (54). 252 с. С. 162–176.
20. Таранушенко С. Згадка про Г. Нарбута. *Бібліологічні вісті*. 1927, № 1. С. 106–107.
21. Українська Держава Павла Скоропадського. Український Інститут Національної Пам'яті, 27.04.2018 р. URL: <https://www.uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/derzhsluzhbovcyam/ukrayinska-derzhava-pavla-skoropadskogo> (дата звернення: 10.04.2022).

References:

1. Beletskii, P. (1985). Georgij Ivanovich Narbut [Georgij Ivanovich Narbut]. Moscow: Iskusstvo, 240 p. [in Russian].
2. Boiko, O.D. (2019). Ukrainska Narodna Respublika. Entsyklopediia istorii Ukrainy [Ukrainian Peoples Republic. Encyclopedia of the history of Ukraine]. Kyiv: Nauk. dumka, T. 2, pp. 235–236 [in Ukrainian].
3. Burachek, M. (1927). Spohady pro H.I. Narbuta. Bibliolohichni visti [Memories about H.I. Narbut. Bibliographical news]. No. 1, pp. 91–101 [in Ukrainian].
4. Vyhnanets, I. (1948). Yurii Narbut. Arka. Zhurnal literatury, mystetstva i krytyky. Liutyi 1948 r. [Yurii Narbut. Arka. Journal of literature, art and critics. February, 1948]. Munich: Ukrainska trybuna, No. 2 (8), pp. 6–8 [in Ukrainian].
5. Dmytrienko, M.F. (2004). Hryvnia. Entsyklopediia istorii Ukrainy [Hryvnia. Encyclopedia of the history of Ukraine]. Kyiv: Nauk. dumka, T. 2, pp. 196–198 [in Ukrainian].
6. Dmytrienko, M.F. (2004). Hroshovyj obih v Ukraini 1917–1920. Entsyklopediia istorii Ukrainy [Money circulation in Ukraine. Encyclopedia of the history of Ukraine]. Kyiv: Nauk. dumka, T. 2, pp. 223–224 [in Ukrainian].
7. Doroshenko, D.I. (2002). Istoriiia Ukrainy, 1917–1923 [History of Ukraine, 1917–1923]. Kyiv: Tempora, 320 p. [in Ukrainian].
8. Ernst, F. (1925). Posmertna vystavka tvoriv H.I. Narbuta. Bibliolohichni visti [Posthumorous exhibition of H.I. Narbut's works. Bibliographical news]. No. 1–2, p. 180 [in Ukrainian].
9. Zavalniuk, O.M., Komarnitskyi, O.B. (2007). Kamiamets-Podilskyi derzhavnyi universytet. Entsyklopediia istorii Ukrainy [Kamiamets-Podilskyi State University. Encyclopedia of the history of Ukraine]. Kyiv: Nauk. dumka, T. 4, pp. 64–65 [in Ukrainian].
10. Derzhavnyi kredytovyi bilet 100 hryven. Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy [State credit ticket 100 hryvnias. National museum of history of Ukraine]. PHZ-436, 1918 [in Ukrainian].

11. Rozminna marka 40 shahiv. Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy [Exchange mark 40 shags. National museum of history of Ukraine]. PHZ-451/1, 1918 [in Ukrainian].
12. Rozminna marka 20 shahiv. Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy [Exchange mark 20 shags. National museum of history of Ukraine]. PHZ-453/2, 1918 [in Ukrainian].
13. Rozminna marka 30 shahiv. Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy [Exchange mark 30 shags. National museum of history of Ukraine]. PHZ-457, 1918 [in Ukrainian].
14. Derzhavnyi kredytovyi bilet 100 karbovanetsiv. Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy [State credit ticket 100 karbovanets. National museum of history of Ukraine]. PHZ-1387, 1917 [in Ukrainian].
15. Ernst, F. (1922). Kataloh vystavky tvoriv H.I. Narbuta. Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy [Catalog of the exhibition of H.I. Narbut's works. National museum of history of Ukraine]. Petersburg: Vydavnytstvo Komitetu khudozhnikh vydan, RA-1648 [in Ukrainian].
16. NMIU. (1918, October 22). Adres vitalnyi Kamianets-Podilskomu derzhavnomu universytetu z nahody ioho zasnovannia vid Ukrainskoi Adademii mystetstv. Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy. 22 zhovtnia 1918 r. [Welcome address to the Kamianets-Podilskyi State University from Ukrainian Academy of arts on the occasion of its establishment. National museum of history of Ukraine. October 22, 1918]. Kyiv, RD-9943 [in Ukrainian].
17. Hrupa zasnovnykiv Ukrainskoi Akademii Mystetstv. Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy [Group of the co-founders of the Ukrainian Academy of arts. National museum of history of Ukraine]. FD-6608, 1918 [in Ukrainian].
18. Ostashko, T.S. Ukrainka Akademiia Mystetstv [Ukrainian Academy of arts]. Retrieved from: http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainska_mystetstv [in Ukrainian].
19. Panchenko, V. (2015). Tvoretz ukrainskoho mystetskoho neobaroko. Ukrainoznavstvo [Creator of Ukrainian art neo-baroque. Ukrainian studies]. Kyiv. No. 1 (54), pp. 162–176 [in Ukrainian].
20. Taranushenko, S. (1927). Zhadka pro H. Narbuta. Bibliolohichni visti [Mention about H. Narbut. Bibliographical news]. No. 1, pp. 106–107 [in Ukrainian].
21. Ukrainka Derzhava Pavla Skoropadskoho. Ukrainskyi Instytut Natsionalnoi Pamiati. 27 kvitnia 2018 r. [Ukrainian State of Pavlo Skoropadskyi. Ukrainian Institute of National Memory. April 27, 2018]. Retrieved from: <https://www.uinp.gov.ua/informaciyini-materialy/derzhsluzhbovcyam/ukrayinska-derzhava-pavla-skoropadskogo> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 29.06.2022
The article was received 29 June 2022

ПРО ТРАКТУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ: ВІД ТЕХНІЧНО-КІБЕРНЕТИЧНОЇ ДО ІСТОРИКО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПАРАДИГМИ

Мелекєсцев Кирило Ігорович,
*кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри історії України
та спеціальних галузей історичної науки
Донецького національного університету
імені Василя Стуса
k.melekestsev@donnu.edu.ua
orcid.org/0000-0003-4931-9576*

У дослідженні аналізуються питання зміни дефініції поняття «інформаційна війна» в роботах українських і зарубіжних дослідників та генезу цього поняття. А саме чому західних авторів цікавили здебільшого технічно-кібернетичні аспекти поняття (що розглядають інформацію в математичному полі), а українських авторів, особливо істориків і політологів, історико-психологічні (інформація в призмі пропаганди). **Мета дослідження** – проаналізувати відмінності між «історико-психологічним» та «технологічно-кібернетичним» розумінням поняття «інформаційна війна» (та варіацій) в українській і зарубіжній літературі, дослідивши хронологію, причини і наслідки цих відмінностей. **Методи дослідження** ґрунтуються на компаративному аналізі, порівнюючи явища вертикально (хронологічні зміни у трактуванні інформаційної війни) та горизонтально (регіональні відмінності). Визначивши хронологію читання поняття в Україні, ми ідентифікуємо генезу поняття та час виникнення відмінностей у його прочитанні між регіонами Земної кулі. **Результати дослідження:** 1) трактування «інформаційної війни» у Європі та в Північній Америці має за генезу роботи канадського культуролога М. Маклуена 1960-х рр., проте з його праць про медіум були зроблені різні висновки у різних регіонах; 2) історико-психологічне трактування було присутнє в американській дослідницькій думці навіть до 2010-х рр., проте прогало у «боротьбі за увагу» (і фінансування) технологічно-кібернетичній парадигмі у 1990-х рр.; 3) історичний розвиток перших десятиліть ХХІ ст. показав США необхідність знов звернути увагу на психологічні операції серед усіх аспектів інформаційних операцій; 4) поняття «інформаційна війна» не є ідеальним перекладом англійського “information warfare”, натомість слід говорити про інформаційні методи ведення війни чи про інформаційне протистояння.

Ключові слова: інформаційна війна, інформаційне протистояння, інформаційні операції, історіографія, кібервійна, психологічні операції.

ON THE DEFINITIONS OF INFORMATION WARFARE: FROM A TECHNICAL-CYBERWAR TO A HISTORICAL-PSYOP PARADIGM

Mieliestsev Kyrylo Ihorovych,
*Candidate of Historical Sciences,
Senior Lecturer at the History of Ukraine
and Auxiliary Sciences of History Department
Vasyl' Stus Donetsk National University
k.melekestsev@donnu.edu.ua
orcid.org/0000-0003-4931-9576*

The study analyzes changes in the definition of “information war” in the works of Ukrainian and foreign researchers and the genesis of this concept. Namely, why Western authors were mostly interested in technical and cybernetic aspects of the concept (considering information in the mathematical field), while Ukrainian authors, especially historians and political scientists, have shown interest in historical and psychological (information in the context of propaganda). **The purpose of the study** is to analyze differences between the “historical-psychological” and “technological-cybernetic” understanding of the concept of “information warfare” (and its variations) in Ukrainian and foreign literature, examining the chronology, causes and consequences of these differences. **Research methods** are based on comparative analysis, comparing phenomena vertically (chronological changes in the interpretation of information warfare) and horizontally (regional differences). Having determined the chronology of how the concept is read in Ukraine, we identify the genesis of the concept and the time of differences in defining it between the regions of the world. **The results of the study:** 1) the interpretations of “information warfare” in both Europe and North America have their origins in the works of Canadian culturologist M. McLuhan in the 1960s, however, various conclusions were made in different regions from his works on

the medium; 2) historical and psychological aspects were present in American thought even before the 2010s, but lost in the “struggle for recognition” (and funding) to the technological-cybernetic paradigm in the 1990s; 3) the historical development of the first decades of the 21st century has shown the United States the need to pay attention to psychological operations among all aspects of information operations again; 4) the concept of “information war” present in Ukrainian works is not an ideal translation of the English “information warfare”, as the term is about information methods of waging war, not of an “information war” in itself.

Key words: information war, information warfare, information operations, historiography, cyberwar, psychological operations.

Вступ. Поняття «інформаційна війна» нерідко трапляється у сучасних обговореннях історії України, що стає об’єктом пропаганди. Проте, спробувавши пошукати конкретну дефініцію та генезу поняття, можна знайти досить відмінні характеристики, які здебільшого можна поділити на дві групи: технічно-кібернетичні (що розглядають інформацію в математичному полі) та історико-психологічні (інформація в призмі пропаганди). Як і чому з’явилися такі кардинально різні читання одного поняття, допоможуть відповісти історія та історіографія.

Мета дослідження – проаналізувати відмінності між «історико-психологічним» та «технологічно-кібернетичним» розумінням поняття «інформаційна війна» (та варіацій) в українській і зарубіжній літературі, дослідивши хронологію, причини і наслідки цих відмінностей.

За **методологією** дослідження являє собою компаративний аналіз літератури, порівнюючи явища вертикально (хронологічні зміни у трактуванні інформаційної війни) та горизонтально (регіональні відмінності). Визначивши хронологію читання поняття в Україні, ми ідентифікуємо генезу поняття та час виникнення відмінностей у його прочитанні між різними регіонами Земної кулі.

Поява широкого поняття та знайомство з ним в Україні. «Інформаційній війні» в Україні станом на 2022 р. приділили чимало уваги. У 2015 р. ужгородський дослідник Г. Сасин розкрив хронологію дослідження (та пошуку дефініції) явища в локальному для українських дослідників інформаційно-науковому просторі таким чином: перші відкриті публіці дослідження канадського культуролога Герберта Маршала Маклуена у 1960-х рр., монографія 2003 р. московського автора С. Расторгуєва, услід – численні роботи українських авторів, які особливо активізувалися з початком московського збройного вторгнення в Україну у 2014 р. (Сасин, 2015). Це яскраво характеризує українське зацікавлення темою як певний “problem-solving”, набуття нею актуальності разом з руйнацією статус-кво, коли явище інформаційних впливів з метою досягнення військової мети стали частіше «помічати». З цієї хронології зрозумілою також стає специфіка визначення поняття українськими авторами, здебільшого істориками та політологами: Р. Чирва,

Є. Магда, І. Костюк, Д. Богуш та О. Юдін так чи інакше відштовхуються від психологічного, пропагандистського виміру інформаційної війни. Дослідження саме такого аспекту інформаційного протистояння є досить логічним для українських гуманітаріїв, навіть якщо «першопроходець» М. Маклауен оперував у ширшій парадигмі інформації, залучаючи до поняття навіть електричне світло, що зробило економічну діяльність сучасного суспільства цілодобовою (McLuhan, 1975).

Звичайно, що є винятки з тенденції українських дослідників фокусуватися саме на «пропагандистському» аспекті інформаційної війни. П. Шпиґа та Р. Рудник зазначають 4 різні підходи до визначення поняття, два з яких ближче до північноамериканського дискурсу щодо проблеми: використання новітніх електронних засобів та кібернетичних атак, тобто погляд на інформацію крізь призму комп’ютерних даних (Шпиґа, 2014: 328). Про «віртуально-кібернетичний» підхід розкриття інформаційної війни в математичному вимірі також пише Б. Шемчук (Шемчук, 2019). Саме цей аспект того, що в англійській літературі відомо під назвою “information warfare”, до останнього часу був основним у дослідженні цього явища у США та Канаді. Можна сказати, що слова культуролога М. Маклауена “the medium is the message” по-різному сприйняли продовжувачі у Старому та Новому світі: перші сконцентрувалися на видах і сутності впливу медій на людей, а останні – на значенні медіума як засобу комунікації. Лише у другій декаді ХХІ століття спостерігається зближення північноамериканських та європейських дослідників питання з відокремленням “information warfare” та “cyberwarfare”.

Реформи розвідки та збройних сил і зміни парадигми у США. Звичайно, у США так само визначали різні царини інформаційного протистояння, серед них і психологічну, але фокусувалися саме на значенні для військової справи сучасних носіїв інформації: електронних комунікацій та засобів глобального зв’язку. Каліфорнійський дослідник М. Лібіцкі (свого часу представник впливового аналітичного центру RAND Corporation) у 1995 р. був критиком самого поняття “information warfare”, зазначаючи його абстрактність, широкість тлумачення, а також низьку актуальність для власне військової справи. Ба більше, на думку дослідника, не можна було

взагалі говорити про окрему «інформаційну» техніку ведення війни, натомість, існує кілька різних форм інформаційного протистояння, «кожна з яких претендує на визначальну роль у концепції». Таких форм М. Лібіцкі виокремив сім, фактично здебільшого повторивши варіативність інформаційних операцій за класифікацією Збройних сил США, але з додатком визначеного ще М. Маклауеном економічного фактора. А саме: 1) командно-диспетчерське протистояння завдає ударів по центрах прийняття рішень ворога та їх комунікації з рештою сил; 2) протистояння розвідки з урахуванням розробки та захисту систем пошуку знань щодо поля бою; 3) радіоелектронне та криптографічне протистояння; 4) психологічні операції, в яких інформація використовується, щоб вплинути на свідомість союзників, нейтральної сторони та супротивників; 5) хакерська війна, під час якої атакуються комп'ютерні системи; 6) економічна інформаційна війна з блокуванням інформації або її контролю задля досягнення економічного панування; 7) кібервійна, «здебільшого футуристична» (прим авт.: станом на 1995 рік) (Libicki, 1995).

Всі ці форми, на думку дослідника, були мінімально пов'язані між собою, мало придатні для аналізу за фактами і, зрештою, стосуються або історичного досвіду про те, що інформаційні технології впливають, але не контролюють ведення бойових дій, до «фантастичного, на кшталт припущення про суспільства та організації, які необов'язково є істинними» (описуючи ідею «глобального села» та фразу про «істинно тотальну війну за допомогою інформації» М. Маклауена). Проте чи не найбільш яскравим елементом «розгромної» роботи М. Лібіцкі буде той факт, що, надавши цілих сім варіантів трактування поняття, він все одно фокусується не на психологічній чи економічній, а саме на технічній стороні питання. Саме технічного аспекту ведення бойових дій стосуються контраргументи американського автора: що атаки на інформаційні системи не стануть доцільнішими просто через більшу поширеність тих систем; що якщо «монолітні комп'ютерні, комунікаційні архітектури» поступаються місцем розподіленим системам, то віддача від багатьох форм інформаційної війни зменшується; що інформація взагалі не актуальний медіум для ведення бойових дій, «за винятком деяких вузьких аспектів, таких як електронні перешкоди зв'язку» (Libicki, 1995). Тобто, знаючи в теорії про психологічну компоненту інформаційного протистояння, опонент розвитку цього напрямку знань (а йдеться про аналітичне дослідження, складене на замовлення Департаменту оборони США) взагалі проігнорував таке явище у висновках, а сконцентрував свої аргументи на технічних питаннях, які, з іншого боку, майже не враховувалися

європейськими дослідниками. Між тим за визначенням, що міститься у Спільній публікації 3-13 для Збройних сил США, «до інформаційних операцій відносять комплексне застосування засобів електронної боротьби (EW), операції комп'ютерної мережі (CNO), психологічні операції (PSYOP), військову хитрість (MILDEC) та забезпечення безпеки оперативників (OPSEC) у поєднанні з визначеними допоміжними та пов'язаними з ними можливостями впливати, порушувати, змінювати чи брати під контроль ворожі людські чи автоматизовані засоби прийняття рішень, захищаючи власні» (Joint Publication 3-13, 2014). Тобто, незважаючи на критику об'єднання таких різних напрямів під однією «парасолькою» (різниця з переліком сфер інформаційного протистояння за М. Лібіцкі лише у відсутності економічної боротьби, з винесенням командно-диспетчерської частини у «допоміжні та пов'язані впливи»), «широка» парадигма інформаційного ведення війни залишилася актуальною у сучасній американській військовій науці з 2014 р. Однак цьому передував період схвалення критики М. Лібіцкі, який запропонував обмежити інформаційні операції до «дешевого» штабу хакерів.

Цілком можливо, що головною частиною дискусії було саме питання алокації коштів на розвиток тієї чи іншої парадигми розвитку Збройних сил США. У службовій записці щодо питань інформаційного протистояння до звіту «Снайдерівської комісії» про результати реформування діяльності розвідки від 1997 р. Б. Люїс назвав М. Лібіцкі експертом з питання інфоборотьби, але при цьому дав таку характеристику: «Лібіцкі хоче, щоб уряд спочатку визначив, наскільки вразливою взагалі є національна інформаційна інфраструктура. Він хоче фінансування досліджень і розробок щодо посилення методів безпеки та їх своєчасного поширення. Він вважає, що уряд США має працювати над досягненням міжнародного консенсусу щодо того, що таке погана поведінка з боку держави та які відповідні міри щодо цього можуть бути. Він підкреслює, що уряд не повинен витратити більше зусиль на традиційну розвідку для інформаційної війни. Щоб бути хакером, потрібно зовсім небагато, здебільшого розум і мотивація – дві речі, які на око не виміряти. Кваліфікований хакер може використовувати домашню комп'ютерну систему для проникнення в безліч систем» (Lewis, 1997). Тобто як спеціаліст у своїй сфері (хакерство) М. Лібіцкі був взагалі противником розширення сутності інформаційного протистояння та інфооперацій та бажав зосередження коштів держави саме на питаннях хакерства і захисту від нього. Саме це пояснює «забутий» ним гуманітарний аспект поняття.

«Забутий» гуманітарний аспект та «війни п'ятого покоління». Щодо пропонентів теорії

інформаційного протистояння, причому з урахуванням саме гуманітарного складника, то в тому ж 1995 р. вийшла стаття Р. Шапранскі “Theory of Information Warfare: Preparing for 2020”, яка, споглядаючи з 2022 р., справді вийшла значно більш «візіонерською» щодо інформаційної компоненти у війнах майбутнього. Продовжуючи слова М. Маклуена про те, що Третя світова війна стане «партизанською інформаційною війною без поділу на військових та цивільних», Р. Шапранскі проаналізував децентралізацію центрів впливу на конфлікти та центрів прийняття рішень у контексті глобалізації та підвищення рівня доступності інформації для широких народних мас. Звичайно, стаття не обходить і технічних аспектів, електронної та «кібервійни», зазначаючи, що залежність супротивника від інформаційних систем для прийняття рішень робить його уразливішим для ворожих маніпуляцій цими системами (маючи на увазі комп’ютерні та інші електронні системи комунікацій). Проте військовий аналітик вийшов за межі технічних методів ведення бойових дій, оглянув значення інформації для стратегічного рівня протистояння: успішними будуть атаки як на знання, так і на системи переконань їхніх людських цілей. Найгострішою цю проблему він вважав саме для демократій, яка, на думку Р. Шапранскі, потребує трьох компонентів для успішної військової справи: народної волі, «правди на своїй стороні» та технологічної переваги. «Якщо ж втрачається впевненість у моральності дій своєї сторони, то як в ефекті доміно за нею зникне народна підтримка, технологічне верховенство, і, врешті, зникнуть збройні сили» – фраза автора втілює у собі дух старої американської ідеалполітики, при цьому є катастрофічно правдивою в історичних контекстах американського суспільства після В’єтнамської війни та після Іракської війни: втрата впевненості у справедливості війни вдаряла по американських збройних силах більше, ніж будь-які конкретні воєнні негаразди. Проаналізувавши різні компоненти ідеї, автор зробив рекомендацію: «інструменти» є під рукою, і оскільки інформаційна зброя є потужною, ба більше, універсальною, то завданням держави має бути надання захисту від неї як для комбатантів, так і для цивільних. При цьому з поширенням доступу до інформаційних систем у світі інформаційне протистояння буде відбуватися незалежно від держави та поза її контролем, тому в інтересах держави є отримання хоча б часткового контролю над ситуацією через створення зброї інформаційного протистояння та проведення інформаційних атак (Szapranski, 1995).

Ідеї Р. Шапранскі заклали основу для сучасного розширення парадигми інформаційного протистояння від такої, що зосереджена навколо протистояння комп’ютерних та інших електронних

систем, до поєднання вивчення новітніх інформаційних систем з прийомами їх використання для психологічного впливу. З урахуванням зміни парадигми у військово-аналітичному дискурсі США з’явився термін «Війна п’ятого покоління» (*Fifth Generation Warfare, 5GW*). У 2009 році у статті Д. Екса про війни п’ятого покоління зазначено: «наступне покоління війни – так зване «п’яте покоління» – не матиме армій або чітких ідей. Це буде «вир насильства», багатостороннє та неочікуване руйнування, мотивоване більше масовим розчаруванням, ніж якимись послідовними планами на майбутнє. 5GW – це те, що відбувається, коли незадоволені люди світу спрямовують свій відчай на найочевидніший символ усього, чого їм не вистачає» (Ахе, 2009). США «у світі після 11 вересня 2001 року» не могли вже ігнорувати психологічний, ідеологічний аспекти війни, а результати Іракської війни (зокрема, викриття неправдивості заяв уряду про боротьбу саме зі зброєю масового знищення) актуалізували «копирсання в історії» на фоні деморалізації американців, їхньої зневіри у зовнішній політиці.

«Війна» чи «протистояння»? У всьому вищеописаному обговоренні понять щодо використання інформації взагалі і кібернетичної її сторони у військовій справі західні автори завжди використовують поняття “information warfare”, “cyber warfare”, а не “infowar, cyberwar”, тим часом в українській літературі здебільшого трапляється саме «інформаційна війна». У чому ж відмінність? Дослідник Джеймс Грін вдало пояснив, що “cyber warfare” відрізняється від терміна “cyberwar” тим, що “warfare” не означає масштаби, затягування в часі чи рівень руйнування, які зазвичай асоціюються з терміном «війна». Тобто “cyber warfare” включає прийоми, тактику та процедури, які можуть бути використані в гіпотетичній “cyber war”. Адже поняття «війна» передбачає великомасштабні дії, як правило, протягом тривалого періоду часу із застосуванням насильства задля досягнення цілей. Тому «кібервійна» мала б являти собою тривалий період обміну прямими кібератаками між націями з масштабним руйнуванням. Станом натеper таких війн не спостерігалось. Натомість, використовуються військові кібероперації за принципом «око за око» (2019 р. – кібератака США проти іранських систем озброєння у відповідь на збиття американського безпілотнока) (Green, 2016; Barnes, 2019).

Екстраполюючи з «кібервійни» на загальний контекст інформаційного протистояння, «інформаційною війною» слід було б називати тривалий конфлікт з обміном інформаційними атаками між силами, в ході якої самі інформаційні операції могли б завдати шкоди, за кількістю та якісним характером на рівні конвенційної війни. Таких

війн в історії людства ще не було. Натомість, можемо говорити про інформаційне протистояння, яке являє собою сукупність інформаційних операцій (як з боку державних, так і недержавних акторів міжнародних відносин), які сприяють підготовці, обґрунтуванню та проведенню воєнних дій. Тож поширений термін “information warfare” слід перекладати саме як «інформаційне протистояння», або «інформаційні методи війни».

Альтернативні «інформаційній війні» версії читання поняття і раніше використовувалися українськими дослідниками. Серед них і різні трактування «інформаційного протистояння», зокрема, як аспекту, а не аналогу «інформаційної війни». Думки істориків, політологів, правників, літературознавців, культурологів щодо трактування «інформаційного протистояння» можуть бути темою окремої статті, але навіть це визначення не є єдиною альтернативою. Конкретно дослідник О. Саприкін зазначав, що інформаційна експансія є набагато місткішим поняттям, ніж «інформаційна війна» або «інформаційна атака», даючи такий опис технології: «система, що склалася в засобах інформації розвинених держав,

і методи, використані для пропагандистського забезпечення певних геополітичних цілей» (Саприкін, 2013: 40).

Висновки. Таким чином, розглянутий матеріал прокує такі висновки: 1) трактування «інформаційної війни» у Європі та в Північній Америці має за генезу роботи канадського культуролога М. Маклуена 1960-х рр., проте з його праць про медіум були зроблені різні висновки у різних регіонах; 2) історико-психологічне трактування було присутнє в американській дослідницькій думці навіть до 2010-х рр., проте прогало у «боротьбі за увагу» (і фінансування) технологічно-кібернетичній парадигмі у 1990-х рр.; 3) історичний розвиток перших десятиліть ХХІ ст. показав США необхідність знов звернути увагу на психологічні операції серед усіх аспектів інформаційних операцій; 4) поняття «інформаційна війна» не є ідеальним перекладом англійського “information warfare”, натомість слід говорити про інформаційні методи ведення війни, чи про інформаційне протистояння – теперішній статус останнього визначення в українській науці варто дослідити в окремій статті.

Література:

1. Axe D. How to Win a “Fifth-Generation” War. *Wired*. January 3, 2009. URL: <https://www.wired.com/2009/01/how-to-win-a-fi/> (дата звернення: 28.06.2022).
2. Barnes J. E., Gibbons-Neff T. U.S. Carried Out Cyberattacks on Iran. *The New York Times*. 22 June 2019. URL: <https://www.nytimes.com/2019/06/22/us/politics/us-iran-cyber-attacks.html> (дата звернення: 28.06.2022).
3. Green J. A. *Cyber warfare: a multidisciplinary analysis*. London : Routledge, 2016.
4. Joint Publication 3-13. *Information operations*. Washington, DC : Joint Staff, 2014. URL: http://www.fas.org/irp/doddir/dod/jp3_13.pdf (дата звернення: 28.06.2022).
5. Lewis B.C. *Information Warfare. The Final Report of the Snyder Commission* / Ed. by Edward Cheng and Diane C. Snyder. Princeton : Princeton University, 1997. URL: <https://irp.fas.org/eprint/snyder/infowarfare.htm> (дата звернення: 28.06.2022).
6. Libicki M. *What Is Information Warfare?* Washington, DC : National Defense University, 1995. URL: <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA367662.pdf> (дата звернення: 28.06.2022).
7. McLuhan M. *Understanding media: the extension of man*. London : Routledge & Kegan Paul, 1975.
8. Szapranski R. *A Theory of Information Warfare; Preparing for 2020*. Montgomery, Maxwell Air Force Base: Air University, 1995. URL: <https://apps.dtic.mil/sti/citations/ADA328193> (дата звернення: 28.06.2022).
9. Саприкін О. Інформаційна експансія, інформаційна війна та інформаційна атака у засобах масової інформації на прикладі Євро-2012. *Вісник Книжкової палати*. 2013. № 1. С. 40–43.
10. Сасин Г.В. Інформаційна війна: сутність, засоби реалізації, результати та можливості протидії (на прикладі російської експансії в український простір). *ГРАНІ*. 2015. № 3 (119). С. 18–23.
11. Шемчук В.В. Концептуальні підходи до розуміння інформаційної війни у сучасному світі. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія «Юридичні науки»*. 2019. Т. 30(69), № 3. С. 29–35.

References:

1. Axe, D. (2009) How to Win a “Fifth-Generation” War. *Wired*. January 3, 2009. Retrieved from: <https://www.wired.com/2009/01/how-to-win-a-fi/> [in English].
2. Barnes, J.E., Gibbons-Neff, T. (2019). U.S. Carried Out Cyberattacks on Iran. *The New York Times*. 22 June 2019. Retrieved from: <https://www.nytimes.com/2019/06/22/us/politics/us-iran-cyber-attacks.html> [in English].
3. Green, J.A. (2016). *Cyber warfare: a multidisciplinary analysis*. London: Routledge [in English].
4. Joint Publication 3-13. (2014). *Information operations*. Washington, DC: Joint Staff, 2014. Retrieved from: http://www.fas.org/irp/doddir/dod/jp3_13.pdf [in English].

5. Lewis, B.C. (1997) Information Warfare. *The Final Report of the Snyder Commission* / Ed. by Edward Cheng and Diane C. Snyder. Princeton: Princeton University. Retrieved from: <https://irp.fas.org/eprint/snyder/infowarfare.htm> [in English].
6. Libicki, M. (1995). What Is Information Warfare? Washington, DC: National Defense University. Retrieved from: <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA367662.pdf> [in English].
7. McLuhan, M. (1975). Understanding media: the extension of man. London: Routledge & Kegan Paul.
8. Szapranski, R. (1995). A Theory of Information Warfare; Preparing for 2020. Montgomery, Maxwell Air Force Base: Air University. Retrieved from: <https://apps.dtic.mil/sti/citations/ADA328193> [in English].
9. Saprykin, O. (2013). Informatsiina ekspansiia, informatsiina viina ta informatsiina ataka u zasobakh masovoi informatsii na prykladi Yevro-2012 [Information expansion, information war and information attack in the media on the example of Euro-2012]. *Visnyk Knyzhkovoï palaty*. No. 1. Pp. 40–43 [in Ukrainian].
10. Sasyn, H.V. (2015). Informatsiina viina: sutnist, zasoby realizatsii, rezultaty ta mozhlyvosti protydii (na prykladi rosiiskoi ekspansii v ukrainskyi prostir [Information war: essence, means of realization, results and possibilities of counteraction (on the example of Russian expansion into the Ukrainian space)]. *HRANI*. No. 3 (119). Pp. 18–23 [in Ukrainian].
11. Shemchuk, V.V. (2019). Kontseptualni pidkhody do rozuminnia informatsiinoi viiny v suchasnomu sviti [Conceptual approaches to understanding information war nowadays]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V.I. Vernadskoho. Serii „Yurydychni nauky”*. T. 30(69), No. 3. Pp. 29–35 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 30.06.2022
The article was received 30 June 2022

ПОДІЇ ТА ПОСТАТІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР. В ПУБЛІЦИСТИЦІ ЄВГЕНА МАЛАНЮКА

Митрофаненко Юрій Станіславович,
кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри теорії і методики
середньої освіти
КЗ «Кіровоградський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти
імені Василя Сухомлинського»
mitrofanenko77@gmail.com
orcid.org/0000-0001-5371-3918

Мета. Метою статті є аналіз есеїстики та публіцистики Євгена Маланюка, що стосується значущих подій доби Української революції, учасником яких був автор. Аналіз творчої спадщини Є. Маланюка продовжує становити значний інтерес для дослідників визвольних змагань із погляду його значної поінформованості як ад'ютанта впливових старшин армії УНР про нюанси прийняття доленосних для історії Української революції рішень. Найбільшою мірою це стосується подій 1919 р. Тому завданням статті є привернення уваги до есеїстики та публіцистичної спадщини Є. Маланюка як важливого джерела боротьби за незалежність 1917–1921 рр.

Методи. Стан наукової розробки проблеми спонукає до продовження аналізу публіцистики Є. Маланюка в історичному контексті подій визвольних змагань. Його творчий доробок, присвячений подіям Української революції, можна класифікувати за кількома підходами: жанром творів та їх проблематикою. Розпочнемо з жанрової класифікації. Твори Є. Маланюка, які стосуються доби визвольних змагань, – це публіцистика, біографічні нариси, поезії. Для аналізу його текстів було застосовано логічний метод, методику герменевтичного аналізу текстів, підходи біографістики та компаративістики. Також було використано міждисциплінарний інструментарій, оскільки дослідження базується на аналізі біографічних та творчих фрагментів біографії поета, публіциста, який був учасником визвольних змагань.

Результати. Проаналізовано публіцистику, есеїстику, поезію Є. Маланюка, що стосуються доби визвольних змагань. З'ясовано оцінку автором різних періодів, явищ, персоналій Української революції 1917–1921 рр. Зокрема, Василя Тютюнника, Симона Петлюри, Євгена Мішковського, Володимира Сінклера. Розглянуто версії Є. Маланюка стосовно причин «Київської катастрофи» 1919 р., українсько-польських та українсько-російських міждержавних взаємин 1919 р., проаналізовано нюанси прийняття рішень організації Першого Зимового походу та укладання Варшавської угоди, політики Гетьманату та Директорії у сфері військового будівництва.

Висновки. Творча спадщина Є. Маланюка залишається актуальною для дослідників, як істориків, так і філологів. А його змістовні узагальнення та історичні паралелі є цінним надбанням для української комеморації та розвитку сучасної інформаційної політики в умовах російсько-української війни XXI ст.

Ключові слова: Євген Маланюк, Українська революція, публіцистика, есеїстика, «Київська катастрофа», Перший Зимовий похід, Варшавська угода, комеморація.

EVENTS AND FIGURES OF THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917–1921 IN THE JOURNALISM OF YEVHEN MALANYUK

Mytrofanenko Yurii Stanislavovych,
Candidate of Historical Sciences,
Senior Lecturer at the Department of Theory
and Methods of Secondary Education,
Kirovohrad Regional Institute of Postgraduate
Pedagogical Education named after Vasyl Sukhomlynsky
mitrofanenko77@gmail.com
orcid.org/0000-0001-5371-3918

Purpose. The task of the article is to analyze the essayist and journalism of Yevhen Malanyuk, which concerns significant, interesting and at the same time insufficiently known episodes of the Ukrainian Revolution, in which Yevhen Malanyuk was kept secret. Also the subject of the study are biographical sketches of officers of the UPR army. The analysis of E. Malaniuk's creative heritage may be of great interest to researchers of liberation struggles in view of E. Malaniuk's significant awareness of important and little-known nuances of making fateful decisions for Ukrainian history.

Methods. The state of scientific development of the problem encourages the continuation of the analysis of E. Malanyuk's literary heritage in the historical context. His creative work, dedicated to the events of the Ukrainian revolution, can be classified according to several approaches: the genre of works and their problems. Let's start with the genre classification. E. Malaniuk's works devoted to the events of the Ukrainian revolution are journalism, biographical essays, and poetry. For the analysis of Yevhen Malanyuk's texts we use the method of hermeneutic analysis of his texts, approaches of biography and comparative studies. Interdisciplinary tools will also be used, as the study is based on the analysis of biographical and creative fragments of the biography of the poet, publicist, participant in the liberation struggle.

Results. E. Malanyuk's journalism, essays, and poetry related to the era of liberation struggles are analyzed. The assessment of the author, whose work is the subject of the article, to different periods, phenomena, personalities of the Ukrainian revolution of 1917–1921. In particular, V. Tyutyunnyk, S. Petliura, E. Mishkovsky, V. Sinclair. E. Malaniuk's view on the causes of the Kiev catastrophe, Ukrainian-Polish and Ukrainian-Russian interstate relations in 1919, the nuances of decision-making on the Warsaw Pact and the organization of the First Winter Campaign, the policy of the Hetmanate and the Directory in the field of military construction are analyzed.

Conclusions. E. Malaniuk's creative legacy remains relevant for researchers, both historians and philologists. And his advice is a valuable asset for Ukrainian commemoration and the development of modern information policy in the Russian-Ukrainian war of the XXI century.

Key words: Yevhen Malanyuk, Ukrainian revolution, journalism, essays, Kyiv catastrophe, First Winter Campaign, Warsaw Pact, commemoration.

Вступ. Проблематика Української революції 1917–1921 рр. з погляду на значущість досвіду державотворення тої доби та реалії сьогодення за умов російської-української війни не втратила актуальності та залишається цікавою для дослідників. А осмислення попередньої епохи визвольної боротьби є важливим досвідом аналізу здобутків та прорахунків попередньої епохи української державності. Одним із найбільш буремних та складних років визвольних змагань був «страшний та рішальний» 1919 р. Є. Маланюк написав про той вікопомний рік сильно та коротко: «*Примара неунікненої війни за Державність – стала дійсністю. Почалася безсмертна епопея Дев'ятнадцятого*» (Тинченко, 2004: 329). Для сучасників та нащадків мотиви ухвалених рішень тої доби часом і досі залишаються малозрозумілими, а для дослідників створюють ґрунт для дискусій та інтерпретацій. І навіть аналіз архівних документів *не завжди* проливає світло на питання стосовно чинників, які впливали на ухвалення рішень політиками та військовими. Тому в нагоді дослідникові визвольної боротьби УНР за незалежність мають стати так звані его-документи: спогади, епістолярій, а також публіцистика, проза учасників революційної доби 1917–1921 рр., особливо якщо їхні автори вони мали літературний хист. До цього переліку належить багата та різноманітна літературна спадщина талановитого Євгена Филімоновича Маланюка – активного учасника визвольних змагань упродовж 1917–1920 років. Ярослав Тинченко, знаний дослідник доби Української революції, відзначив, що серед архівних джерел періоду визвольної боротьби є чимало згадок про Є. Маланюка (Тинченко, 2004: 289–290). Не дивно, бо Є. Маланюк, що народився 1897 р. у м. Архангород (нині Новоархангельськ Кіровоградська область), упродовж 1917–1919 рр. перебував у колі осіб, що ухвалювали важливі рішення, які істотно впливали на хід визвольної боротьби.

У 1917 р. Є. Маланюк долучився до процесів українізації війська і потрапив у розпорядження уповноваженого Центральної Ради в Луцьку. У 1918–1919 рр. був ад'ютантом провідних штабів українського війська доби Центральної Ради, Гетьманату, Директорії Євгена Мешковського та Василя Тютюнника. Наприкінці грудня 1919 р. Є. Маланюк у Луцьку потрапив у полон до поляків і був відправлений у табір Ланцут (Польща). За одними із джерел встиг взяти участь у Першому Зимовому поході армії УНР (Куценко, 2002: 47; Митрофаненко, 2020: 56–58). Влітку 1920 р. він знову приєднався до українського війська, яке тепер вже спільно з поляками боролось проти більшовицької влади в Україні. Восени того ж року опинився на еміграції.

Спогадам про події Української революції 1917–1921 рр., їх аналізу та інтерпретації присвячена значна частина творчої спадщини Є. Маланюка: поезії, публіцистика, спогади (Маланюк, 1966; Тинченко, 2004: 287–355; Маланюк, 2021). Доктор філологічних наук, професор Леонід Куценко, дослідник особистості Євгена Маланюка, відзначив вплив визвольної боротьби на долю та творчість поета, есеїста, публіциста. (Куценко, 2004; Зеленська, 2021: 290). Думки Євгена (саме так він писав своє ім'я) не втратили актуальності і в добу сучасної війни з «одвічним ворогом» (термін, який Є. Маланюк вживав стосовно Росії): «*Я не маю жодних підстав для будь-якої симпатії до матушки (м...ть твою) Росії... ненавиджу усім іством, ненавиджу усіма бронхами та капілярами... І нема на світі такого діалектика, такого Спінози, котрий міг мене у моїх почуттях і переконаннях щодо матушки Москви – переконати чи заколивати...*» (Грицак, 1996: 109).

Упродовж 1919 р. Є. Маланюк був ад'ютантом Василя Никифоровича Тютюнника – начальника штабу, а згодом і командуючого Дієвою армією

УНР. Є. Маланюк був поруч у період вимушеної відставки з посади командарма УНР у період вересня-жовтня 1919 р., не полишав В. Тютюнника аж до самої смерті. У грудні 1919 р. В. Тютюнник помер від тифу, тому просто не встиг залишити спогадів про події Української революції, у яких він брав активну та важливу участь упродовж 1918–1919 рр. Тому свідчення, оприлюднені його ад’ютантом Євгеном Маланюком, на нашу думку, становлять особливу цінність для дослідників, бо дозволяють зрозуміти мотиви та нюанси рішень, ухвалених В. Тютюнником особисто або з волі його керівництва. Вони також проливають світло на деталі розробки відомих військових операцій та прийняття доленосних для української історії рішень у 1919 році.

Історики не оминали увагою творчу спадщину Є. Маланюка, але все-таки його багатюща гостра публіцистика та мемуарна спадщина не втратила актуальності для дослідників визвольних змагань. Окрім істориків, серед яких варто згадати Ярослава Тинченка та Михайла Ковальчука, треба відзначити ґрунтовні біографічні та літературознавчі студії Леоніда Васильовича Куценка, присвячені біографії та творчості Є. Маланюка (Куценко, 2002; Куценко, 2006: 3–80; Тинченко, 2004: 287–355; Ковальчук, 2006). Філологиня Ольга Кирилюк аналізує публіцистику Є. Маланюка в контексті лінгвістичних аспектів сучасної російсько-української війни (Кирилюк, 2021; Кирилюк, 2021). Історик Я. Тинченко в 2004 р. опублікував частину есеїстики, публіцистики, мемуаристики та поезії Є. Маланюка в збірці, упорядкованих ним документів, що стосуються військових подій Української революції 1919 року (Тинченко, 2004). Спогади Є. Маланюка для аналізу подій українсько-білогвардійської війни використав знаний дослідник Михайло Ковальчук під час підготовки ґрунтовної монографії «Невідома війна 1919 р.» (Ковальчук, 2006: 232, 256, 262). Автор цієї статті проаналізував особливості формування світогляду Є. Маланюка, маловідомі епізоди біографії доби визвольних змагань та сучасний контекст розуміння творчості та персоналії поета-воєводи армії УНР (Митрофаненко, 2020: 56–58; Митрофаненко, 2021; Митрофаненко, 2022). Метою статті є продовження студій, присвячених осмисленню Є. Маланюком подій та постатей Української революції 1917–1921 рр.

Розділ 1. Аналіз процесів Української революції 1917–1921 рр. в публіцистиці Євгена Маланюка Спершу розглянемо найбільш яскраві та вагомі публіцистичні праці автора. Одним із найвідоміших його творів є нарис «Крути. Народина нового українця», написаний 1941 р (Маланюк, 2007: 69–86). Аналізуючи військово-політичну ситуацію зими 1918 р., критикуючи Центральну Раду за її нерішучість у питанні ухвалення рішень

на користь української державності, Є. Маланюк відзначив процес зародження української нації. За його словами, саме в той час народився «тип новітнього українця», що зброєю боронить свою Вітчизну». «Без Крут навіть такий акт, як акт 22 січня, був би документом без підпису. Бо такі акти мало виголосити – такі акти треба чинити. Кривавий підпис під цим формальним зобов’язанням 22 січня поставили діти...», – наголосив Є. Маланюк (Маланюк, 2007: 80). Цей публіцистичний твір сповнений надії, що в майбутньому українці гідно відзначатимуть перемоги та шануватимуть героїв, не обмежуючись лише пам’яттю про поразки. А фатальний мінор нашої національної пам’яті зміниться на урочистий мажор (Маланюк, 2007: 69).

Найбільша частина аналітичної есеїстики Євгена Маланюка стосується доби Директорії. Зокрема, негативно згадує про отаманщину та державну інспектуру. Окрім аналізу цих явищ, він подає цікаві детальні прийняття рішень, що стосувалися важливих військових операцій (Тинченко, 2004: 309, 314–317). Події 1919 р. Є. Маланюк розглядає крізь призму яскравих персоналій українського війська. Він написав декілька нарисів, присвячених таким постатям, як Євген Мешковський, Володимир Сінклер, Василь Тютюнник. Останньому Маланюк присвятив не лише історичний нарис, а й цілу поезію під назвою «Балада про Василя Тютюнника» (Тинченко, 2004: 347–351). Чому саме їм? Є. Маланюк передбачав, що імена видатних особистостей визвольної боротьби 1917–1921 рр. можуть потрапити в забуття, тому «нащадки більше знатимуть про якого-небудь Волоха...», ніж про цих особистостей (Тинченко, 2004: 309). Є. Маланюк виокремив ще одну ваду українського нарративу. На його думку, українці, на відміну від росіян, «не вміють шанувати своїх героїв... У сусіднього народу з обох Тютюнників ще за їхнього життя були б створені потужні легенди, які електризували б цілий ряд прийдешніх поколінь» (Маланюк, 1966: 313).

Історичні есе про цих офіцерів українського війська розкривають ще одну споконвічну проблему української держави – брак кваліфікованих патріотичних старшин. Цієї проблеми не вдалося уникнути й у 1917–1919 рр. Проте Є. Маланюку пощастило бути поруч з військовими, що відзначалися харизмою, професіоналізмом та патріотизмом. З особливою теплотою він згадував Є. Мешковського, В. Сінклера та В. Тютюнника. На прикладі В. Сінклера Є. Маланюк створює образ чести українського старшини. У 1918 р. після перемоги антигетьманського повстання В. Тютюнник запросив В. Сінклера – колишнього старшину армії Скоропадського, до Штабу Дієвої армії УНР під слово чести працювати «для мосі Батьківщини», тобто України (Маланюк, 1966: 334).

Упродовж визвольної боротьби до осені 1920 р. В. Сінклер віддано воював на боці УНР навіть у надскладних умовах 1919 р. Того року дилема вибору служіння «своїй Вітчизні» гостро постала в умовах війни з російськими білогвардійцями. Якщо російських більшовиків колишні старшини Російської імператорської армії вважали ідейними ворогами, то у питанні війни зі Збройними Силами Півдня Росії нерідко вагалися, відмовляючись від служби, часом переходили на бік ворога, а інколи займалися відвертим шпигунством на користь денікінців (Ковальчук, 2006: 60). Але В. Сінклер тримав слово як військову присягу. Наприкінці 1920 р. після інтернування війська УНР до Польщі він отримав дуже поважну пропозицію від поляків. Мова йшла про високе становище в Міністерстві військових справ незалежної Польщі. Сам В. Сінклер у той час бідував, але всі пропозиції поляків відхиляв словами: «Бачте, я нічого не мав би проти того, але ж я дав покійному Тютюнникові слово честі! Ні, не можу!» (Маланюк, 1966: 336). Він не прийняв фінансово привабливої пропозиції, натомість був змушений працювати на скромній посаді кондуктора шахтової залізниці.

Також Є. Маланюк привернув увагу до деталей стосунків Є. Мешковського та В. Тютюнника, бо обидва для нього були прикладами служіння справі української державності. У різні періоди ці «двоє енергійних, невтомних і сильних волею працівників» були керівниками та підлеглими один в одного. Розмірковуючи над цим, Є. Маланюк писав: «Хіба для них обох існували різниці між посадами? Обидва були українці і вояки. Обидва служили Україні, офіруючи їй всі свої сили, душу розуміння» (Маланюк, 1966: 288). Перефразовуючи відомого режисера, вони любили Україну в собі, а не себе в Україні. Нерідко несправедливо ображені владою, усунуті з посад, поверталися за першою пропозицією і продовжували служити Україні. Є. Маланюк називав Є. Мешковського та В. Тютюнника «повними та нескаліченими українцями у нашій революції», можливо тому, що обидва усвідомлювали небезпеку з боку «одвічного ворога» – Росії. Тому на питання, що гостро постала влітку 1919 р., яку політику слід вести стосовно російських білогвардійців, В. Тютюнник завжди відповідав: «Битися!». Свою стратегію В. Тютюнник обґрунтовував чітко та стисло: «Не можна допустити ані на хвилину, прошу я вас, щоб наша армія стала проти другої, не знаючи властиво, чи їй треба битися чи ні... Одна година такого часу може загубити нас...» (Маланюк, 1966: 298).

На жаль, Головний Отаман С. Петлюра віддав інший наказ: вогонь не відкривати, домовлятися, а згодом відійти за демаркаційну лінію. Під тиском денікінців, а також суперечливої та невідзначеної позиції керівництва держави та війська

деморалізована наказами армія УНР була змушена залишити Київ. Є. Маланюк розмірковував над причинами «Київської катастрофи». Провину він покладає на Голову Директорії Симона Петлюру, діяльність якого, це варто відзначити, оцінював найвище з-поміж усіх лідерів Української революції. Проте, на думку Є. Маланюка, «Головний Отаман був вождем «одержимого» типу: істота його була наповнена горінням ідеологічного порядку, частина ж «технологічна» часто вислизала йому з рук. Зокрема, йому бракувало хисту оцінювати людей взагалі, а тим більше з так мало знайомої йому сфери військової (як певної породи людей). Він часто приймав на віру думку того чи іншого старшини в даним моменті присутнього, хоча б і цілком випадкового старшини» (Маланюк, 1966: 301). На жаль, Є. Маланюк уникнув згадки про військового, який переконав С. Петлюру спочатку вичікувати, а згодом і зовсім відійти за «прокляті демаркаційні лінії, на яких зломився національний дух нашої армії» (Маланюк, 1966: 302). Він лише обмежився згадкою про вплив на це трагічне рішення офіцера Галицької армії, який діяв відповідно до «директив свого зверхника», мова про Євгена Петрушевича – президента та диктатора ЗУНР. Висловимо припущення, що такими порадами могли бути Антін Кравс – генерал УГА, що командував українським об'єднаним військом під час наступу на Київ влітку 1919 року, та командир УГА Мирон Тарнавський. На підтвердження цієї думки наведемо цитату з книги Михайла Ковальчука «Невідома війна 1919 року. Українсько-білогвардійське збройне протистояння»: «Проте домовленість А. Кравса з Н. Бредовим усе вирішила. Українські війська, виконуючи наказ М. Тарнавського та умови угоди А. Кравса, протягом ночі з 31 серпня на 1 вересня 1919 р. залишили Київ» (Ковальчук, 2006: 65).

Таким чином, обираючи між двома стратегіями, Голова Директорії довірився А. Красу, а не В. Тютюннику, якого невдовзі за наказом С. Петлюри було звільнено з посади. Є. Маланюк вважав таке рішення несправедливим стосовно В. Тютюнника та шкідливим для визвольної боротьби. У Василеві Тютюннику він бачив, насамперед, неамбітного патріотичного старшину, вмілого стратега та запеклого противника отаманщини, з якою він рішуче боровся (Маланюк, 1966: 284; Митрофаненко, 2016). Також В. Тютюнник не допускав втручання у військові справи з боку представників Державної інспектури. З цією структурою В. Тютюнник вів боротьбу не менш затято ніж з отаманщиною. «Але було таке убійче явище 1919 р. нашого війська, коли й дисциплінованість В. Тютюнника не витримала. Це явище – язва т.зв. «держінспектура... Поки В. Тютюнник був командувачем армії – єдине місце для цілої армії, куди не наважився з'явитися держ-інспектор,

був – Штаб Армії...», – згадував Є. Маланюк (Маланюк, 1966: 302–306). Однак цей конфлікт завершився не на користь В. Тютюнника. Наприкінці вересня 1919 р. його було звільнено з посади командарма УНР. Зі спогадів Є. Маланюка стає відомо, що напередодні демісії В. Тютюнник розробив план українсько-польського військового союзу проти російських білогвардійців та більшовиків, до якого отаман також хотів долучити Румунію. Є. Маланюк згадував, що за наказом В. Тютюнника він привіз цей план до Кам'янця. Однак ідею В. Тютюнника відкинули, звинувативши її автора в «ображеній амбіції», натякнувши на звільнення з посади, додавши до цього обвинувачення у «вічному песимізмові та бажанні настрашити» (Маланюк, 1966: 308).

Вже вдруге восени 1919 р. С. Петлюра не підтримав стратегію боротьби В. Тютюнника з ворогами УНР. Втім, як і у випадку з оголошенням війни російській Добровольчій армії А. Денікіна, план В. Тютюнника про польсько-українську угоду було реалізовано в квітні 1920 р. Але, на думку Є. Маланюка, час було втрачено: «Якби військовий союз був створений на пів року скоріш і то в таких об'єктивних умовах, які радикально різнилися б від безтириторіально-капітуляційних умов сім місяців пізніше». Крім того, з альтернативної антибільшовицької формули В. Тютюнника вже випала Румунія (Маланюк, 1966: 308).

У листопаді 1919 р. С. Петлюра вкотре змінив своє рішення і повернув В. Тютюнника на посаду командуючого Дієвою армією УНР. Той, забувши образ, прийняв цю посаду і відразу поринув у порятунок війська, знекровленого боями в «трикутнику смерті», отаманщиною, епідемією тифу. Є. Маланюк згадував про мотиви повернення В. Тютюнника на посаду командарма знекровленого війська УНР: «Отаман Тютюнник, пробувши в демісії несповна місяць знову був покликаний рятувати Армію і Державність. Занадто він був українцем і вояком, щоб відмовитись від обов'язку. Україна була для нього дорожча за життя – і він переступив через свою ображену амбіцію, вибачивши тим сліпим, що лили в нього брудом недавно» (Ковальчук, 2006: 232). Однак цього разу повернення до війська виявилось для В. Тютюнника коротким: невдовзі він захворів на тиф. З мемуарів Є. Маланюка ми дізнаємося, як В. Тютюнник, вже смертельно хворий на тиф, замислив і накреслив план та маршрут рейду армії УНР з Полісся на Правобережжя та Центральну Україну з метою взяти під контроль заплілля російських білогвардійців, доки туди не прийшли російські більшовики. Ад'ютант емоційно змалював обставини, за яких В. Тютюнник приймав це рішення: «План такий: відірватися від Денікіна... Потім по хвостах Денікіна займаємо Правобережжя. Тільки тиждень-два

протриматися і Правобережжя наше... А потім весна. Повстання... Нема терену. От біда. Переформуватися на марші. Один вихід – витягнути здорове, збити в купу і – перекинутися на Україну, вглиб. Там заховати ядро Армії. Врятувати Армію» (Маланюк, 1966: 312).

Таким був сміливий задум В. Тютюнника, над яким він працював ледь не до останнього подиху. Є. Маланюк згадував: «Беру руку отамана. Еге він горить. Дістав десь термометра – ставимо, 39,8. Для мене ясно, що з ним, але мовчу. Отаман ставить діагноз: інфлюенція і на цім переходить до порядку денного, себто – голова тріщить, а він сидить над мапою і вперто трасує шлях Зимового походу. Потім звалюється непритомний. В наказі про Зимовий похід в кінці стоїть: «З огляду на мою хворобу, командування обіймає старший з командирів груп» (Маланюк, 1966: 312).

Це був останній наказ В. Тютюнника, відповідно до якого командармом став Михайло Омелянович-Павленко, а його заступником Юрко – Тютюнник. Цікаво, що в мемуарах очільників цієї військової операції М. Омеляновича-Павленка та Ю. Тютюнника відсутні згадки про те, що план Першого Зимового походу розробив саме В. Тютюнник. Обидва лише обмежилися згадками, що отримали від командарма наказ про похід та надзвичайні повноваження його очільників. Припускаємо, що ці старшини, на відміну від Є. Маланюка, не були втаємничені в подібні нюанси, або, як це нерідко трапляється в мемуарах військових, не хотіли ділитися успіхом з померлим (Омелянович-Павленко, 2007: 237–241; Тютюнник, 2008: 116–119).

Розділ 2. Постаті Української революції в публіцистиці Є. Маланюка. Значна частини публіцистики Є. Маланюка стосується аналізу персоналій провідних офіцерів українського війська доби визвольних змагань, з якими йому довелося працювати особисто. Історик Я. Тинченко досить високо оцінив значення цих біографічних нарисів: «Можливо саме завдяки Є. Маланюку ми можемо сьогодні зовсім інакше глянути на тих людей і оцінити роль та значення українського офіцерства в подіях 1917 – 1920» (Тинченко, 2004: 290). У цьому розділі статті буде проаналізовано достатньо інформативні нариси про Є. Мешковського – командира Є. Маланюка в 1-й Туркестанській стрілецькій дивізії Російської армії), якого солдати та офіцери називали «запорожцем», «українським Мойсеєм» (Маланюк, 1966: 267). У 1917 році Є. Мешковський підтримав українізацію війська. Є. Маланюк згадував, як його командир врятував життя не одного офіцера перед розбурханим та розагітованим більшовиками натовпом. Як йому це вдавалося? Є. Маланюк пояснює це доволі просто: «Він умів наказувати і вимагати». Після ліквідації

Центральної Ради Є. Мешковський та Є. Маланюк потрапили до штабу армії гетьмана П. Скоропадського, який перебував під впливом трьох сил: німецького командування, українських самостійників та російських шовіністів: прихильників «єдиної та неділимої». Це суттєво позначилося на різновекторності гетьманської політики та врешті-решт призвело до краху режиму Гетьманату. У цей період Є. Мешковський обіймав посаду начальника оперативного відділу Генерального штабу, а Є. Маланюк був його ад'ютантом. Є. Маланюк згадував, що таких, як Є. Маланюк та Є. Мешковський, прихильники русифікації в армії гетьмана називали «щирими», бо Є. Мешковський жорстко, в своєму стилі, вимагав від офіцерів Української Держави спілкування українською мовою в штабі армії та відмовлявся приймати доручення чужою (російською) мовою (Маланюк, 1966: 282–283).

Доба Гетьманату була для українських патріотів часом сподівань та розчарувань. «Саме слово «гетьман» було для нас символом слави, міці, багатства і сили Української держави. Зі встановленням Гетьманату я відчув те, що зветься національна гордість», – писав Є. Маланюк. Але... «Через півроку мрії розбилися без жалю, через півроку слово «гетьман» було заплямоване і позолота його злізла», – з розпачем згадував той самий Маланюк (Тинченко, 2004: 299). Чому? Гетьман Павло Скоропадський так і не визначився, що ж він насправді буде: незалежну Україну чи Малоросію як частину «єдиної і неділимої» Росії. На відміну від фіна Карла Манергейма, який теж служив у Російській армії, але твердо вирішив будувати суверенну Фінляндію! На жаль, П. Скоропадський зробив інший вибір, про що жалкував пізніше. Оцінка Гетьманату Є. Маланюком збігається з думками Євгена Коновальця та Дмитра Донцова. Перший вважав, що у листопаді 1918 р. «українізувати Скоропадського було вже неможливо» (Коновалець, 1928). А Д. Донцов свій розрив з П. Скоропадським пояснив проголошенням грамоти про федерацію з Росією: «я відійшов від нього з жалем за те, що (по тій грамоті) він перестав для мене бути гетьманом» (Донцов, 2002: 39).

Серед лідерів Української революції Є. Маланюк найбільше цінував Симона Петлюру, якому навіть присвятив одну зі своїх поезій (Маланюк, 1966: 352). Бо для нього саме Головний Отаман був справжнім вождем боротьби за державність, оскільки, на відміну від інших, не подався за кордон у самий розпал визвольних змагань. Попри

те, що Є. Маланюк вважав С. Петлюру легендарним, харизматичним лідером, перспективним політиком, яких було мало в Європі в 20-х рр., він достатньо критично оцінив окремі його кроки як очільника Директорії (Маланюк, 1966: 337–353). Зокрема, це стосується помилок у кадровій політиці, запровадженні державної інспектури, усуненні Василя Тютюнника з посади командувача Дієвою армією УНР, підтримці рішення не розпочинати війну з денікінцями та відійти за демаркаційну лінію, що призвело до «Київської катастрофи» серпня 1919 р.

Публіцистика Є. Маланюка багата на влучні фрази «імператора залізних строг», а історичні паралелі на кшталт «а ще казали, що нібито історія не повторюється. Наша напевно» не втратили актуальності. Зокрема, бій під Крутами він порівняв із грецькими Термопілами, а в подіях під Полтавою 1709 р. віднайшов містичний зв'язок з місцем народження С. Петлюри: «Справді, є щось таємниче в тім, що родинним містом Петлюри, власне була Полтава, що народився він у тім місті, назва якого важкими літерами накарбована була на могилі України» (Маланюк, 1966: 337). Найяскравішим прикладом циклічності історії для Є. Маланюка стала доля В. Сінклера – старшини Дієвої армії УНР, чийм предком був офіцер зі шведської армії Карла XII близький до Пилипа Орлика.

Є. Маланюк вважав, що для того аби ланцюг невдач та поразок обірвався, треба, щоб «поруч Лаври стояв Капітолій» (Донцов, 2002: 146). Ця влучна фраза підкреслила значення відсутності міжнародної підтримки української державності під час визвольної боротьби 1917–1921 рр., що найбільше спричинили фатальний фінал визвольних змагань.

Висновки. У 1968 р. обірвалося життя Євгена Маланюка, але як історіософ, публіцист, поет він витримав випробування часом. Творчість Є. Маланюка, присвячена подіям Української революції, багата на якісну аналітику; згадки про яскравих особистостей тої доби часом і досі недостатньо відомих для нащадків, тому заслуговують на увагу дослідників буремної доби. Есе та мемуари Є. Маланюка мають велике значення для істориків з огляду на поінформованість автора про важливі та маловідомі деталі прийняття доленосних для історії українських визвольних змагань рішень. Як і його пророчі слова про українсько-російські відносини. Особливо нині в умовах чергової війни з Росією, цим «одвічним ворогом» України.

Література:

1. Грицак Я. Нариси історії модерної України: формування модерної української нації XIX–XX ст. : навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів. Київ : Генеза, 1996. 360 с.

2. Донцов Д. Рік 1918, Київ: Документально-художнє видання / упор.: К.Ю. Галушко. Київ : Темпора, 2002. 208 с.
3. Зеленська В. Євген Маланюк у державотворчих процесах України: оцінка Леоніда Куценка. *Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України*. Вип. XVI. Кропивницький : ТОВ «Поліграф-Сервіс», 2021 с. С. 288–296.
4. Kyrylyuk O. Fabricated frames as a way of erasing historical memory (based on the discourse of Russia's aggression against Ukraine. *Journal of Language and Linguistic Studies*. 2021. Vol 17. (Special Issue 2), 1423–1437 pp. URL: <https://www.jlls.org/index.php/jlls/article/view/2609/770> (дата звернення: 01.08.2022).
5. Кирилюк О. Фреймова мережа концепту КРУТИ в українському інформаційному просторі. *Закарпатські філологічні студії*. Ужгород. 2021. № 19. С. 35–40. URL: <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2021.19.1.7> (дата звернення: 01. 08. 2022).
6. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року. Українсько-білогвардійське збройне протистояння. Київ : Темпора, 2006. 576 с.
7. Коновалець Є. Причинки до історії Української революції. URL: <https://diasporiana.org.ua/istoriya/1510-konovalets-ye-prichinki-do-istoriyi-ukrayinskoji-revoljutsiyi/> (дата звернення: 31.07.2022).
8. Україна. 1919 рік.: М. Капустянський «Похід Українських армій на Київ-Одесу в 1919 році». Є. Маланюк «Уривки зі спогадів». Документи та матеріали: Документально-наукове видання, 2004. / Передм. Я. Тинченко. Київ : Темпора. 558 с.
9. Маланюк Е. Книга спостережень. Проза. Т. 2. Торонто : Видавництво «Гомін України». 480 с.
10. Маланюк Є. Крути. Народина нового українця. *Крути 29 січня 1918 р.* Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2007. 95 с.
11. Маланюк Є. З нотатника (витяги з еміграційних періодичних видань) / передмова, упорядження Григорія Клочека, коментарі та примітки Нелі Момот. Кропивницький : Видавець Лисенко В.Ф., 2021. 224 с.
12. Куценко Л. Dominus Маланюк: тіло і постать. Монографія. Київ : Вид. центр «Просвіта», 2002. 368 с.
13. Куценко Л. «І вічність на каміннях Праги...». Біографічні нариси. Київ : ТОВ «Імекс-ЛТД», 2006. 288 с.
14. Митрофаненко Ю. Українська отаманщина 1918–1919 рр. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2016. 239 с.
15. Митрофаненко Ю. Дух і буква закону премії Маланюка, або Маланюківські пристрасті URL: <https://litgazeta.com.ua/articles/iurij-mytrofanenko-duk-h-i-bukva-zakonu-premii-malaniuka-abo-malaniukivski-prystrasti/> (дата звернення: 31.07.2022).
16. Митрофаненко Ю. Про гуманітарну ауру Євгена Маланюка URL: <https://book-ye.com.ua/blog/osoblyvadamka/pro-humanitarnu-auru-uevhena-malanyuka/> (дата звернення 31.07.2022).
17. Митрофаненко Ю. Боротьба селян і повстанців з більшовиками (лютий-травень). *Роки боротьби 1917–1922 на Єлисаветчині. Український погляд. Рік. 1920. Проти білих та червоних окупантів*. Кн. 3. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2020. 276 с.
18. Митрофаненко Ю., Базака Р., Даценко В., Босько В., Долгіх М., Сергєєв В. Роки боротьби 1917–1922 на Єлисаветчині. Український погляд. Рік. 1920. Проти білих та червоних окупантів. Кн. 3. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2020. 276 с.
19. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920). Документально-художнє видання. Київ : Темпора. 608 с.
20. Тютюнник Ю. Записки генерал-хорунжого. Київ : Книга Роду, 2008. 312 с.

References:

1. Hrytsak, Y. (1996). *Narysy istoriyi modernoyi Ukrayiny: formuvannya modernoyi ukrayins'koyi natsiyi XIX – XX st.: Navch. posibnyk dlya uchniv humanit. Himnazyi, litseyiv, studentiv ist. fak. vuziv, vchyteliv* [Essays on the history of modern Ukraine: the formation of the modern Ukrainian nation of the XIX – XX centuries]. K.: Heneza. 360 s. [in Ukrainian]
2. Dontsov, D. Rik 1918 (2002). K: Dokumental'no-khudozhnye vydannya [Year 1918, Kyiv: Documentary and artistic edition]/ Upor.: K.. Halushko. K.: Tempora. 208 s. [in Ukrainian]
3. Konovalets', Y. (1928). *Prychynky do istoriyi Ukrayins'koyi revoljutsiyi* [Reasons for the history of the Ukrainian revolution]. URL: <https://diasporiana.org.ua/istoriya/1510-konovalets-ye-prichinki-do-istoriyi-ukrayinskoji-revoljutsiyi/> (date of application 31. 07. 2022).
4. Kyrylyuk, O. Freymova merezha kontseptu KRUTY v ukrayins'komu informatsynomu prostori. [Frame network of the KRUTY concept in the Ukrainian information space]. *Transcarpathian Philological Studies*. Uzhhorod 2021. No. 19. P. 35-40. DOI: <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2021.19.1.7> (date of application 01. 08. 2022).

5. Kyryliuk, O. Fabricated frames as a way of erasing historical memory (based on the discourse of Russia's aggression against Ukraine). *Journal of Language and Linguistic Studies*. 2021. Vol 17. (Special Issue 2), 1423-1437 pp. <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2021.19.1.7> (date of application 01. 08. 2022).
6. Zelens'ka, O. Yevhen Malanyuk u derzhavotvorchyykh protsesakh Ukrayiny: otsinka Leonida Kutsenka (2021) [Yevhen Malanyuk in the state-building processes of Ukraine: Leonid Kutsenko's assessment]. *Mizh Buhom i Dniprom. Naukovo-krayeznavchyy visnyk Tsentral'noyi Ukrayiny. Vyp. XVI. Kropyvnyts'kyy: TOV «Polihraf-Servis», 2021 s. S. 288 – 296.*
7. Koval'chuk, M. (2006). Nevidoma viyna 1919 roku. Ukrayins'ko-bilohvardiys'ke zbroyne protystoyannya [The Unknown War of 1919. Ukrainian-White Guard armed confrontation]. K. : Tempora. 576 s. [in Ukrainian].
8. Ukrayina. 1919 rik.: M. Kapustyans'kyy «Pokhid Ukrayins'kykh armiy na Kyiv-Odesu v 1919 rotsi». YE. Malanyuk «Uryvky zi spohadiv». Dokumenty ta materialy: Dokumental'no-naukove vydannya (2004) [Ukraine. 1919: M. Kapustyansky «March of the Ukrainian armies on Kiev-Odessa in 1919». E. Malanyuk «Excerpts from memories». Documents and materials: Documentary-scientific edition] / Peredm. YA. Tynchenko. K.: Tempora. 558 s. [in Ukrainian].
9. Malanyuk, E. Knyha sposterezhen'. Proza. T. 2.[Observation book. Prose] (1966). Toronto: Vydavnytstvo «Homin Ukrayiny». 480 s. [in Ukrainian].
10. Malanyuk, E. Kruty. Narodny novoho ukrayintsya. *Kruty 29 sichnya 1918 r.* (2007) [Families of the new Ukrainian. Kruty. January 29, 1918]. K.: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy. 95 s. [in Ukrainian].
11. Malanyuk, E. (2021) Z notatnyka (vytyahy z emihratsiynnykh periodychnykh vydan') [From the notebook (excerpts from emigration periodicals)] / peredmova, uporyadzhennya Hryhoriya Klocheka, komentari ta prymitky Neli Momot. Kropyvnyts'kyy: Vydavets' Lysenko V. F. 224 s.
12. Kutsenko, L. Dominus Malanyuk: tilo i postat'. Monohrafiya (2002) [Dominus Malaniuk: body and figure. Monography]. K.: Vyd. tsentr «Prosvita» 368 s. [in Ukrainian].
13. Kutsenko, L. (2006) «I vichnist' na kaminnnyakh Prahy...». Biografichni narysy. [And eternity on the stones of Prague...Biographical essays]. K.: TOV «Imeks-LTD». 288 s.
14. Mytrofanenko, Y. (2016). Ukrayins'ka otamanshchyna 1918 – 1919 rr. [Ukrainian otamanshchyna. 1918 – 1919]. Kropyvnyts'kyy: Imeks-LTD. 239 s. [in Ukrainian].
15. Mytrofanenko, Y. (2021). Dukh i bukva zakonu premiyi Malanyuka, abo Malanyukivs'ki prystrasti [The spirit and letter of the law of Malanyuk's award, or Malanyuk's passions] URL: <https://litgazeta.com.ua/articles/iurij-mytrofanenko-dukhi-bukva-zakonu-premii-malaniuka-abo-malaniukivski-prystrasti/> [in Ukrainian]. (date of application 31. 07. 2022).
16. Mytrofanenko, Y. (2022) Pro humanitarnu auru Yevhena Malanyuka [About the humanitarian aura of Yevhen Malanyuk]. URL: <https://book-ye.com.ua/blog/osoblyva-dumka/pro-humanitarnu-auru-yevhena-malanyuka/> (date of application 31. 07. 2022).
17. Mytrofanenko, Y. (2020) Borot'ba selyan i povstantsiv z bil'shovykamy (lyutyty-traven') Roky borot'by 1917 – 1922 na Yelysavetchyni. Ukrayins'kiy pohlyad. Rik. 1920. Protty bilykh ta chervonykh okupantiv. [Struggle of peasants and insurgents with the Bolsheviks (February-May). *Years of struggle 1917 – 1922 in Yelisavetchyna. Ukrainian view. Year. 1920. Against the white and red occupiers*]. Kn. 3. Kropyvnyts'kyy: Imeks-LTD. 276 s. [in Ukrainian].
18. Mytrofanenko, Y., Bazaka, R., Datsenko, V., Bos'ko, V., Dolhikh, M., Serhyeyev, V. (2020). Roky borot'by 1917 – 1922 na Yelysavetchyni. Ukrayins'kiy pohlyad. Rik. 1920. Protty bilykh ta chervonykh okupantiv. Kn. 3. [Years of struggle 1917 – 1922 in Yelisavetchyna. Ukrainian view. Year. 1920. Against the white and red occupiers]. Kropyvnyts'kyy: Imeks-LTD. 276 s. [in Ukrainian].
19. Omelyanovych-Pavlenko, M. (2007). Spohady komandarma (1917 – 1920). Dokumental'no-khudozhnye vydannya [Memoirs of the commander (1917 – 1920). Documentary and artistic publication].]. K.: Tempora. 608 s. [in Ukrainian].
20. Tyutyunnyk, Y. (2008) Zapysky heneral-khorunzhoho [Notes of the cornet general]. K.: Knyha Rodu. 312 s. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 29.06.2022
The article was received 29 June 2022

УДК 321.74:32.019.5:316.61(477)«383»«1920/1930»
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2022-38-10>

КОМУНІСТИЧНІ ОБРЯДИ ТА СВЯТА ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ «НОВОЇ ЛЮДИНИ» В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ 1920–1930-Х РР.

Михайлик Артур Олександрович,
кандидат історичних наук, доцент,
докторант кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка
Step.Rudanskiy@gmail.com
orcid.org/0000-0003-3189-6535

Мета статті – дослідити місце офіційних свят та обрядів у формуванні «нової людини» на території Радянської України в міжвоєнний період, визначити їхні характерні особливості та засоби впливу на свідомість населення. **Методи дослідження.** Досягнення поставленої мети та завдань дослідження стало можливим завдяки використанню загальнонаукових і конкретно-історичних методів наукового пошуку. Серед них провідним є метод аналізу й синтезу, що на основі вивчення окремих складників дав змогу з'ясувати загальні ознаки нових комуністичних свят в УСРР в окреслений період. Успішне вирішення дослідницьких завдань було би неможливим без застосування принципу історизму. **Результати дослідження** полягають у комплексному висвітленні питань ролі та значення створеної і втіленої в життя протягом 20–30-х рр. XX ст. комуністичної обрядовості для формування «нової людини», а також у створенні на цій основі цілісного уявлення про соціально-культурне й політичне життя в Радянській Україні в зазначений час. Визначено особливості запровадження більшовицьких свят у республіці та їх впливу на свідомість її жителів. На конкретних прикладах проілюстровано ставлення людей до нових обрядів і свят. З'ясовано основні сюжети та сценарії відзначення таких заходів. Усі вони мали одну мету – пропаганду комуністичної ідеології, тому помітна тенденція залежності впровадження радянських обрядів від політичної ситуації та партійних завдань у конкретний історичний період. **Висновки.** Після захоплення України одним із пріоритетних завдань московського комуністичного керівництва стало формування на її території «нової людини», лояльної до влади та позбавленої національних ознак. Для його виконання було розгорнуто нечувану за обсягами комуністичну агітацію та пропаганду, одним із найбільш дієвих складників якої було створення нової соціалістичної/комуністичної обрядовості. Радянські свята мали витіснити з культурної пам'яті жителів України традиційний світогляд і цінності та замінити їх новими, пов'язаними з більшовицькою ідеологією і доктриною. Їх насадження не лише мало виховний ефект, а й поступово створювало ілюзію приналежності до уявної єдиної спільноти «радянських людей» – «найбільш прогресивної» частини людства.

Ключові слова: Україна, комуністична обрядовість, «нова людина», комунізм, сталінізм, ідеологічний вплив.

COMMUNIST RITUALS AND HOLIDAYS AS A MEANS OF FORMING A “NEW HUMAN” IN SOVIET UKRAINE 1920–1930’S

Mykhailyk Arthur Oleksandrovych,
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Doctoral Student at the Department of History of Ukraine
Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University
Step.Rudanskiy@gmail.com
orcid.org/0000-0003-3189-6535

The purpose of the article is to investigate the significance of official holidays and ceremonies in the formation of a “new human” on the territory of Soviet Ukraine in the interwar period, to determine their characteristics and means of influencing the consciousness of the population. **Research methods.** The achievement of the goal and objectives of the research became possible due to the use of general scientific and specific historical methods of scientific research. Among them, the application of the method of analysis and synthesis is the leading one, which made it possible to find out the general features of the new communist holidays of Soviet Ukraine in the outlined period on the basis of the study of individual components. Successful solution of research problems would be impossible without the application of the principle of historicism. **The scientific results** lies in a comprehensive coverage of the role and importance of created and implemented during the 20–30’s of the XX century communist rites for the formation of a “new human” and the creation on this basis of a holistic picture of socio-cultural and political life in Soviet Ukraine in this period. The peculiarities of the introduction of Bolshevik holidays in the republic and their influence on the consciousness of its inhabitants are determined. The examples illustrate the attitude of people to new rites and holidays. The main plots

and scenarios of celebrating such events have been clarified. All of them had one goal – to propagate communist ideology, so there is a noticeable trend of dependence of the introduction of Soviet rites on the political situation and party tasks in a particular historical period. **Conclusions.** After the capture of Ukraine, one of the priorities of the Moscow communist leadership was to form a “new human” on its territory, loyal to the government and devoid of national characteristics. To carry it out, unprecedented communist agitation and propaganda was launched, one of the most effective components of which was the creation of a new socialist/communist rite. The Soviet holidays were to displace the traditional worldview and values from the cultural memory of the people of Ukraine and replace them with new ones related to Bolshevik ideology and doctrine. Their planting had not only an educational effect, but also gradually created the illusion of belonging to an imaginary single community of “Soviet people” – the “most progressive” part of humanity.

Key words: Ukraine, communist rites, “new human”, communism, Stalinism, ideological influence.

1. Вступ

Свята та обряди є невід’ємною частиною соціального й культурного життя людини ще з доісторичних часів. Одним із найважливіших завдань, які вони виконують, залишається соціалізація особи, її «входження» в суспільство, набуття певних світоглядних рис та орієнтирів, які б засвідчували її приналежність до певної спільноти чи колективу та забезпечили відчуття єдності з такою соціальною групою.

Після захоплення Наддніпрянської України більшовиками на її території розпочалися різкі та значні соціально-економічні й політико-культурні зміни, зумовлені утвердженням диктатури більшовицької партії та запровадженням комуністичної ідеології.

Радянська УСРР московською владою відбувалася у процесі національно-державного будівництва та спроби створення незалежної суверенної держави в 1917–1921 рр. Тому більшовики будь-що прагнули сформувати тут позбавлену національних ознак і повністю лояльну до влади «нову людину». Через це вже з перших днів окупації України її жителі перебували під потужним ідеологічним тиском, жили в умовах нечуваної доти за масштабами політичної пропаганди й агітації. Помітну роль у комуністичній пропаганді відіграло запровадження нової обрядовості.

2. Аналіз джерел та останні дослідження

Джерельною базою статті стала інформація, що міститься у фонді 1 «Центральний комітет комуністичної партії України» Центрального державного архіву громадських об’єднань України (опис 20 «Документи відділів ЦК КП(б)У, 1918–1923», справи 747, 748 та 6454). Використано також матеріали Державного архіву Кіровоградської області (фонд 1 «Єлисаветградський повітовий комітет комуністичної партії (більшовиків) України», опис 1, справа 141).

Про радянську обрядовість і свята писало не одне покоління дослідників, починаючи відразу після революційних часів 1917–1921 рр. Тогочасні автори всіляко глорифікували комуністичні свята, вбачаючи в них торжество нового способу життя й мислення в СРСР. Написані тоді книги та статті зводилися до спроб конструювання вигаданої реальності, у якій жили вигадані «радянські

люди», позбавлені національних, культурних і ментальних рис та особливостей.

«Єдино правильна» комуністична ідеологія мала замістити релігію, яка лежала в основі традиційної селянської культури. Тому статті й замітки про Перше травня, чергову річницю Жовтневої революції, Восьме березня, а також про безліч інших календарно-побутових обрядів нового ладу постійно з’являлися на шпальтах антирелігійних видань, поширюваних на території Радянської України. Серед них – журнали «Атеїст», «Безбожник», «Безбожник у станка», «Воинствующий безбожник», газета «Войовничий безвірник».

Згодом в СРСР стали з’являтися статті та монографії професійних істориків, філософів, культурознавців, які продовжили традиції, закладені в 1920–1930-х рр., зокрема публікації Г.В. Плеханова (Плеханов, 1891), Є.М. Рюміна (Рюмин, 1927), В.Т. Зінич (Зінич, 1963).

Група авторів (О.Ф. Кувенцова, О.М. Кравець, Т.Д. Гірник, В.Т. Зінич) у 1971 р. видала колективну монографію «Свята та обряди Радянської України» (Гуслистий, 1971).

Упродовж 1970–1980-х рр. побачили світ праці М.С. Терещенка (Терещенко, 1974), Ю.Н. Єльченко (Єльченка, 1976), В.К. Борисенко, В.Ю. Келембетової, А.П. Обертинської (Борисенко та ін., 1978), Ю.Г. Гошко, Р.І. Дмитерка (Гошко, 1983), В.О. Руднева (Руднев, 1984).

Після здобуття Україною незалежності національна історіографія змінила ставлення до порушеної проблеми. Про радянську обрядовість почали писати як про важливу частину комуністичної ідеології та виховання населення в дусі марксизму-ленінізму. Так, Т.І. Гаєвська зосередила свою увагу на становленні радянської святкової культури (Гаєвська, 2012) та культурологічному аспекті радянських свят (Гаєвська, 2013). Ю.В. Слуцька визначила традиції та інновації в радянських ритуалах (Слуцька, 2013). У 2013 р. І.Л. Сіданіч видала монографію, у якій ґрунтовно розглядається місце свят та обрядів у вихованні молодого покоління (Сіданіч, 2013). О.А. Коляструк з’ясувала особливості впровадження радянських свят в УСРР на тлі соціальної історії сталінізму (Коляструк, 2015). Докладно, із чудовими ілюстраціями цю тему висвітлила

О.М. Клименко у статті про Жовтневу революцію як радянський проєкт пам'яті (Клименко, 2016). Проблеми трансформації радянської обрядовості в міжвоєнний час присвячено статтю А.М. Киридон (Киридон, 2017).

Однак праці, у якій було би узагальнено й систематизовано всі попередні дослідження та яка присвячувалася би зазначеній проблемі, досі немає у вітчизняному науковому просторі.

3. Значення комуністичної обрядовості у формуванні «нової людини»

Святковий календар є одним із найбільш яскравих складників культури. Він є складним явищем, своєрідним виявом етнічного, історико-культурного, соціально-політичного, духовного життя народу на різних етапах його розвитку. Календар пов'язаний зі сферою сакрального, він сприймається як одвічний посередник між космосом і Божественним. Саме українське слово «свято» свідчить про велике сакральне значення та яскраве емоційне забарвлення події.

Для українців у 20–30-х рр. ХХ ст. свята річного родинно-обрядового циклу були вагомою частиною духовно-культурної і матеріальної спадщини, закладеною ще в період бронзового віку (на початку III тис. до н. е.) (Толочко, 1996: 48).

В умовах формування індустріального суспільства вони були пов'язані з релігією, природою та сільським господарством. Натомість після захоплення влади більшовиками на перше місце виходять свята державного й ідеологічного характеру. Для них було властивим поєднання різних засобів впливу на людину: наочно-візуальних елементів (транспаранти, прапори, плакати, портрети, кольорові кулі і стрічки), звукового супроводу (енергійна музика, марші, святково-піднесена декламація, речитативи тощо), спільного руху в колонах тощо. Дуже важливо, що обряди впливають не лише на розум, а й на відчуття їх учасників. Батько соціології Огюст Конт справедливо вважав свято одним із важливих інструментів державного впливу на суспільство, за допомогою якого влада може формувати новий світогляд, який перекреслює минулий досвід (Милль, 2011: 113).

Комуністичне керівництво, а далі й радянські вчені також це чудово розуміли. У роботі В.К. Борисенко, В.Ю. Келембетової, А.П. Обертинської зазначалося: «Свято – явище класове, тому що у класовому суспільстві й духовна культура має класовий характер» (Борисенко та ін., 1978: 12). Тому, мабуть, головною ознакою будь-якого радянського свята була його агітаційно-пропагандистська спрямованість.

Праву базу для запровадження нової обрядовості в більшовицькій Росії було започатковано вже 29 грудня 1917 р. з прийняттям Декрету про

необхідність упровадження нових свят та про всебічне сприяння організації масових торжеств і видовищ (Аль-Анні, Кузіна, 2012: 40). Уже скоро його норми було перенесено на український ґрунт. Це сталося з ухваленням Радою Народних Комісарів у 1918 р. акта про державні свята, які поступово переходять до розряду традицій (Стішова, 2017: 154), і Декрету Всеукраїнському «Про об'єднання діяльності УСРР та РСФФР» від 27 січня 1920 р., згідно з яким усі декрети й постанови УСРР скасовувалися та замінювалися декретами РСФФР. З одного боку, святкові й вихідні дні скорочували кількість православних церковних вихідних днів і вводили радянські, які із часом зазнавали певних змін; з іншого боку, ще одним прагматичним завданням організації революційних свят була мобілізація військової, політичної активності, а також трудової діяльності якомога ширших мас (Тарапон, 2016: 98, 99). Відтак останні набували чинності в УСРР та підлягали негайному виконанню.

Згідно з Кодексом законів про працю РСФФР від 1922 р. (ст. 111) «червоними» днями календаря були визначені такі дні: 1 січня – Новий Рік; 2 січня – День 9 січня 1905 р.; 12 березня – День повалення самодержавця; 18 березня – День Паризької Комуни; 1 травня – День Інтернаціоналу; 7 листопада – День Пролетарської Революції. 15 листопада 1922 р. вводиться в дію Кодекс законів про працю УСРР, який став повною рецепцією аналогічного російського кодексу. Таким чином, з 1922 р. Україна жила за тими самими «червоними» днями, які були в Росії (Киридон, 2017: 12).

Показово, що більшовики стали впроваджувати власний культ відразу після захоплення нових територій. Зокрема, у 1919 р. в шойно захопленому Житомирі, коли в регіоні ще тривала збройна боротьба, було організовано та проведено свято Великого Жовтня, причому чи не вперше в Україні (Гошко, 1983: 34).

Одним із перших в Україні було організоване свято Першого травня в 1919 р., фактично відразу після захоплення Києва більшовицькими військами. На Софійській площі (тепер площа Богдана Хмельницького) тоді відбулася масова інсценізація «Комунізм завойовує світ» (режисер К.О. Марджанов, художник А.Г. Петрицький). У Харкові тоді ж було організовано костюмований похід Інтернаціоналу, до якого були включені живі картини «Пролетаріат – понад усе», «III Інтернаціонал» тощо (Рюмін, 1927: 24–27). Схожі заходи були проведені в Полтаві, Катеринославі, Олександрії та інших українських містах, тому саме з травня 1919 р. масові інсценізації на радянську тематику почали поширюватися по всій країні. Тоді ж у загальноосвітніх школах за рекомендацією НКО УСРР замість вилучених дисциплін

духовно-релігійного характеру щотижня один день відводився для влаштування учнівських зборів, читань, лекцій-співбесід, представлення рефератів, лабораторних занять, екскурсій, вокальних і музичних вечорів духовно-морального, антирелігійного спрямування (Сіданіч, 2013: 128).

Час накладав відбиток на мистецький складник таких заходів. На початку 1920-х рр. на них впливав декаданс та авангард, їм були притаманні алегоричність і символізм, котрі лише підсилювали агітаційний ефект від видовища. Інсценізація «Комунізм завойовує світ» у Києві в 1919 р. була оформлена відомими художником А.Г. Петрицьким в українському стилі (Борисенко та ін., 1978: 21). Часто глядачі брали участь у виставах разом із виконавцями, що підсилювало їх виховний ефект. Гранично простими й промовистими були символи негативних персонажів в інсценізаціях: цар – у золотій короні, священник – із золотим хрестом, буржуй – із золотим ланцюгом. Такий символізм і спрощення досягали чудового ефекту, були могутніми засобами пропаганди, чинили сильний вплив на великі маси людей.

Помітну роль у формуванні обрядовості в УСРР відігравали політичні виклики, властиві конкретному періоду радянізації республіки. У циркулярі до губернських культвідділів, політвідділів, політсекретаріатів військ ВУНК та міліції «Про проведення відзначення четвертої річниці Жовтневої революції» висувалися гасла остаточного звільнення робітників від останніх залишків впливу на них дрібнобуржуазних партій. Для агітації секретар ЦК КП(б)У Д.З. Лебідь і завагітпропом О.В. Верхотурський запропонували такі гасла: «На четвертий рік Жовтневої революції нема пролетарів в іншій партії, окрім комуністичної», «Червона казарма, незаможне село і пролетарська кузня разом святкують свій Жовтень», «Уся надія на Червоний захист, на меч, омийтий жовтневою кров'ю» (Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 748: 124).

Серед інших заходів до урочистостей бачимо комуністичні поминки, найменування закладів та вулиць іменами героїв і більшовицьких мучеників, пам'ятники близьким для певної місцевості загиблим діячам із метою «вдихнути революційну струю в повсякденну працю» (Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 748: 125).

3 грудня 1920 р. до листопада 1921 р. Агітпропом ЦК КП(б)У було організовано та проведено такі свята, як Міжнародний день робітниць, Двотижневик укріплення партії, День Першого травня, День допомоги англійському шахтарю, Пропаганда НЕПу, Місяць Донбасу, Неділя укріплення комосередку, Неділя Комінтерну, Неділя гідності Червоноармійця тощо (Центральний

державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 747: 81).

Уже на початку 1920-х рр. в Україні, як зазначалося в листі ВУЦВК до ЦВК Татарської Автономної СРР від 9 вересня 1924 р., були відсутні національні свята – залишилися лише революційні. Єдиним винятком було відзначення 11 березня «дня смерті видатного поета і революціонера Т.Г. Шевченка», встановлене президією ВУЦВК «Про святкування пам'яті Т.Г. Шевченка» (Олійник, 2018: 470). Чому саме 11 березня, доводиться лише здогадуватися (адже Кобзар народився 9 березня, а помер через 47 років 10-го). Однак відгадка на поверхні: панічний страх комуністичної влади перед використанням світлої пам'яті національного генія на користь українському «буржуазному націоналізму». Тому Т.Г. Шевченка більшовики будь-що прагнули перетворити з поета й митця на революціонера, а об'єктивні історичні факти при цьому відходили на другий план.

Більшість радянських урочистостей відбувалася за схожими сценаріями, розробленими в перші роки після революції. Багаторазове повторення однакових наративів значно поглиблювало пропагандистський ефект. Спочатку демонструвалися епізоди, які мали показати важке життя за капіталізмом, потім переходили до революційної боротьби трудящих проти гнобителів, нарешті апофеоз – «Радість трудящих». Джерела свідчать: «Уся дія свята розвивається в межах 10 основних моментів... Ці моменти немов ілюструють головні етапи боротьби робітничого класу зі своїми гнобителями» (переклад з російської наш – А. М.) (Организация массовых народных празднеств, 1921: 22).

Сюжети повідомлень у пресі про святкування також не відзначалися оригінальністю змісту та майстерністю слова, вони зводилися до звичних штампів: «Піднесена, радісна атмосфера створює нову реальність», «З радісними піснями йшла щаслива, життєрадісна колгоспна молодь...», «Усі із червоними прапорами й портретами вождів партії та уряду, з букетами квітів...» (Чміль, 1938: 3).

Проведення «нових» свят суворо регламентувалося. Під час масових зібрань, присвячених Першому травню, або інших подібних заходів їх організатори-функціонери обов'язково мали подати звіт – заповнити необхідну форму, де необхідно було вказати назву акції, кількість учасників, прізвища та партійну приналежність тих, хто виступає на мітингу, запитання, які будуть поставлені ораторам, тощо. Так, на мітингу в Єлисаветграді (нині – Кропивницький) 27 квітня 1921 р. настрій присутніх був поганим у зв'язку з «важким матеріальним становищем» присутніх. А серед запитань і висловлювань були такі: «Як я піду на мітинг, коли я голий і босий?», «Краще би дали

хліба і черевики», «Нехай спочатку нагодують, а потім перевиховують» тощо (Державний архів Кіровоградської області, ф. 1, оп. 1, спр. 141: 6).

Практично відразу відвідування таких подій стало обов'язковим для всіх людей, у тому числі школярів. Присутні мали прослухати виконання Інтернаціоналу, інших революційних пісень, тривали промови агітаторів, взяти участь у парадах і всляких виставах на революційну тематику. Як правило, урочистості тривали весь день, оскільки важливо було якнайдовше зайняти свідомість людини, забезпечити її тривале перебування в середовищі учасників «святкування».

Під час відзначення 1-го Травня 1922 р. в Рихтецькій волості, що на Кам'яччині, селяни, які святкували, «незважаючи на те, що деякі маніфестанти того дня пройшли по 15–20 верст, усі зібрані, у супроводі батальйону, з прапорами, музикою, співом Інтернаціоналу направилися в село Завалля». Там, під час мітингу, де зібралось понад 300 дорослих осіб, селянам розказали про «дійсні причини нашого зубожіння, знищення господарства, безладдя та голоду», а також «з'ясувалося міжнародне становище радянських республік і відношення до них капіталістичних держав» (Ярий, 1922: 3).

Вагоме значення у процесі формування «нової людини» відводилося створенню нового річного календарного циклу із червоними датами замість того, що існував раніше, де відзначалися церковні події. Деколи вони навмисно встановлювалися на одну дату, як це було з Міжнародним юнацьким днем. Його, згідно з рішенням Бернської міжнародної соціалістичної конференції молоді, уперше було відзначено на Пасху у квітні 1915 р. Згодом дату було перенесено на 1 вересня, і в СРСР це свято до 1945 р. відзначали саме тоді.

Як і решта подібних «свят», День юнацтва відразу був перетворений на засіб пропаганди й ідеологічного впливу на молодь. У 1934 р., наприклад, секретар ЦК КП(б)У П.П. Постишев наказував провести на його відзначення міські та районні партактиви, зібрання з доповідями про завдання комсомолу в СРСР, народні гуляння й демонстрації. Причому такі демонстрації мали охопити не лише молодь, а й «усіх комуністів та широкі маси дорослих робітників і колгоспників» (Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 6454: 46).

Література:

1. Аль-Анні А., Кузіна Н.В. Державна політика по впровадженню радянської обрядовості в Українській РСР. *Етнічна історія народів Європи*. 2012. Вип. 38. С. 40–44.
2. Борисенко В.К., Келембетова В.Ю., Обертинська А.П. Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні. Київ : Політвидав України, 1978. 256 с.
3. Гаєвська Т.І. Державні радянські свята: історико-культурологічний аспект. *Культурологічна думка*. 2013. № 6. С. 153–159.

Сама назва радянських свят часто відбивала загальну політичну ситуацію та свідчила про подальші наміри партійної влади. З 1923 р. в УСРР відзначали День врожаю, який у період масової колективізації був перетворений на День врожаю і колективізації, а з 1935 р. – на Свято колгоспного врожаю (Гошко, 1983: 76). На думку Р.Г. Любавського, в офіційному дискурсі домінував «позитивний та героїчний образ зразкового трударя» (Любавський, 2016: 127). Цим самим більшовики прагнули продемонструвати торжество нового порядку та вкоренити його в життя суспільства Української СРР.

4. Висновки

Таким чином, головне завдання радянських свят полягало у формуванні ідентичності на основі нового світопорядку, створеного завдяки сакралізованому подіям становлення комуністичної держави, які мали транслюватися до наступних поколінь уже як традиційні, радянські. Їх підготовка та проведення із залученням широких мас населення, насамперед молоді, покликані були витіснити з культурної пам'яті старі культурні цінності та закріпити нові шляхом багаторазового повторення.

Через це в 1920–1930-х рр. відбулося заміщення в колективній свідомості жителів Радянської України вірності батьківщині як географічному й культурному осередку. Поняття «батьківщина» втратило зв'язок із територією і культурою та набуло значення політичного ладу й суспільних відносин. Завдяки введеним святам та обрядам «нова» радянська людина демонструвала свою приналежність до «прогресивного» соціалістичного суспільства, формувала відчуття глибокої, майже містичної любові до батьківщини, яка витіснила релігію та перетворилася на справжній «опіум для народу», що «змушував індивіда забувати про дрібні неприємності, образи й труднощі буденного життя, голосно заявляти про свою вірність, пишатися Батьківщиною, зливатися в одне з нацією та знаходити в цьому втіху, упевненість і відчуття спільності» (Smith, 1976: 371).

Завдяки таким новим обрядам і святам прірва між реальністю, на боротьбу з якою радянська влада витратила шалені зусилля, та вигаданим світом торжества комуністичних ідей тільки посилювалася.

4. Гаєвська Т.І. До питання становлення радянської святкової культури. *Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2012. № 1. С. 194–198.
5. Державний архів Кіровоградської області. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 141. 50 арк.
6. Ельченко Ю.Н. Новому человеку – новые обряды. Москва : Политиздат, 1976. 78 с.
7. Зінич В.Т. Соціалістичні перетворення: паростки нового комуністичного в культурі та побуті робітників Радянської України. Київ : Рік, 1963. 76 с.
8. Киридон А.М. Індоктринація радянськості: обрядово-святковий канон як маркер формування атеїзованого суспільства (1920–1930-і рр.). *Уманська старовина*. 2017. № 3. С. 5–20.
9. Клименко О.М. Жовтнева революція як радянський «проект пам'яті» 1920-х рр. *Україна модерна*. 2016. 7 листопада. URL: <https://uamoderna.com/md/klymenko-revolution> (дата звернення: 09.06.2022).
10. Коляструк О.А. Історія радянської повсякденності: актуальність вивчення в умовах декомунізації. *Історія радянської повсякденності: на перехресті джерел* : матеріали Всеукраїнського науково-теоретичного семінару, м. Вінниця, 14–15 травня 2015 р. / редкол. : О.А. Коляструк, Н.В. Жмуд, Т.Р. Каросева. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. С. 69–75.
11. Любавський Р.Г. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті – на початку 1930-х років / наук. ред. Л.Ю. Посохова. Харків : Раритети України, 2016. 226 с.
12. Миль Д.С. Огюст Конт и позитивизм. Москва : ЛКИ, 2011. 176 с.
13. Олійник М.П. Культурно-освітня політика більшовиків на Поділлі в роки НЕПу (1921–1928). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія «Історичні науки»*. 2018. Вип. 11. С. 462–475.
14. Организация массовых народных празднеств : сборник статей. Москва : Госиздат, 1921. 32 с.
15. Плеханов Г.В. Ежегодный всемирный праздник рабочих. Женева : Типография «Социал-демократа», 1891. 31 с.
16. Руднев В.А. Праздники, обряды, ритуалы в трудовом коллективе. Москва : Профиздат, 1984. 160 с.
17. Рюмин Е.Н. Массовые празднества. Москва : Государственное издательство, 1927. 79 с.
18. Свята та обряди Радянської України / О.Ф. Кувеньова, О.М. Кравець, Т.Д. Гірник, В.Т. Зінич ; відп. ред. К.Г. Гуслистий. Київ : Наукова думка, 1971. 272 с.
19. Сіданіч І.Л. Духовно-моральне виховання дітей у вітчизняній школі (XX – початок XXI століття) : монографія. Київ : ТОВ «НВП» Інтерсервіс, 2013. 464 с.
20. Слущка Ю.В. Від божественного до мирського: традиції та інновації в радянських ритуалах. *Схід*. 2013. № 4. С. 166–170.
21. Соціалістична обрядовість на Україні: історичний досвід та сучасні проблеми / редкол. : Ю.Г. Гошко та ін. Київ : Наукова думка, 1983. 214 с.
22. Стішова Н.С. Українські календарні свята осіннього циклу : монографія / гол. ред. Г.А. Скрипник. Київ : ІМФЕ, 2017. 240 с.
23. Тарапон О.А. Державні свята в Україні 1920–1930-х рр. як засіб формування радянських політичних цінностей. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2016. Вип. 15. С. 96–102.
24. Терещенко М.С. Кризь літ часу. Київ : Мистецтво, 1974. 165 с.
25. Толочко П.П. Київська Русь. Київ : Абрис, 1996. 360 с.
26. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 747. 100 арк.
27. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 748. 150 арк.
28. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6454. 80 арк.
29. Чміль О.Г. Стара Ушиця. *Сталінська молодь*. 1938. № 78. С. 3.
30. Ярій М.М. На Кам'яниччині. *Червона правда*. 1922. № 92(192). С. 3.
31. Smith H. The Russians. London : Sphere Books Limited, 1976. 746 p.

References:

1. Al-Anni, A., Kuzina, N.V. (2012). Derzhavna polityka po vprovadzhenniu radianskoi obriadovosti v Ukrainskii RSR [State policy on the introduction of Soviet rituals in the Ukrainian SSR]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy – Ethnic history of the peoples of Europe*, iss. 38, pp. 40–44 [in Ukrainian].
2. Borysenko, V.K., Kelembetova, V.Yu., Obertynska, A.P. (1978). *Radianski sviata i obriady v komunistychnomu vykhovanni [Soviet holidays and rituals in communist education]*. Kyiv: Polityvydav Ukrainy, 256 p. [in Ukrainian].
3. Haievskaya, T.I. (2013). Derzhavni radianski sviata: istoryko-kulturolohichni aspekt [State Soviet holidays: historical and cultural aspect]. *Kulturolohichna dumka – Cultural thought*, no. 6, pp. 153–159 [in Ukrainian].
4. Haievskaya, T.I. (2012). Do pytannia stanovlennia radianskoi sviatkovoi kultury [To the question of the formation of Soviet festive culture]. *Visnyk Derzhavnoi akademii kerivnykh kadrov kultury i mystetstv – Bulletin of the State Academy of Managers of Culture and Arts*, no. 1, pp. 194–198 [in Ukrainian].

5. Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti [State archive of Kirovohrad region], fund 1, description 1, case 141, 50 p. [in Ukrainian].
6. El'chenko, Yu.N. (1976). *Novomu cheloveku – novye obryady* [New human – new rites]. Moscow: Politizdat, 78 p. [in Russian].
7. Zynych, V.T. (1963). *Sotsialistychni peretvorennia: parostky novoho komunistychnoho v kulturi ta pobuti robotnykiv Radianskoi Ukrainy* [Socialist transformations: sprouts of the new communist in the culture and daily life of workers of Soviet Ukraine]. Kyiv: Rik, 76 p. [in Ukrainian].
8. Kyrydon, A.M. (2017). Indoktrynatsiia radianskosti: obriadovo-sviatkovyi kanon yak marker formuvannia ateizovanoho suspilstva (1920–1930-i rr.) [Indoctrination of Sovietness: the ritual and festive canon as a marker of the formation of an atheistic society (1920s–1930s)]. *Umanska starovyna – Uman antiquity*, no. 3, pp. 5–20 [in Ukrainian].
9. Klymenko, O.M. (2016). Zhovtneva revoliutsiia yak radianskyi “proekt pamiaty” 1920-kh rr. [The October Revolution as a Soviet “memory project” of the 1920s]. *Ukraina moderna – Modern Ukraine*, November 7. Retrieved from: <https://uamoderna.com/md/klymenko-revolution> [in Ukrainian].
10. Koliastruk, O.A. (2015). Istorii radianskoi povsiakdennosti: aktualnist vyvchennia v umovakh dekomunizatsii [The history of Soviet everyday life: the relevance of studying in the conditions of decommunization]. *Materialy Vseukrainskoho naukovo-teoretychnoho seminaru “Istoriia radianskoi povsiakdennosti: na perekhresti dzherel”* [Materials of the All-Ukrainian scientific and theoretical seminar “The history of Soviet everyday life: at the crossroads of sources”] (Vinnytsia, May 14–15, 2015) / ed. by O.A. Koliastruk, N.V. Zhmud, T.R. Karoieva. Vinnytsia: TOV “Nilan-LTD”, pp. 69–75 [in Ukrainian].
11. Liubavskiy, R.H. (2016). *Povsiakdenne zhyttia robotnykiv Kharkova v 1920-ti – na pochatku 1930-kh rokiv* [Daily life of Kharkiv workers in the 1920s – early 1930s] / ed. by J.Yu. Posokhov. Kharkiv: Rarytety Ukrainy, 226 p. [in Ukrainian].
12. Mill', D.S. (2011). *Ogyust Kont i pozitivizm* [Auguste Comte and positivism]. Moscow: LKI, 176 p. [in Russian].
13. Oliinyk, M.P. (2018). Kulturno-osvitnia polityka bilshovykiv na Podilli v roky NEPu (1921–1928) [Cultural and educational policy of the Bolsheviks in Podillya during the NEP years (1921–1928)]. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnogo universytetu imeni Ivana Ohiiienka. Serii “Istorychni nauky” – Bulletin of the Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiiienko National University. Series “Historical Sciences”*, iss. 11, pp. 462–475 [in Ukrainian].
14. n. a. (1921). *Organizatsiya massovykh narodnykh prazdnestv: sbornik statey* [Organization of mass folk festivals: collection of articles]. Moscow: Gosizdat, 32 p. [in Russian].
15. Plekhanov, G.V. (1891). *Ezhegodnyy vsemirnyy prazdnik rabochikh* [Annual world workers' day]. Geneva: Tipografiya “Sotsial-demokrata”, 31 p. [in Russian].
16. Rudnev, V.A. (1984). *Prazdniki, obryady, ritualy v trudovom kollektive* [Holidays, rituals, rituals in the labor collective]. Moscow: Profizdat, 160 p. [in Russian].
17. Ryumin, E.N. (1927). *Massovyie prazdnestva* [Mass festivities]. Moscow: Gosudarstvennoe izdatel'stvo, 79 p. [in Russian].
18. Huslysty, K.H. (ed.) (1971). *Sviata ta obriady Radianskoi Ukrainy* [Holidays and ceremonies of Soviet Ukraine]. Kyiv: Naukova dumka, 272 p. [in Ukrainian].
19. Sidanich, I.L. (2013). *Dukhovno-moralne vykhovannia ditei u vitchyzniani shkoli (XX – pochatok XXI stolittia): monohrafiia* [Spiritual and moral education of children in the national school (XX – early XXI century): monograph]. Kyiv: TOV “NVP” Interservis, 464 p. [in Ukrainian].
20. Slutska, Yu.V. (2013). Vid bozhestvennogo do myrskoho: tradytsii ta innovatsii v radianskykh rytualakh [From the divine to the worldly: traditions and innovations in Soviet rituals]. *Skhid – East*, no. 4, pp. 166–170 [in Ukrainian].
21. Hoshko, Yu.H. et al. (eds.) (1983). *Sotsialistychna obriadovist na Ukraini: istorychni dosvid ta suchasni problemy* [Socialist ritualism in Ukraine: historical experience and modern problems]. Kyiv: Naukova dumka, 214 p. [in Ukrainian].
22. Stishova, N.S. (2017). *Ukrainski kalendarni sviata osinnoho tsyklu: monohrafiia* [Ukrainian calendar holidays of the autumn cycle: monograph] / ed. by H.A. Skrypnyk. Kyiv: IMFE, 240 p. [in Ukrainian].
23. Tarapon, O.A. (2016). Derzhavni sviata v Ukraini 1920–1930-kh rr. yak zasib formuvannia radianskykh politychnykh tsinnosti [Public holidays in Ukraine in the 1920s and 1930s as a means of forming Soviet political values]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk – Current issues of humanitarian sciences*, iss. 15, pp. 96–102 [in Ukrainian].
24. Tereshchenko, M.S. (1974). *Kriz lit chasu* [Over the years]. Kyiv: Mystetstvo, 165 p. [in Ukrainian].
25. Tolochko, P.P. (1966). *Kyivska Rus* [Kievan Rus]. Kyiv: Abrys, 360 p. [in Ukrainian].

26. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh ob'iednan Ukrainy [Central State Archive of Public Associations of Ukraine], fund 1, description 20, case 747, 100 p. [in Ukrainian].
27. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh ob'iednan Ukrainy [Central State Archive of Public Associations of Ukraine], fund 1, description 20, case 748, 150 p. [in Ukrainian].
28. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh ob'iednan Ukrainy [Central State Archive of Public Associations of Ukraine], fund 1, description 20, case 6454, 80 p. [in Ukrainian].
29. Chmil, O.H. (1938). Stara Ushytsia [Old Ushytsia]. *Stalinska molod' – Stalin's youth*, no. 78, p. 3 [in Ukrainian].
30. Yaryi, M.M. (1922). Na Kamianechchyni [In Kamianechchyna]. *Chervona pravda – Red truth*, no. 92(192), p. 3 [in Ukrainian].
31. Smith, H. (1976). *The Russians*. London: Sphere Books Limited, 746 p. [in English].

Стаття надійшла до редакції 10.06.2022
The article was received 10 June 2022

РУХ ОПОРУ БІЛЬШОВИЦЬКОМУ РЕЖИМУ НА ДРАБІВЩИНІ: ПЕРЕБІГ ТА НАСЛІДКИ ПОВСТАННЯ «ГРЕНАДЕРІВ» 1930 Р.

Руденко Юлія Миколаївна,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Київського кооперативного інституту бізнесу і права
riznuk_julia@ukr.net
orcid.org/0000-0002-2276-199X

Мета дослідження – на основі аналізу усно-історичної та літературної бази висвітлити рух опору більшовицькому режиму на Драбівщині в 1930 р., розкрити перебіг та наслідки повстання «Гренадерів».

Методи. Основу теоретико-методологічної бази дослідження складає сукупність загальнонаукових та суто історичних методів. Застосовуються загальноновизнані принципи об'єктивності, науковості, логіко-системний і порівняльний аналіз, проблемно-хронологічний підхід, а також методи синтезу, узагальнення, опрацювання усно-історичних джерел.

Результати та висновки. Опрацювавши матеріали усної історії та наявну літературну базу, можна зробити висновки, що Драбівське повстання, як і більшість тогочасних селянських виступів, було спричинене колективізацією. Повстання фактично стало громадянською війною на селі, спровокованою рішенням більшовиків про суцільну колективізацію, спрямованим на реалізацію далекосяжних планів советського керівництва. Повстання «Гренадерів» стало одним із перших масових виявів незадоволення політикою советської влади, коли повсталі взяли за зброю, намагаючись змінити режим.

Повстання драбівських селян носило характер стихійних і розрізнених виступів на рівні інстинктивного самозахисту. Звичайно, існувала і певна організована група з освічених селян, які займались розробкою плану повстання і переслідували певні політичні мотиви, але таких було надзвичайно мало. Більшість селян захищали свій дім від грабунку з боку советської влади.

Проте повстанню не судилося перемогти. Боротьба між добре підготовленими загонами ДПУ і міліції проти розрізнених, погано керованих і озброєних селян закінчилася поразкою антисовєтського селянського повстання. Розрізнені селянські виступи були придушені.

Спалахи селянської непокори були приборкані репресіями та, згодом, Голодомором. Адже сьогодні ми можемо сказати, що Голодомор – це наслідок, а одна з його причин – це організовані повстання під час колективізації. Саме Голодомор став своєрідною зброєю у боротьбі з відвертим чи прихованим опором. І, в першу чергу, цю зброю було спрямовано проти найбільш консервативної, найбільш національно свідомої верстви суспільства – селянства.

Ключові слова: Драбівське повстання, советська влада, колективізація, селянство, антибільшовицький рух опору.

MOVEMENT OF RESISTANCE TO THE BOLSHEVIC REGIME IN THE DRABIV REGION: THE COURSE AND CONSEQUENCES OF THE GRENADEIER UPRISING OF 1930

Rudenko Yuliia Mykolayivna,
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of Social Sciences
and Humanities
Kyiv Cooperative Institute of Business and Law
riznuk_julia@ukr.net
orcid.org/0000-0002-2276-199X

The **purpose** of the study is to shed light on the resistance to the Bolshevik regime in the Drabiv region in 1930, as well as to reveal the course and consequences of the Grenadier uprising based on the analysis of the oral-historical and literary sources.

Methods. The groundwork of the theoretical and methodological basis of the study is a set of general scientific and purely historical methods. The generally accepted principles of objectivity, scientificity, logical-systematic and comparative analysis, problem-chronological approach, as well as methods of synthesis, generalization, processing of oral-historical sources are applied.

Results and conclusions. Having studied the materials of oral history and the available literary base, we can conclude that the Drabiv uprising, like most of the peasant uprisings of that time, was caused by collectivization. The uprising

actually became a civil war in the countryside, provoked by the Bolsheviks' decision to carry out collectivization, aimed at implementing the far-reaching plans of the Soviet leadership. The Grenadier uprising was one of the first mass manifestations of dissatisfaction with the policies of the Soviet government, when the insurgents took up arms, trying to change the regime.

The uprising of the Drabiv peasants had the character of spontaneous and scattered demonstrations at the level of instinctive self-defense. Of course, there was a certain organized group of educated peasants who worked out a plan for the uprising and pursued certain political motives, but there were very few of them. Most peasants defended their homes from looting by the Soviet authorities.

However, the uprising was not destined to win. The struggle between well-trained DPU and police units against scattered, poorly managed and armed peasants ended in the defeat of the anti-Soviet peasant uprising. Scattered peasant demonstrations were suppressed.

The outbreaks of peasant acts of disobedience were curbed by repression and, later, by the Holodomor. After all, today we can say that the Holodomor is a consequence, and one of its causes is organized uprisings during collectivization. It was the Holodomor that became a kind of weapon in the fight against overt or covert resistance. And, first of all, this weapon was directed against the most conservative, most nationally conscious stratum of society – the peasantry.

Key words: Drabiv uprising, Soviet power, collectivization, peasantry, anti-Bolshevik resistance movement.

Вступ. Тема визвольного руху надзвичайно актуальна сьогодні, адже документально зафіксовано, що ми, українці, ніколи не були такими, що легко погоджувалися із насиллям та зневагою, втратою свободи та власності. З кінця 20-х рр. ХХ ст. помітно зросло невдоволення селян, які склали більшість населення України, що увінчалось різноманітними формами протестів. Опір заходам совєтської влади набув масового та політичного характеру, про що, зокрема, свідчить активізація діяльності ДПУ у сільській місцевості. У донесеннях ДПУ з'явилися селянські розмови, записані інформаторами, про небезпеку голоду, про бажання повернутися до УНР, здобути незалежність та економічну свободу. Освіченіші та вмотивованіші люди навіть подавали петиції, намагаючись тиснути ними на більшовиків та об'єднати селян.

Драбівське повстання стало одним із перших масових виявів незадоволення політикою совєтської влади, коли повсталі взяли за зброю, намагаючись змінити режим. Проте збройне повстання на Драбівщині є малодослідженим та маловідомим. Але потрібно постійно тримати історичну пам'ять в напрузі, в роботі над своїм відтворенням, пошуком, щоб нові покоління українців, які приходять у це життя, знали не тільки те, як їхні попередники боролися за волю, але й те, що робили з тими поколіннями українців, які не змогли свого часу цю свободу відстояти.

Мета дослідження – на основі аналізу усно-історичної та літературної бази висвітлити рух опору більшовицькому режиму на Драбівщині в 1930 р., розкрити перебіг та наслідки повстання «Гренадерів».

Дослідницькі завдання: опрацювати наявну джерельну та літературну базу; дослідити рух опору більшовицькому режиму на Драбівщині та з'ясувати обставини перебігу та придушення повстання «Гренадерів»; визначити наслідки повстання для учасників і повсталіх сіл.

Основу *теоретико-методологічної бази дослідження* складає сукупність загальнонаукових та суто історичних методів. Застосовуються загальноновизнані принципи об'єктивності, науковості, логіко-системний і порівняльний аналіз, проблемно-хронологічний підхід, а також методи синтезу, узагальнення, опрацювання усно-історичних джерел.

Перебіг та придушення виступу «Гренадерів». Справа «Гренадери» – саме таку гучну назву отримала справа, порушена органами ОДПУ проти повсталіх селян Драбівщини на початку 1930 р.

За даними слідства, організація повстання здійснювалася з м. Київ контрреволюційним центром через своїх емісарів – понад 200 осіб, які мали організувати районні та підрайонні повстанські комітети (Григоренко, 2010; Компанієць).

Питання про підготовку повстання та його керівників залишається відкритим. У матеріалах слідства не вказані прізвища керівників повстання, а лише імена учасників. Але матеріали усної історії, зокрема свідчення Г. Карабань, зберегли відомості про Данила і Якова Охріменків як ініціаторів невдоволень. Відоме ім'я Ярмошки, який перед повстанням ходив по селу з гармошкою, підбурював, проводив агітацію, читав книжки, співав: «А Ярмошка на гармошке дерганет да дерганет» (Карабань: 1). М. Підгорний, який тривалий час працював парторгом, також розповідає, що «керівником був Данило Охріменко, студент» (Підгорний: 2; Тилішак, 2017: 128). М. Івко пригадує організаторів «Тиміша Пучку і Сеньку. А вже коли починалось повстання, то командував Линник» (Івко: 3).

Повстання готувалося ретельно і спочатку планувалося на весну 1930 р., але було відкладено до весни 1931 р. Проте повстанська група с. Перевинці не погодилася переносити дату повстання і вирішила виступити самостійно. Дату виступу призначили на 6 квітня 1930 р. Повстання розпочалося в запланований час. Під керівництвом

підрайонного повстанського комітету одночасно виступили кілька сіл: Перервинці, Митлашівка та Драбово. У цих селах кількість повстанців досягла понад 100 осіб. Селяни були озброєні гвинтівками, обрізами та револьверами – «наганями». Мали вони й холодну зброю. У доповідних записках ДПУ наголошувалося, що у районах, де відбувався заколот, до повстанців приєднувалося майже все чоловіче населення (Григоренко).

Л. Тимошенко, невістка старшого інструктора міліції району в 1930 р. Ф. Тимошенка, розповідає: «На початку 30-х років люди жили бідно, на власті недовольні, тому працювати свекру було дуже тяжко. Він сутками не повертався додому. З кожного села сповіщали, що бунтують люди. Спочатку одним конем їздив, йому як інспектору дали. Предупреждали, щоб цього не робили. Хто возбухав, то припиняли. Об'їзжали, попереджали, щоб менше організовувалися в групи. Були засжки такі клятві, як не предупраждай, не помагало – казав: «хтозна, чи буде що розкуркулювать» (Тимошенко: 2).

Початок повстання очевидці пов'язують із хутором Козорізи. Саме там зібралось близько двох десятків заможників і підпалили клуню. Дехто вважає, що це був сигнал с. Перервинці починати повстання. М. Івко так встановлює послідовність дій повстанців: «Повстанці Перервинців (зокрема Данило Козоріз і його батько, Яков і Данило Охріменки та інші) зібралися за селом, біля школи, обговорили дії і вирушили в село. Це була страсна п'ятниця. Люди поприходили з вечірньої. Мало хто спав. Повстанці почали стукати в кожну хату, щоб приєднувалися до них. Вбили трьох активістів. Хто не хотів з ними йти – погрожували. Один з убитих, Гамацький, був головою сільради. Його зустріли на дорозі. Ножем порізали тіло, вповз у хату ще живий, згодом стік кров'ю. Далі їх шлях проліг на Драбово-Барятинське. Це залізничний вузол. Там були состави із хлібом. Щоб ніхто не повідомив нікуди про повстання, перерізали телеграфні лінії» (Івко: 4). Під час збройного виступу повстали селяни вбили ще чотирьох активістів сільського комнезаму, напали на станцію Драбово, захопили та перервали телеграфно-телефонний зв'язок, підпалили будівлю Народного суду та вилучили зброю, яка там зберігалася (Компанієць; Підгорний: 2).

Про те, як горіло приміщення суду, розповіла У. Марченко: «Мати з батьком прийшли із церкви, тільки полягали, тут сяйво у вікна. А наша хата була рядом. Батько кричить: Лизавето! Суд горить, мочи рядна і на хату. Це СВУ підпалили!» (Марченко: 3).

Серед повсталих с. Митлашівка В. Паукова називає свого брата – Віктора Терентійовича Паукова, 1901 р.н., «який був проти колгоспів та більшовиків. Компаній було декілька. Про те, що

робить і коли, вони домовлялися наперед. Їм сказали, що як захоплять станцію Драбово-Барятинське, там буде вагон із зброєю і Україна повстане. А оказалось тільки наші села... Його також засудили за СВУ. Пішов проти советов. Засудили на 8 год» (Паукова: 2).

До повстання були готові й інші групи селян – із с. Філіповичі, Круподеринці та Білоусівка. У день повстання, 6 квітня 1930 р., група селян с. Філіповичі у кількості 11 осіб зібралася в будинку керівника повстанського комітету. В ніч з 6 на 7 квітня у с. Круподеринці група у кількості 13 осіб, озброєних обрізами та револьверами, вирушила на збірний пункт. Була готова до виступу й білоусівська група, що налічувала до 40 осіб і була озброєна 21 гвинтівкою. Того ж дня силами Лубенського та Прилуцького ДПУ повстання було придушено (Григоренко).

Голову ДПУ В. Балицького повідомили про повстання 7 квітня. Він надіслав інформацію генеральному секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору. Зазначені особи давали вказівки щодо розгрому повстанського руху, арештів і суворого покарання його учасників. Так, В. Балицький, дізнавшись про початок повстання, негайно відгукнувся телеграмою, в якій вимагав: «Самыми решительными и быстрее действиями необходимо ликвидировать вооруженную банду в кратчайший срок. Кроме концентрации вооруженных чекистских, милицейских и партийных сил, используйте все агентурные возможности, перебросив надежную агентуру других районов. Примите меры изоляции банды» (Григоренко).

На придушення повстанців було кинуте 55-ту дивізію чекістів з панцерниками і бронепотягами. С. Білоусівка, Перервинці, Остапівка було піддано гарматним обстрілам. Г. Карабань згадує: «Назбігались багато на станцію, а хтось їх продав. Вони ночцю на місці і були оточені. Деяких побили. Решту на утро вивезли» (Карабань: 3).

Таким чином, поразка селянства у змаганні з советською тоталітарною системою була неминуча. Їхні виступи почалися спонтанно, а через віддаленість сіл і хуторів зв'язок між повстанцями був слабким. Селяни мали погане озброєння: застарілі гвинтівки, мисливські рушниці, обрізи, кілки та вила. Більшість селян були неписьменними, тож не могли знати причин провалу попередніх селянських виступів – стихійність, хаос, відсутність зброї та підтримки інших верств населення, незнання тактики та стратегії воєнних дій. За соціальним складом повстанці були переважно бідняками та середняками, хоча домінуюча роль належала заможнішим селянам і куркулям, які найбільше постраждали від усуспільнення землі, майна, худоби, розорення господарств та заслання (Українці не мовчали, 2011; Павлоградське повстання, 2009: 22).

Наслідки повстання на Драбівщині. До розслідування Драбівського повстання було залучено спецпідрозділ 25-ї дивізії та Полтавський оперативний сектор ДПУ УСРР (Лісова, 2020). Під час слідства заарештовано 89 осіб, які брали участь у повстанні. 20 з них були розстріляні, інші засуджені до різних термінів ув'язнення (Компанієць; Драбівське повстання, 2019). Найбільше серед покараних жителів с. Перервинці. 10 квітня 1930 р., а саме така дата значиться в архівних документах, заарештовано 39 чоловік, з них 16 розстріляно вже 29 травня, зокрема К. Кулик «під посиленням конвоєм в числі 20-ти був доставлений в Лубенський окривдділ ДПУ і розстріляний в ніч на 29.05.30». Всі поховані на Лубенському цвинтарі «в одежде, в которой доставлены из ДОПРА № 07. Могила тщательно замаскирована». 17 травня 1930 р. трійка винесла вирок про розстріл. Як згадує В. Паукова, родичі арештованих привозили передачі в Лубни, а вже 30 травня «вийшов охоронець і каже: подивіться на ці фотографії. Цим уже передач не носить. Вони розстріляні» (Паукова: 4).

10 років позбавлення волі отримали 4 особи, 8 років – 1,5 років – 7 осіб. На північ на різні терміни, від 2 до 5 років, заслано 6 осіб, умовний термін отримали п'ятеро. Із с. Митлашівка розстріляли 5 чоловік, 10 років позбавлення волі – 3, 5 років – 6, 8 років – 1, 3 роки – 1. На північ на 3 роки заслано 3 особи. Арешти проводилися і в селах, де повстання не встигло розпочатися. Так арештовано 6 жителів с. Білоусівка, 4 – с. Нечипорівка, 2 – с. Ковалівка, 1 – с. Яблунове, 1 – с. Демки (Реабілітовані історією, 2006).

Але значна кількість названих людей жителями с. Митлашівка та с. Перервинці серед розстріляних не значиться. Так, не вказані прізвища: В. Марченка, Д. Козоріза, В. Козоріза, Д. Охріменка, Я. Охріменка, Г. Талана та ін. Адже про причетність цих людей до повстання знають їхні близькі родичі. Причому всі вони розстріляні 29 травня 1930 р. Можна зробити висновок, що влада приховувала в такий спосіб розмах повстання та кількість учасників.

Всі засуджені по справі Драбівського повстання були реабілітовані у 1989 р. (Григоренко). М. Івко стверджує, що «ті, хто був засланий, майже всі вони поприходили. Я робив у сільраді, їх всіх реабілітували як таких, що невинні» (Івко: 5). Всі вони були засуджені Судовою Трійкою при колегії ДПУ УСРР за статтями 54-2 та 54-11 КК УСРР за участь у контрреволюційній повстанській організації, що мала на меті «...зрив заходів радянської влади і компаній, організованих партією і радвладою на селі, а кінцевою метою – повалення радянської влади шляхом збройного повстання і відновлення УНР» (Григоренко). Але існує й інша версія. Так, більшовики, щоб поширити серед населення

інформацію про «ворогів народу», дали цим справам гучні кодові назви. Як приклад – так звана справа «Гренадери», спрямована проти українських вчителів Полтавщини. Більшовики терором знищували своїх ідеологічних супротивників. Ці методи були поставлені в ряди державної політики (Драбівське повстання, 2019).

Після придушення повстання села Драбівщини попали до чорного списку. Тут наступний етап колективізації проводився з особливою жорстокістю та цинізмом. Навесні 1931 р. після проведення посівної кампанії, коли селяни все-таки сподівалися на те, що господарюватимуть самостійно, влада знову розпочала наступ. Почався збір реманенту. Ці заходи викликали невдоволення селян і вони знову чинили опір. Щоб не допустити збройного виступу селянства, Лубенське ОДПУ за одну ніч 23 липня 1931 р. заарештувало 39 чоловік з с. Білоусівка, 3 – з с. Остапівка, 13 – з с. Перервинці, 7 – з с. Круподеринці, 4 – з с. Яблунове, 1 – з с. Михайлівка. Їх звинуватили у підготовці збройного повстання та в зв'язках з контрреволюційними організаціями. 21 січня 1932 р. постановою колегії ОДПУ УРСР 78 учасників повстання засудили до різних термінів ув'язнення (Тилищак, 2017: 137), зокрема 3 особи розстріляли, 10 – вислали на північ на 10 років, 10 – на 5 років, 14 – на 3 роки, 2 особи відправили в концтабори (Реабілітовані історією: 2006).

Провал Драбівського повстання та арешти повстанських груп не зупинили діяльність повстанців в інших селах. Повсталі селяни, яким вдалося уникнути арешту, згодом об'єдналися на Пирятинщині, де вчинили низку грабежів і терактів проти представників сільської советської влади (Григоренко).

На прикладі повстанням на Драбівщині ми бачимо, як в Україні придушувались селянські виступи. Але цього було недостатньо для советської влади, і вона вжила жорстоких заходів, щоб остаточно викоринити волелюбний національний дух на генетичному рівні.

Окрім придушення селянських заколотів і боротьби, советська влада робила все можливе, щоб світ ніколи не дізнався правди про нескорений народ. Еволюція антиукраїнських дій Й. Сталіна та його союзників в Україні очевидна: від нещадного придушення будь-яких проявів невдоволення та опору – до організації геноциду як засобу масового покарання народу з метою довічного утримання в тоталітарній державі (Українці не мовчали, 2011; Павлоградське повстання, 2009: 23).

Висновки. Опрацювавши матеріали усної історії та наявну літературну базу, можна зробити висновки, що Драбівське повстання, як і більшість тогочасних селянських виступів, було спричинене колективізацією. Повстання фактично стало

громадянською війною на селі, спровокованою рішенням більшовиків про суцільну колективізацію, спрямованим на реалізацію далекосяжних планів радянського керівництва. Повстання «Гренадерів» стало одним із перших масових виявів незадоволення політикою радянської влади, коли повсталі взяли за зброю, намагаючись змінити режим.

Повстання драбівських селян носило характер стихійних і розрізнених виступів на рівні інстинктивного самозахисту. Звичайно, існувала і певна організована група з освічених селян, які займалися розробкою плану повстання і переслідували певні політичні мотиви, але таких було надзвичайно мало. Більшість селян захищали свій дім від грабунку з боку радянської влади.

Проте повстанню не судилося перемогти. Боротьба між добре підготовленими загонами ДПУ і міліції проти розрізнених, погано керованих і озброєних селян закінчилася поразкою антирадянського селянського повстання. Розрізнені селянські виступи були придушені.

Спалахи селянської непокори були приборкані репресіями та, згодом, Голодомором. А вже сьогодні ми можемо сказати, що Голодомор – це наслідок, а одна з його причин – це організовані повстання під час колективізації. Саме Голодомор став своєрідною зброєю у боротьбі з відвертим чи прихованим опором. І, в першу чергу, цю зброю було спрямовано проти найбільш консервативної, найбільш національно свідомої верстви суспільства – селянства.

Література:

1. Григоренко Т. Драбівське повстання, або Справа «Гренадерів». *Персонал Плюс*. № 5. 3-9 лютого 2010. URL: <http://www.personal-plus.net/358/6120.html> (дата звернення: 20.05.2022)
2. Григоренко Т. Роль архівних джерел у дослідженні історії Черкащини 20-х – 30-х років ХХ століття (за матеріалами Державного архіву Черкаської області, архіву Управління МВС України в Черкаській області, Галузевого державного архіву Служби безпеки України). URL: <https://nadoest.com/udk-930-253-908477-46-t-o-grigorenko>; URL: <https://zavantag.com/docs/3594/index-145388.html> (дата звернення: 08.06.2022)
3. Драбівське повстання. 6 листопада 2019. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Драбівське_повстання (дата звернення: 11.06.2022)
4. Компанієць О. Опір аграрній політиці радянської влади на Черкащині (кінець 1920-х – початок 1930-х рр.). *Черкаська обласна організація Національної спілки краєзнавців України*. URL: http://nsku.sk.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=217%3A- (дата звернення: 15.06.2022)
5. Лісова Л. Драбівське повстання за самостійну Україну. *Голос України*. 02 червня 2020. URL: <http://www.golos.com.ua/article/331418>.
6. Павлоградське повстання 1930 р.: Документи і матеріали / Упоряд. В. Даниленко. Київ: «Український письменник», 2009. 379 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-579-239-3/966-579-239-3.pdf>. (дата звернення: 10.06.2022)
7. Польові дослідження автора (далі – ПДА). Івко Михайло Васильович, 1926 р. н., с. Перервинці. 5 с.
8. ПДА. Карабань Григорій Панасович, 1926 р. н., с. Перервинці. 5 с.
9. ПДА. Марченко Уляна Петрівна, 1921 р. н., с. Драбово-Баятинське. 7 с.
10. ПДА. Паукова Віра Терентівна, 1921 р. н., с. Перервинці. 7 с.
11. ПДА. Підгорний Микола Павлович, 1921 р. н., с. Перервинці. 6 с.
12. ПДА. Тимошенко Лідія Іванівна, 1940 р. н., с. Драбово-Баятинське. 5 с.
13. Реабілітовані історією. Черкаська область / ред. П.М. Жук, В.І. Захарченко, С.І. Кривенко, В.Г. Рубцова, В.О. Давиденко. Черкаси: ЦНТЕІ, 2006. Т. 5. 452 с.
14. Тиліщак В. Драбівське повстання і справа «Гренадери». 1930. *У.С.Р.Р. Повстання: Науково-популярні нариси*. Київ: Смолоскип, 2017. С. 125–138.
15. Українці не мовчали. *Персонал Плюс*. № 11. 16-22 березня 2011. URL: <http://www.personal-plus.net/416/7747.html> (дата звернення: 15.06.2022)

References:

1. Hryhorenko, T. (2010). Drabivske povstannia, abo Sprava «Hrenaderiv» [Drabiv uprising, or the Case of the Grenadiers]. *Personal Plus*. № 5. 3-9 liutoho 2010. URL: <http://www.personal-plus.net/358/6120.html> [in Ukrainian].
2. Hryhorenko, T. Rol arkhivnykh dzherel u doslidzhenni istorii Cherkashchyny 20-kh – 30-kh rokiv XX stolittia (za materialamy Derzhavnoho arkhivu Cherkaskoi oblasti, arkhivu Upravlinnia MVS Ukrainy v Cherkaskii oblasti, Haluzevoho derzhavnoho arkhivu Sluzhby bezpeky Ukrainy) [The role of archival sources in the study of the history of Cherkasy region in the 20s – 30s of the XX century (according to the State Archives of Cherkasy region, the archives of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine in Cherkasy region, the branch

- state archive of the Security Service of Ukraine)]. URL: <https://nadoest.com/udk-930-253-908477-46-t-o-grigorenko>; URL: <https://zavantag.com/docs/3594/index-145388.html> [in Ukrainian].
3. Drabivske povstannia [Drabiv uprising] (2019). 6 lystopada 2019. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Drabivske_povstannia [in Ukrainian].
 4. Kompaniiets, O. Opir ahrarnii politytsi radianskoi vlady na Cherkashchyni (kinets 1920-kh – pochatok 1930-kh rr.) [Resistance to the agrarian policy of the Soviet government in Cherkasy region (late 1920s – early 1930s)]. *Cherkaska oblasna orhanizatsiia Natsionalnoi spilky kraieznavtsiv Ukrainy*. URL: http://nsku.ck.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=217%3A- [in Ukrainian].
 5. Lisova, L. (2020). Drabivske povstannia za samostiinu Ukrainu [Drabiv uprising for an independent Ukraine]. *Holos Ukrainy*. 02 chervnia 2020. URL: <http://www.golos.com.ua/article/331418> [in Ukrainian].
 6. Pavlohradske povstannia 1930 r.: Dokumenty i materialy [Pavlograd Uprising of 1930: Documents and materials] (2009). / Uporiad. V. Danylenko. Kyiv: «Ukrainskyi pysmennyk», 379 s. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-579-239-3/966-579-239-3.pdf> [in Ukrainian].
 7. Polovi doslidzhennia avtora (dali – PDA). Ivko Mykhailo Vasylovych, 1926 r. n., s. Perervyntsi. 5 s. [in Ukrainian].
 8. PDA. Karaban Hryhorii Panasovych, 1926 r. n., s. Perervyntsi. 5 s. [in Ukrainian].
 9. PDA. Marchenko Uliana Petrivna, 1921 r. n., s. Drabovo-Bariatynske. 7 s. [in Ukrainian].
 10. PDA. Paukova Vira Terentiivna, 1921 r. n., s. Perervyntsi. 7 s. [in Ukrainian].
 11. PDA. Pidhornyi Mykola Pavlovych, 1921 r. n., s. Perervyntsi. 6 s. [in Ukrainian].
 12. PDA. Tymoshenko Lidiia Ivanivna, 1940 r. n., s. Drabovo-Bariatynske. 5 s. [in Ukrainian].
 13. Reabilitovani istoriieiu. Cherkaska oblast [Rehabilitated by history. Cherkasy region] (2006). / red. P.M. Zhuk, V.I. Zakharchenko, S.I. Kryvenko, V.H. Rubtsova, V.O. Davydenko. Cherkasy: TsNTEI. T. 5. 452 s. [in Ukrainian].
 14. Tylishchak, V. (2017). Drabivske povstannia i sprava «Hrenadery» [Drabiv uprising and the case of «Grenadiers»]. *1930. U.S.R.R. Povstannia: Naukovo-populiarni narysy*. Kyiv: Smoloskyp, S. 125-138. [in Ukrainian].
 15. Ukraintsi ne movchaly [Ukrainians were not silent] (2011). *Personal Plus*. № 11. 16-22 bereznia 2011. URL: <http://www.personal-plus.net/416/7747.html> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 29.06.2022
The article was received 29 June 2022

СТЕПАН БАНДЕРА В РАДЯНСЬКІЙ ВЕРСІЇ ІСТОРІЇ

Теміров Богдан Юрійович,

*аспірант кафедри історії України та спеціальних
галузей історичної науки Донецького національного
університету імені Василя Стуса
temirovbogdan@gmail.com
orcid.org/0000-0003-4518-5574*

Мета розвідки полягає в аналізі характеру презентації постаті С. Бандери в радянській концепції історії. Адже до цього діяча не згасає інтерес уже понад півстоліття, та, як наслідок, сформувався потужний пласт різновекторних уявлень про лідера ОУН(б). Одіозний міф про лідера ОУН(б) був сформований за радянської доби, у чому прислужилися й тогочасні професійні історики. Розуміння його витоків сприятиме толеруванню сучасного українського суспільства та зміцненню української ідентичності. Дослідження здійснене із залученням загальнонаукових (аналітико-синтетичного, проблемно-хронологічного, узагальнення) та спеціальних історичних (історико-типологічного, історико-біографічного) **методів**, які дали змогу вибудувати загальну конфігурацію дослідження та виявити характеристичні ознаки радянської історичної концепції щодо позиціонування С. Бандери. **Результати.** *Вивчення історичної літератури показало, що у радянському науковому просторі спостерігалось або виразно емоційне таврування лідера ОУН(б), або ж його повне ігнорування. На сторінках більшості наукових видань з історії відсутня навіть згадка прізвища С. Бандери, натомість сторінки рясніють брутальним «бандерівці», «українські буржуазні націоналісти». Ключовою причиною демонізації Провідника виступала його безапеляційна боротьба зі сталінським режимом. Висновки.* У повоєнні десятиліття негативний образ С. Бандери просувався у пропагандистській літературі, що продукувалася для потреб підрозділів системи держбезпеки. До його постаті докладався набір стандартних негативних означень про співпрацю з «німецькими фашистами». У другій половині XX ст. оформилася цілком виразна радянська концепція українського націоналізму як «найбільшого ворога українського народу». Їй притаманні ідеологічна зашореність, перекручування та замовчування фактів, фальсифікація подій, відверто брутальне ставлення до провідних діячів ОУН. Щодо постаті С. Бандери, то на сторінках наукових праць вживалося загальне поняття «бандерівці», його ж особистість майже повністю «випала» з поля зору професійних істориків.

Ключові слова: Провідник ОУН(б), історична постать, радянська концепція, науковий вимір, пропаганда.

STEPAN BANDERA IN THE SOVIET VERSION OF HISTORY

Temirov Bohdan Yuriyovych,

*Postgraduate Student at the Department of History
of Ukraine and special branches of historical science
Vasyl' Stus Donetsk National University
temirovbogdan@gmail.com
orcid.org/0000-0003-4518-5574*

The research aims at exploring Stepan Bandera's character through the lens of the Soviet reading of history. After all, interest towards Bandera has not been fading for half a century and as an outcome a significant amount of scholarly studies of OUN-B's leader has accumulated. Myth-making about Bandera has been particularly in focus of the Soviet propaganda with the historians' contribution. Hence, grasping the roots of the myths would enhance tolerant treatment of the past by contemporary Ukrainian society as well as strengthen the unique Ukrainian identity. The research is undertaken through application of general (analytical-synthetic, chronological and generalisation methods) and specialised historical **methods** such as historical-typological, historical-biographic methods that constitute the foundation of the research and contribute to rigorous assessment of the Soviet interpretation of Stepan Bandera's figure. **Findings.** The scholarly literature review has demonstrated depiction of OUN-B's leader either in emotional lens or his complete disregard. Most significant scholarly research does not contain a single mentioning of Stepan Bandera's name, however their pages are full of brutal "Banderovits" and Ukrainian bourgeois nationalists' depiction. The key explanation for demonizing the leader was his principled struggle against the Stalinist regime. **Conclusions.** In the postwar decade, Stepan Bandera's negative image was enhanced by the propaganda literature published with the goal of satisfying the requirements of the state security apparatus. Bandera's figure was tied to a set of entrenched labels as cooperation with Nazis. In the second half of the XX century a Soviet interpretation of Ukrainian nationalism as «the greatest enemy of the Ukrainian people» took its final shape. Its features are ideological obscurantism, distortion and concealment of facts and hatred towards OUN-B's leading personalities. As for Stepan Bandera, the generalised notion of Bandera and "banderovits" was in common use in scholarly works which led to his ignorance by historians.

Key words: OUN(b) leader, historical figure, Soviet concept, scientific dimension, propaganda.

1. Вступні зауваги до розкриття теми. Історія боротьби за українську незалежність багата на визначні епізоди, результат яких визначала не лише епоха, а й люди, що їх скеровували. До таких відноситься очільник ОУН(б) Степан Бандера. Інтерес до його постаті не згасає уже понад півстоліття, що є наслідком як динамічних процесів, у яких він брав участь, так і символізації його імені у діаметрально протилежних світоглядних системах щодо місця України у світовому просторі. Він зображувався як герой та лиходій, як визволитель пригнобленої нації й терорист, як український патріот і нацистський колаборант. Аналіз оцінок С. Бандери є важливим з огляду на тривалі дискусії не лише в науковому, а й громадянському середовищі. Тональність позиціонування лідера українських націоналістів актуалізуються в умовах гібридної війни, розв'язаної Російською Федерацією проти України, адже її складовою частиною є наступ на національну ідентичність українців. Одіозний міф про С. Бандеру сформований радянськими спецслужбами, поширений пропагандистами, продовжує експлуатуватись у сучасному соціокультурному просторі. Суттєву роль у його формуванні відіграли професійні радянські історики, затиснуті в офіційній концепції. Розуміння витоків комуністичної міфотворчості сприятиме позбавленню від застарілих ідеологічних штампів, що наразі перетворилися на зброю проти українства, зміцненню української ідентичності, розширенню меж фахового історичного дослідження.

Історіографічні виміри постаті С. Бандери актуалізувалися на зламі 1990-х – 2000-х рр., коли з'явилися публікації авторства Ю. Киричука, М. Посівнича, А. Русначенка, В. Трофимовича та інших істориків (Киричук, 2003; Посівнич, 2008; Русначенко, 2002; Трофимович, 2009). Ці автори критично оцінили «здобутки» радянського історіописання щодо українського національно-визвольного руху. Зокрема, показовим є зауваження А. Русначенка, що у радянських історичних працях «було чимало сторінок, але не було науки, не було правди» (Русначенко, 2002: 7). Ю. Киричук відзначив певну користь знайомства з радянською історіографією, завдяки якій молоде покоління дізнавалося про український визвольний рух середини ХХ ст., а імена його очільників, серед яких названо й С. Бандеру, оповиті радянськими ідеологічними перекрученнями, «ставали легендою» (Киричук, 2003: 41). Наступна хвиля актуалізації історіографічного виміру постаті С. Бандери припала на другу половину 2010-х рр. під впливом початку російської агресії на терени України (Іщук, Ніколаєва, 2014; Футала, 2015). Зокрема, О. Іщук і Н. Ніколаєва привернули увагу до масових накладів у радянську добу книг неприховано пропагандистського характеру – авторства

В. Варецького, К. Дмитрука, В. Кравченка, Ф. Маланчука та інших, в яких подано безпелляційно негативні характеристики українському визвольному рухові та його лідерам (Іщук, Ніколаєва, 2014: 313–314). *Попри певні здобутки у критичному аналізі специфіки радянського нарративу, напрацювання щодо діяльності лідера ОУН(б), якщо й аналізувалися, то переважно у загальному контексті процесу вивчення історії ОУН. Така ситуація спонукає до спеціального дослідження радянських підходів до характеристики С. Бандери, що і є метою даної розвідки.*

Дослідження здійснене із залученням загальнонаукових (аналітико-синтетичного, проблемно-хронологічного, узагальнення) та спеціальних історичних (історико-типологічного, історико-біографічного) **методів**, які дали змогу вибудувати конфігурацію дослідження та виявити характеристичні ознаки радянської історичної концепції щодо позиціонування С. Бандери. Дослідження спирається на історіографічні джерела, до яких включено праці радянських авторів.

2. Формування пропагандистського образу С. Бандери

Витоки позиціонування С. Бандери в радянському середовищі варто шукати у пропагандистських закликах періоду Другої світової війни. З метою паплюження націоналістів, як зауважив А. Русначенко, літаки Червоної армії в німецькому тилу розкидали листівки, в яких діяч виставлявся німецьким агентом, що маскувався борцем за свободу, прагнув за завданням німецької влади розколоти український народ. Українців закликали відступити від С. Бандери та приєднатися до партизанів (Русначенко, 2002: 224). Зокрема, у зверненні 21 травня 1943 р. радянських органів влади до українців на окупованій частині України С. Бандера, як і А. Мельник, показані тими, хто рухається в «обозі німецької армії» (Косик, 1993: 354).

Після завершення війни розгорнулася кампанія зі створення радянської версії її історії, в якій відводилося місце й «українським буржуазним націоналістам» як «класовим ворогам». До них відносився і очільник Проводу ОУН(б). Негативний образ С. Бандери методично просувався у пропагандистській літературі, що продукувалася для потреб підрозділів системи держбезпеки (Подрывная деятельность украинских буржуазных националистов против СССР и борьба с нею органов государственной безопасности, 1955; Українські буржуазні націоналісти – запеклі вороги соціалістичних перетворень в західних областях України, 1972; Украинские буржуазные националисты – злейшие враги украинского народа, 1953). На її сторінках стисло подавалася радянська версія історії українських націоналістів, в контексті якої згадувався С. Бандера. Виклад

зводився до набору стандартних негативних означень про ставку «німецьких фашистів» на С. Бандеру як на найактивнішого «главаря» ОУН, котрий мав значні зв'язки у Західній Україні (Подрывная деятельность украинских буржуазных националистов против СССР и борьба с нею органов государственной безопасности, 1955: 44–46). За версією укладачів, С. Бандера та А. Мельник намагались вислужитись перед німецькими фашистами та допомогти їм у загарбанні України й поневоленні українського народу. Арешт С. Бандери нацистами потрактовано як здійснений за попередньою домовленістю з метою створення довкола його імені ореолу мученика (Подрывная деятельность украинских буржуазных националистов против СССР и борьба с нею органов государственной безопасности, 1955: 50). А після звільнення в 1944 р. він наче б то отримав від «фашистської» влади нові завдання боротьби з СРСР, а в повоєнний час до нього великий інтерес виявляли американці. Загалом ОУН позиціоновано як «бандитсько-терористичну» організацію, що накладало відбиток і на її очільника (Подрывная деятельность украинских буржуазных националистов против СССР и борьба с нею органов государственной безопасности, 1955: 57, 93, 115). «Боротьба» зі С. Бандерою як з «українським буржуазним націоналістом» тривала до кінця радянської доби, що не могло не позначитись на підходах науковців-істориків.

3. Провідник ОУН(б) під пером радянських істориків

Після загибелі Провідника ОУН(б) розгорнулася кампанія з негативізації всього, що пов'язано з його іменем. Заручником/учасником стало й наукове історіописання. Виклад радянської концепції у концентрованому вигляді було представлено в узагальнюючих виданнях, серед яких двотомна «История Украинской ССР». Ім'я С. Бандери згадано один раз, у цитаті із свідчень Е. Штольца Нюрнберзькому трибуналу про доручення «німецьким агентам» А. Мельнику та С. Бандері організувати провокаційні виступи «на Україні» (История Украинской ССР, 1954: 470–471). Наймасштабнішим узагальнюючим виданням радянської доби стала восьмитомна «История Украинской РСР». Про С. Бандеру у цьому виданні йдеться у розділі 2 «Злочинні цілі фашизму. початок народної війни в тилу ворога на території України», підрозділі з красномовною назвою «Націоналістичні прислужники Гітлера». У невеличкому фрагменті ім'я Бандери згадано тричі, частіше фігурує термін «бандерівці». Риторика цього тексту доволі показова для радянського історіописання: «буржуазні націоналісти» прагнули створення «на Україні» маріонеткового уряду, 30 червня 1941 р. вони вчинили «кроваву резню польської інтелігенції», мріяли про владу над народом на загарбаній

території (История Украинской РСР, 1977: 103).

Доволі показовими для радянського історіописання є праці К. Дмитрука «Приречені: буржуазно-націоналістичні та уніатські провокатори на послугах фашизму та імперіалістичної реакції», В. Замлинського «Тавровані презирством народу» (Дмитрук, 1981; Замлинський, 1974). Лейтмотивом цих публікацій стали таврування українських націоналістів колабораціоністами, терористами, звинувачення у злочинах проти людяності. Самостійницький рух подавали як інспірований ззовні, позиціонували як політичний і кримінальний бандитизм, далекий від інтересів населення і без достатньої соціальної бази.

Радянське позиціонування С. Бандери представлено в монографії завідувачки відділу музею історії Великої Вітчизняної війни Т. Першиної «Фашистський геноцид на Україні. 1941–1944». Авторка звинувачує ОУН в організації системи масових вбивств, допомозі поліції в населених пунктах «окупированной Украины», створенні батальйонів «Роланд» і «Нахтігаль» (Першина, 1985: 30). У томах проекту «История міст і сіл Української РСР», присвячених західноукраїнським областям, присутні фрази такого ґтибу: «Активними співучасниками злочинів гітлерівців були українські буржуазні націоналісти. 30 червня 1941 року слідом за німецько-фашистськими військами у Львові з'явився каральний батальйон «Нахтігаль», який на своєму шляху залишав гори трупів... Українські буржуазні націоналісти брали безпосередню участь у знищенні мирних радянських громадян, допомагали окупантам проводити політику розпалювання міжнародної ворожнечі» (История міст і сіл Української РСР, 1968). При цьому власне ім'я С. Бандери не згадується.

Ключовою причиною демонізації Провідника ОУН(б) та його прибічників, на слухину думку сучасних істориків, виступала його послідовна боротьба з радянським режимом, за що й був підступно ним знищений. Надалі ім'я С. Бандери набуло символічного змісту – як уособлення не лише української національно-визвольної боротьби, але й антирадянськості (Верстюк, 2009; Русначенко, 2002: 399–400).

4. **Висновки.** У другій половині ХХ ст. оформилася цілком виразна радянська концепція щодо українського націоналізму як «найбільшого ворога українського народу». Їй притаманні ідеологічна зашореність, перекручування та замовчування фактів, фальсифікація подій, відверто брутальне ставлення до провідних діячів ОУН. Усе це перетворювало праці радянських істориків із даної проблеми швидше на пропагандистські памфлети, ніж на наукові роботи. Пов'язуючи український визвольний рух з німецькими, а щодо повоєнних років – з американськими чи

британськими спецслужбами, ці автори наголошували на його несамостійності, по суті відмовляючи українцям у здатності до державотворення. Самого ж С. Бандеру позиціонували як маріонетку Заходу. На сторінках більшості видань з історії, що мали науковий статус, відсутні згадки прізвища Бандери, натомість вони рясніють брутальним «бандерівці», «українські буржуазні

націоналісти». У радянському науковому просторі спостерігалось або виразно емоційне таврування небажаної персони, якою був лідер ОУН(б), або ж її повне ігнорування/забуття. Однозначно негативний погляд на С. Бандеру протягом повоєнних десятиліть вкорінився у масовій свідомості, перетворившись на усталений стереотип, який і нині циркулює у частині українського соціуму.

Література:

1. Верстюк В. Симон Петлюра в історичній свідомості українського суспільства (до 130-річчя народження). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1737678.html>. 22 травня 2009, 22:46. (дата звернення: 20.06.2022)
2. Дмитрук К.Є. Приречені: Буржуазно-націоналістичні та уніатські провокатори на послугах фашизму та імперіалістичної реакції. Львів : Каменярь, 1981. 327 с.
3. Замлинський В. Тавровані презирством народу. Київ : Політвидав України, 1974. 96 с.
4. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Львівська область / Ред. кол. тому: Маланчук В. Ю. (гол. редкол.). Київ : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1968. 998 с.
5. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. Т. 7 / голов. редкол. : Ю. Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін. ; редкол. тому: В.І. Клоков (відп. ред.) та ін. Київ : Наук. думка, 1977. 536 с.
6. История Украинской ССР. Т. 2 / Ред. кол.: А.К. Касименко (гл. ред.), Ф.Е. Лось, С.Н. Белоусов, И.А. Гуржий та ін. / АН Украинской ССР. Институт истории Украины. Киев : Изд-во АН УССР, 1954. 660 с.
7. Ішук О., Николаева Н. Стратегії ОУН «Дажбог», «Орлик», і «Олег». *Український визвольний рух*. № 19. 2014. С. 309–361.
8. Киричук Ю. Український національний рух 40-50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. Львів : Добра справа, 2003. 464 с.
9. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. Львів : НТШ, 1993. 658 с.
10. Першина Т.С. Фашистський геноцид на Україні, 1941–1944. Київ : Наук. думка, 1985. 170 с.
11. Подрывная деятельность украинских буржуазных националистов против СССР и борьба с нею органов государственной безопасности (учебный материал) / сост.: Л.С. Бурдин, И.В. Хамазюк, С.В. Прудько, Н.А. Кулешов. Москва : Высшая школа КГБ при Совете Министров СССР, 1955. 162 с.
12. Посівнич М. Степан Бандера – життя, присвячене свободі. Торонто-Львів : Вид-во «Літопис УПА», 2008. 97 с.
13. Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. Київ : Університетське вид-во «ПУЛЬСАРИ», 2002. 519 с.
14. Трофимович В. Степан Бандера у спогадах та публіцистиці. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. Вип. 17, 2009. С. 212–218.
15. Українські буржуазні націоналісти – запеклі вороги соціалістичних перетворень в західних областях України. Львів : Б. в., 1972. 24 с.
16. Украинские буржуазные националисты – злейшие враги украинского народа. Лекция. Харьков : Б. в., 1953. 36 с.
17. Футала В. Постаць Степана Бандери в історіографії та сучасній історичній пам'яті. *Український визвольний рух*. 36. 20. Львів, 2015. С. 56–73.

References:

1. Verstiuk, V. (2009). Symon Petliura v istorychnii svidomosti ukrainskoho suspilstva (do 130-richchia narodzhennia) [Simon Petliura in the historical consciousness of Ukrainian society (to the 130th anniversary of his birth)]. *Radio Svoboda*. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/1737678.html>. 22 travnia 2009, 22:46. [in Ukrainian].
2. Dmytruk, K. Ye. (1981). Pryrecheni: Burzhuazno-natsionalistychni ta uniatski provokatory na posluhakh fashyzmu ta imperialistychnoi reaktsii [Doomed: Bourgeois-nationalist and Uniate provocateurs in the service of fascism and imperialist reaction]. Lviv: Kameniar. [in Ukrainian].
3. Zamlynskiy, V. (1974). Tavrovani prezyrstvom narodu [Branded with contempt of the people]. Kyiv: Polityvydav Ukrainy. [in Ukrainian].
4. Ishchuk, O., Nikolaieva, N. (2014). Stratehii OUN «Dazhboh», «Orlyk», i «Oleh» [Strategies of OUN «Dazhboh», «Orlyk», and «Oleh»]. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*. № 19, s. 309–361. [in Ukrainian].

5. n. a. (1968). Istoriiia mist i sil Ukrainskoi RSR: V 26 t. Lvivska oblast [History of towns and villages of the Ukrainian SSR: In 26 volumes. Lviv region] / Red. kol. tomu: Malanchuk V. Yu. (hol. redkol.). Kyiv: Holov. red. URE AN URSR. [in Ukrainian].
6. n. a. (1977). Istoriiia Ukrainskoi RSR: U 8 t., 10 kn. T. 7 [History of the Ukrainian SSR: In 8 vols., 10 books. T. 7] / Holov. redkol.: Yu. Yu. Kondufor (holov. red.) ta in.; Redkol. tomu: V. I. Klokov (vidp. red.) ta in. Kyiv: Nauk. dumka. [in Ukrainian].
7. n. a. (1954). Istoryia Ukraynskoi SSR [History of the Ukrainian SSR]. T. 2 / Red. kol.: A. K. Kasymenko (hl. red.), F. E. Los, S. N. Belousov, Y. A. Hurzhyi, P. S. Zahorskyi, N. Y. Suprunenko. Kyiv: Yzd-vo AN USSR, 1954. [in Russian].
8. Kyrychuk, Yu. (2003). Ukrainskyi natsionalnyi rukh 40-50-kh rokiv XX stolittia: ideolohiia ta praktyka [The Ukrainian national movement of the 40s and 50s of the 20th century: ideology and practice]. Lviv: Dobra sprava. [in Ukrainian].
9. Kosyk, V. (1993). Ukraina i Nimechchyna u Druhii svitovii viini [Ukraine and Germany in World War II]. Lviv: NTSh. [in Ukrainian].
10. Pershyna, T. S. (1985). Fashystskyi henotsyd na Ukrayne, 1941–1944 [Fascist genocide in Ukraine, 1941–1944]. Kyiv: Nauk. dumka. [in Ukrainian].
11. n. a. (1955). Podrivnaia deiatelnost ukraynskykh burzhuaznykh natsyonalystov protyv SSSR y borba s neiu orhanov hosudarstvennoi bezopasnosti (uchebnii materyal) / [Sost.: L. S. Burdyn, Y. V. Khamaziuk, S. V. Prudko, N. A. Kuleshov]. Moskva: Visshaia shkola KHB pry Sovete Mynystrov SSSR, 1955. [in Russian].
12. Posivnych, M. Stepan Bandera – zhyttia, prysviachen svobodi [Stepan Bandera – a life dedicated to freedom]. (2008). Toronto-Lviv. Vyd-vo «Litopys UPA». [in Ukrainian].
13. Rusnachenko, A. Narod zburenyi: Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini y natsionalni rukhy oporu v Bilorusii, Lytvi, Latvii, Estonii u 1940–50-kh rokakh [The people are upset: the National Liberation Movement in Ukraine and the national resistance movements in Belarus, Lithuania, Latvia, and Estonia in the 1940s and 1950s]. (2002). Kyiv: Universytetske vyd-vo «PULSARY» [in Ukrainian].
14. Trofymovych, V. (2009). Stepan Bandera u spohadakh ta publitsystytsi [Stepan Bandera in memoirs and journalism]. *Aktualni problemy vitchyznianoi ta vsesvitnoi istorii. Zbirnyk naukovykh prats. Rivnenskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu*. Vyp. 17, s. 212–218. [in Ukrainian].
15. n. a. (1972). Ukrainski burzhuazni natsionalisty – zapekli vorohy sotsialistychnykh peretvoren v zakhidnykh oblastiakh Ukrainy [Ukrainian bourgeois nationalists – fierce enemies of socialist transformations in the western regions of Ukraine] (1972). Lviv: B. v. [in Ukrainian].
16. n. a. (1953). Ukraynskye burzhuaznie natsyonalysty – zleishye vrahy ukraynskoho naroda [Ukrainian bourgeois nationalists are the worst enemies of the Ukrainian people] (1953). Kharkiv: B. v. [in Russian].
17. Futala, V. (2015). Postat Stepana Bandery v istoriografii ta suchasni istorichnii pamiaty [The figure of Stepan Bandera in historiography and modern historical memory]. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*. Zb. 20. Lviv, s. 56–73. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 30.06.2022
The article was received 30 June 2022

УДК 005.91/92(091):930.25(477.81/.82)"19"
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2022-38-13>

ДІЛОВОДА ДОКУМЕНТАЦІЯ ВІЙСЬКОВО-АДМІНІСТРАТИВНИХ УСТАНОВ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ РЕКРУТУВАННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ХІХ СТ.

Трофімук-Кирилова Тетяна Михайлівна,
*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства
та інформаційно-аналітичної діяльності
Волинського національного університету
імені Лесі Українки
trofimuk.tetyana@vnu.edu.ua
orcid.org/0000-0003-2006-555X*

Мета. Статтю присвячено джерелознавчому аналізу діловодних документів з історії рекрутування єврейського населення Волині в ХІХ ст.

Для досягнення мети використано загальнонаукові, історичні та джерелознавчі **методи дослідження.**

Результати. Проаналізовано офіційний комплекс документів, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України, Державних архівах Волинської та Житомирської областей. Це накази, розпорядження, журнали та протоколи засідань, звіти, доповіді, акти й матеріали різних комісій, звернення, службове листування та інша інформаційно-довідкова документація установ, що свідчить про використання російською імперською владою рекрутчини як механізму асиміляції представників різних етносів, зокрема єврейського. Визначено інформаційний потенціал досліджених джерел щодо висвітлення таких питань: юридичного та організаційного забезпечення рекрутської повинності; особливостей виконання рекрутчини єврейським населенням як у загальнодержавному, так і в регіональному аспекті; місця й функцій центральних, регіональних і місцевих органів влади у проведенні рекрутських наборів із євреїв.

Висновки. За документами державних архівів України можна простежити весь процес підготовки та проведення рекрутських наборів серед різних соціальних та етнічних груп як загалом у Російській імперії, так і на окремих рекрутських дільницях у Волинській губернії. Документи рекрутських присутствій, Канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора дають змогу повною мірою висвітлити процес виконання рекрутської повинності єврейським населенням Волині та порівняти його з виконанням військової повинності представниками інших етносів губернії. Вони також є важливим джерелом для визначення наслідків впливу військового чинника на демографічне, соціальне, господарсько-економічне, релігійне та психологічне становище єврейських громад у ХІХ ст., підтверджують агресивну, насильницьку й асиміляторську політику російського самодержавства.

Ключові слова: документ, джерело, державні архіви, військова повинність, рекрутський набір, єврейська громада, Волинська губернія.

OFFICE DOCUMENTATION OF MILITARY-ADMINISTRATIVE INSTITUTIONS AS A SOURCE FOR THE STUDY OF MILITARY RECRUITMENT OF THE JEWISH POPULATION OF VOLYN PROVINCE IN THE XIX CENTURY

Trofimuk-Kyrylova Tetyana Mykhailivna,
*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Museum
Studies, Monument Science and Information
& Analytical Activities
Lesya Ukrainka Volyn National University
trofimuk.tetyana@vnu.edu.ua
orcid.org/0000-0003-2006-555X*

Purpose. The article is devoted to the source analysis of business documents on the history of the recruitment of the Jewish population of Volyn in the XIX century.

To achieve the goal general scientific, historical and source study **methods** of research are used in the work.

Results. The study analyses the official set of documents stored in the Central State Historical Archive of Ukraine, the State Archives of Volyn, Zhytomyr regions. These are orders, directives, journals and minutes of meetings, reports, reports, acts and materials of various commissions, appeals, official correspondence and other information and reference

documents of institutions, etc., certifying the use of recruitment by the Russian imperial authorities as a mechanism for assimilation of different ethnic groups including Jewish. These are orders, instructions, journals and proceedings, accounts, reports, acts and materials of various commissions, appeals, official correspondence and other information and reference documentation of institutions, etc. They testify to the use of recruitment by the Russian imperial authorities as a mechanism for the assimilation of representatives of different ethnic groups, including the Jewish one. The information potential of the researched sources concerning coverage of the following issues is defined: legal and organizational support of conscription; features of recruitment by the Jewish population both in the national and regional aspects; the place and functions of central, regional and local authorities in the recruitment of Jews.

Conclusions. According to the documents of the state archives of Ukraine, it is possible to trace the entire course of preparation and conduct of recruitment among various social and ethnic groups in general in the Russian Empire, as well as in some recruitment stations in the Volyn province. Documents of recruiting presences, the Offices of the Governor-General of Kyiv, Podolsk and Volyn allow us to fully cover the process of conscription by the Jewish population of Volyn and compare it with the military service of other ethnic groups in the province. They are also an important source for determining the effects of the military factor on the demographic, social, economic, religious and psychological situation of Jewish communities in the XIX century and confirm the aggressive and violent assimilation policy of the Russian autocracy.

Key words: document, source, state archives, conscription, recruitment, Jewish community, Volyn province.

1. Вступ

У контексті розбудови національної держави в Україні та сучасних подій російсько-української війни, яка триває в нашій країні з 2014 р., актуалізується необхідність дослідження питань міжетнічних відносин, адже формування сильної нації можливе за умови максимального вивчення та усунення міжетнічних протиріч. Це зумовлює потребу в поглибленому дослідженні історії окремих народів, які населяли українські землі в минулому та проживають на наших теренах нині, зокрема єврейського. Ця етнічна спільнота, що вирізняється стійкістю етнічної самосвідомості і традицій та етноконсолідацією, у певні історичні періоди була однією з найчисленніших серед національних меншин України. Окрім того, єврейська спільнота України належить до найстарших єврейських громад світу. У фондах українських архівів збереглася значна кількість матеріалів із її минулого. Ці документи є важливими для дослідження, збереження й осмислення історичної та культурної спадщини як єврейського, так і українського етносів.

Мета статті – здійснити аналіз масиву ділових документів військово-адміністративних установ з історії рекрутування єврейського населення Волинської губернії в XIX ст., які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в місті Києві (далі – ЦДІАК України), Державному архіві Волинської області (далі – ДАВО) і Державному архіві Житомирської області (далі – ДАЖО).

Методологія дослідження побудована на дотриманні принципів історизму, об'єктивності, системності з використанням загальнонаукових (аналітичного, логічного, ретроспективного), історичних (проблемно-хронологічного) та джерелознавчих (критичного, евристичного, археографічного) методів дослідження.

Науковці С.А. Сидорук та В.І. Саранча аналізували інформаційний потенціал документів

із державних архівів щодо висвітлення процесу й особливостей виконання населенням окремих регіонів України рекрутської повинності (Сидорук, 2009; Саранча, 2018). Однак рекрутська повинність єврейського населення Волинської губернії в XIX ст. не ставала предметом окремого ґрунтового дослідження.

2. Документація рекрутських присутствій

Рекрутська повинність – це система комплектування регулярної армії та військово-морського російського флоту у XVIII–XIX ст. Рекрутчина законодавчо була узаконена в 1705 р. Петром I та здійснювалася шляхом примусового набору до війська від усіх податних станів. В Україні ця повинність набула чинності після остаточної ліквідації її політичної автономії в 1780-х рр. Від рекрутування в Російській імперії звільнялося дворянство, купецтво, духовенство, діти почесних громадян, а також населення Бессарабії та деяких районів Сибіру. У 1874 р. рекрутську повинність було замінено загальною військовою повинністю (Волковинський, 2012: 173).

Рекрутчина була однією з найважчих повинностей для всіх поданих станів. Вона чинила значний вплив на соціально-економічне, культурне й повсякденне життя підданих імперії. До 1827 р. єврейське населення, яке проживало на території Росії, було звільнене від виконання рекрутської повинності. Воно сплачувало особливий грошовий податок, розмір якого коливався від 360 до 500 рублів за одного рекрута. З вступом на престол Миколи I відбулася зміна державної політики щодо рекрутування євреїв. Виконання цієї повинності в натуральній формі стало розглядатися російською владою як ефективний спосіб «виправлення» та «зближення» євреїв з іншим населенням і загалом дієвим асиміляційним інструментом. Шляхом проголошення як мети офіційного зрівняння євреїв із християнами у виконанні цієї військової повинності було підготовлено окремий документ – Статут рекрутської

повинності і військової служби євреїв, який було затверджено 26 серпня 1827 р. (Устав рекрутской повинности..., 1830: 727–741). На його підставі проводилися рекрутські набори та була організована служба євреїв у військових формуваннях російської армії. Задекларована мета не відповідала практичним діям царату, адже для «зрівняння у правах та обов'язках» єврейського етносу з іншими народами досить було би поширити на нього дію наявних військових законів, а не приймати новий законодавчий акт, який невдовзі доповнили інші документи, що сформувало окрему правову базу виконання рекрутської повинності євреями.

У фондах державних архівів України зберігається значний масив архівних документів, які дають можливість простежити весь процес підготовки та проведення рекрутських наборів серед євреїв. Значна їх частина стосується єврейського населення Волинської губернії, до якої входили такі сучасні території України, як Рівненська, Волинська, Житомирська області, північна частина Тернопільської та Хмельницької областей.

Значну групу серед архівних матеріалів становлять діловодні документи військово-адміністративних установ, які безпосередньо відповідали за виконання євреями рекрутської повинності: рекрутських присутствій, Канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора тощо.

Як зауважують автори підручника «Історичне джерелознавство», діловодна документація «почала активно відкладатися в Україні у другій половині XVII ст., а у другій половині XIX – на початку XX ст. набула масового характеру» (Головко, 2002: 370–371). Вона численна за різновидами та функціональним призначенням: журнали й протоколи засідань органів влади, накази, розпорядження, звіти установ і посадових осіб, різноманітні доповіді, звернення, акти та матеріали різних комісій, службове листування та інша інформаційно-довідкова документація установ.

Найважливішою є документація рекрутських присутствій – органів, які проводили рекрутські набори та загалом відповідали за всі справи, що стосувалися виконання населенням рекрутської повинності. Вони були започатковані в 1776 р. як виконавчі органи щодо розпорядчих установ – рекрутських комітетів, і діяли при казенних палатах. Кількість присутствій та їх організаційну структуру в період 1832–1874 рр. було унормовано Рекрутським статутом від 28 червня 1831 р. У кожній губернії під час проведення набору відкривалося до 4 присутствій (одне в губернському місті, інші – у повітових містах). Наприклад, у Волинській губернії, окрім губернського в місті Житомирі, рекрутські присутствія в різні роки

функціонували в таких містах, як Луцьк, Володимир-Волинський, Ковель, Новоград-Волинський тощо (Трофімук, 2011: 37).

Одні й ті самі рекрутські присутствія діяли для набору рекрутів з усіх податних станів та національностей визначеної території. Склад цих органів відрізнявся залежно від виду рекрутського присутствія. Згідно з Рекрутським статутом 1831 р. до губернського присутствія входили голова (віце-губернатор) та члени: 1) предводитель дворянства повіту; 2) радник казенної палати, керуючий господарським відділенням; 3) чиновник військового відомства – військовий приймальник; 4) медичний чиновник за призначенням лікарської управи. У складі повітових рекрутських присутствій мало бути по два предводители дворянства, городничий, військовий та медичні чиновники. У роботі рекрутських присутствій брали участь також представники прокуратури, проте вони не входили до їх складу та не мали права підписувати документи. При кожному рекрутському присутстві функціонувала канцелярія, до складу якої входив діловод, 2–3 помічники та декілька писарів. Під час відкриття рекрутського присутствія казенна палата серед інших організаційних кроків надсилала працівникам канцелярії бланки різноманітних документів і печатку, що давало змогу певним чином уніфікувати документацію. Після закінчення рекрутського набору губернське рекрутське присутствіє продовжувало працювати, а всі повітові закривалися після надсилання для цивільного губернатора звітів про роботу та передавання документації до господарського відділу казенної палати (Высочайше утвержденный Устав Рекрутский, 1832: 520–523).

Простежити весь механізм функціонування рекрутських присутствій, зокрема їх відкриття й закриття, терміни та режим роботи, плани, особливості й результати діяльності, організацію прийому новобранців, процедуру розгляду звернень і скарг тощо, допомагають такі документи, як протоколи та журнали засідань. Також у них уміщено дані про кадровий склад цих установ. Наприклад, згідно з протоколом про відкриття 16 травня 1831 р. в місті Луцьку тимчасового рекрутського присутствія для проведення 96 рекрутського набору було сформовано такий склад цього органу: волинський губернський предводитель дворянства Граціан Станіславович Ленкевич-Іпогорський (голова), луцький повітовий предводитель дворянства Осип Станіславович Чарноузський, луцький городничий, підполковник і кавалер Микола Дем'янович Хілінський, військовий приймальник Могилівського пішого полку, капітан і кавалер Карп Миколайович Буцевич (ДАВО, ф. 253, оп. 2, спр. 5: 1). В одному з наступних протоколів знаходимо ім'я та прізвище лікаря, який здійснював огляд новобранців

під час цього набору, – Марк Міллер (за походженням австрієць) (ДАВО, ф. 253, оп. 2, спр. 5: 19). Як бачимо, посадовий склад Луцького повітового рекрутського присутствія відповідав вимогам рекрутського статуту 1831 р.

Із журналу засідання волинського губернського рекрутського присутствія від 18 березня 1870 р. дізнаємося, що в ньому на цей час працювали волинський губернатор, генерал-майор і кавалер росіянин Іван Володимирович Галлер (голова), член губернського в селянських справах присутствія росіянин Василь Глінка, начальник ревізійного відділу казенної палати І. Рибницький, волинський губернський військовий начальник, полковник і кавалер Максимович (ДАЖО, ф. 235, оп. 1, спр. 30: 1).

До основного масиву документів рекрутських присутствій, окрім протоколів і журналів засідань, належать циркуляри та укази про рекрутські набори, звернення окремих осіб і громад із різними проханнями, акти, службове листування та інша інформаційно-довідкова документація (реєстри, алфавітні, формулярні, оглядові й сімейні списки потенційних і прийнятих рекрутів тощо), що стосується виконання населенням рекрутської повинності.

Значна кількість матеріалів зосереджена в Державному архіві Житомирської області у фонді 235 «Волинське губернське рекрутське присутствіє». Тут зберігаються 67 справ, що стосуються роботи губернського рекрутського присутствія в 1812–1873 рр. Цей орган підпорядковувався військовому міністерству, контролював роботу повітових рекрутських присутствій і регулював усі питання, що стосувалися виконання рекрутської повинності податним населенням Волині, у тому числі єврейським.

За справами цього фонду можна простежити весь процес підготовки та проведення рекрутських наборів у Волинській губернії загалом, а також на окремих рекрутських дільницях і серед різних соціальних груп. Документація цього рекрутського присутствія дає можливість повною мірою висвітлити процес виконання рекрутської повинності єврейським населенням Волині та порівняти його з виконанням військової повинності християнським населенням губернії.

Окрему увагу зосереджено на відомостях повітових рекрутських присутствій, які зберігаються в цьому ж фонді. У них вміщені дані про кількість рекрутів, прийнятих у різні роки від єврейських громад окремих повітів, із зазначенням таких показників: необхідної кількості новобранців, яку потрібно було надати громаді; кількості відправлених нею у військо солдатів; кількості наданих замість рекрутів відкупних квитанцій; кількості рекрутів, що залишалися за громадою у вигляді нестачі (ДАЖО, ф. 235, оп. 1, спр. 23).

Частина архівних справ дає можливість скласти уявлення про хід прийняття євреїв у солдати в рекрутському присутствії. Це історії хвороб, акти про медичний огляд чиновниками рекрутського присутствія новобранців із зазначенням фізіологічних даних рекрутів та висновками про їх придатність до служби (ДАЖО, ф. 235, оп. 1, спр. 9; ДАЖО, ф. 235, оп. 1, спр. 9а; ДАЖО, ф. 235, оп. 1, спр. 14).

Для вивчення особливостей рекрутчини євреїв вагоме значення має аналіз алфавітних і формулярних рекрутських списків із даними про прийнятих рекрутів-юдеїв, про місце їх проживання, соціальний стан, фізичні дані, кількість дітей, грамотність, знання ними певних видів ремесел, притягнення їх до кримінальної відповідальності тощо (ДАЖО, ф. 235, оп. 1, спр. 40).

У цьому ж фонді зберігається чимало джерел судового характеру, наприклад службове листування рекрутських присутствій Волинської губернії з Волинською палатою кримінального суду з приводу розгляду справ про притягнення до кримінальної відповідальності євреїв, які намагалися уникнути військової служби за допомогою фальсифікації документів, підкупу чиновників, завдання собі фізичних вад тощо (ДАЖО, ф. 235, оп. 1, спр. 27а), та із Житомирською земською поліцією стосовно скарг міщанок містечок Кодня, Черняхів і Ліщин на незаконну віддачу їхніх чоловіків у рекрути (ДАЖО, ф. 235, оп. 1, спр. 19).

У Державному архіві Волинської області у фонді 253 «Луцьке повітове рекрутське присутствіє» міститься офіційна документація цього рекрутського присутствія за 1803–1866 рр.: протоколи, журнали засідань, реєстри та списки прийнятих рекрутів, звернення окремих осіб і громад із різними проханнями, що стосувалися виконання ними рекрутської повинності, тощо. Значна частина цих документів стосується єврейських громад. Насамперед це протоколи засідань присутствія, у яких окремим пунктом наведено представлення до медичного огляду єврейських новобранців та затвердження прийняття їх на військову службу членами присутствія (ДАВО, ф. 253, оп. 2, спр. 5).

У журнали засідань цього органу в період з 9 по 19 грудня 1831 р. включені прохання повірених щодо рекрутської повинності єврейських громад Камінь-Каширської, Володимир-Волинської, Горохівської, Ковельської, Луцької та інших рекрутських тисячних дільниць (ДАВО, ф. 253, оп. 2, спр. 6). Ці звернення стосуються здебільшого надання присутствієм окремим громадам звільнення від виконання натуральної військової повинності в той чи інший рекрутський набір через певні причини (наприклад, через зменшення кількості осіб чоловічої статі) або ж прохання про прийняття за окремі громади добровольців,

безпаспортних і «шкідливих» євреїв, тобто п'яниць, волоцюг, злодіїв тощо.

У цьому фонді представлені також документи, що стосуються розгляду рекрутським присутством та судовими органами порушень, які виникали у процесі рекрутських наборів, зокрема й серед єврейських громад Волині, а саме про випадки ухилення від наборів, переховування від рекрутчини цілих єврейських родин Луцького повіту тощо.

Важливими для аналізу особливостей проведення військових наборів є дані, які містять формулярні та алфавітні списки прийнятих тим чи іншим рекрутським присутством у певні роки рекрутів. У них є відомості про прізвище, ім'я, по батькові, вік, місце проживання, сімейний стан, соціальне становище, знання певного виду ремесла, освіти, особливі прикмети, антропометричні відомості тощо прийнятих у присутствії рекрутів. Ці дані дають змогу зробити узагальнення про соціальний, віковий, освітній, сімейний склад новобранців. У фонді 253 «Луцьке повітове рекрутське присутствіє» Державного архіву Волинської області окремі рекрутські списки стосуються безпосередньо єврейського населення, наприклад список Торчинської єврейської тисячної дільниці (ДАВО, ф. 253, оп. 2, спр. 20).

У Державному архіві Волинської області є фонд зі справами ще одного рекрутського присутствія Волинської губернії – «Ковельське тимчасове рекрутське присутствіє» (фонд 365). У разі потреби терміново закінчити набір або ж у випадку, якщо він передбачав надходження до війська значної кількості рекрутів, з метою оптимізації роботи присутствій в окремих містах могли відкриватися тимчасові пункти прийому новобранців (наприклад, у місті Ковелі). Фонд містить лише 4 справи, з них 3 – це алфавітні та формулярні списки рекрутів за 1837 р., 1844 р. та 1865 р. (ДАВО, ф. 365, оп. 1, спр. 1; ДАВО, ф. 365, оп. 1, спр. 2; ДАВО, ф. 365, оп. 1, спр. 3).

3. Документи канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора

Про перебіг рекрутських наборів, пов'язаних з ними процеси та зловживання свідчать матеріали, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України (м. Київ) у фонді 442 «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора». Це царські й сенаторські укази, циркуляри міністерства внутрішніх справ, доповіді генерал-губернаторів, звіти місцевих державних установ та інша звітна документація, справи судочинства, службове листування тощо.

Окрема група документації ЦДІАК України стосується саме діяльності рекрутських присутствій. Вона характеризує процес проведення

рекрутських наборів із єврейського населення, описує обрядовість, пов'язану з відправленням рекрутів-євреїв у рекрутські присутствія та приведенням їх до військової присяги (ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 109; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 2037). Окремі справи проливають світло на особливості надання громадами неповнолітніх рекрутів, розкривають процедуру звільнення солдатів-євреїв від державних податків і повинностей (ЦДІАК України, ф. 442, оп. 183, спр. 27а).

У цьому ж фонді ЦДІАК України містяться рапорти чиновників міських органів влади та станових приставів про ухилення євреїв від несення військової служби різними шляхами: через підробку документів (ЦДІАК України, ф. 442, оп. 155, спр. 1024), втечу або вивіз чергових рекрутів за кордон (ЦДІАК України, ф. 442, оп. 73, спр. 187; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 801, спр. 24), незаконну зміну соціального статусу, нанесення особам чоловічої статі навмисних тілесних ушкоджень тощо (ЦДІАК України, ф. 442, оп. 33, спр. 88).

Значний масив документів із теми у фонді 442 «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора» ЦДІАК України становлять скарги, звернення та листування щодо незаконної віддачі євреїв у рекрути (ЦДІАК України, ф. 442, оп. 77, спр. 307; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 88, спр. 394). Євреї скаржилися на загальне керівництво, на якому лежала відповідальність за складення рекрутських списків і своєчасне подання новобранців. Верхівка громади нерідко порушувала закони під час наборів та могла відправити в рекрути тих членів громади, які не перебували на черзі під час набору або взагалі не підлягали рекрутчині. Також євреї звинувачували чиновників у безчинствах і використанні свого службового становища під час проведення рекрутських наборів.

4. Висновки

Отже, проаналізовані у статті архівні матеріали свідчать про те, що внаслідок аналізу діловодних джерел можна висвітлити історичні події того чи іншого періоду та визначити характерний для установи склад діловодної документації. Так, за архівними документами, що зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), Державних архівів Волинської та Житомирської областей, можна простежити процес підготовки й проведення рекрутських наборів серед різних соціальних та етнічних груп загалом у Російській імперії, а також на окремих рекрутських дільницях у Волинській губернії. Документи рекрутських присутствій, Канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора дають змогу повною мірою висвітлити процес виконання рекрутської повинності єврейським населенням Волині та

порівняти його з виконанням військової повинності представниками інших етносів губернії. Вони також є важливим джерелом для регіональної історії та визначення наслідків впливу військового чинника на демографічне, соціальне, господарсько-економічне, релігійне і психологічне становище єврейських громад Російської імперії

в XIX ст., підтверджують агресивну й насильницьку асиміляторську політику російського самодержавства.

Перспективним напрямом наукових пошуків вважаємо використання проаналізованих у статті архівних документів у генеалогічних дослідженнях.

Література:

1. Волковинський В.М. Рекрутська повинність. *Енциклопедія історії України* : в 10 т. / редкол. : В.А. Смолій та ін. Київ : Наукова думка, 2012. Т. 9. С. 173. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Rekrutska_povynnist (дата звернення: 05.07.2022).
2. Высочайше утвержденный Устав Рекрутский от 28 июня 1831 г. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание II. Санкт-Петербург, 1832. Т. VI. № 4677. С. 501–657.
3. Державний архів Волинської області. Ф. 253. Оп. 2. Спр. 20.
4. Державний архів Волинської області. Ф. 253. Оп. 2. Спр. 5.
5. Державний архів Волинської області. Ф. 253. Оп. 2. Спр. 6.
6. Державний архів Волинської області. Ф. 365. Оп. 1. Спр. 1.
7. Державний архів Волинської області. Ф. 365. Оп. 1. Спр. 2.
8. Державний архів Волинської області. Ф. 365. Оп. 1. Спр. 3.
9. Державний архів Житомирської області. Ф. 235. Оп. 1. Спр. 14.
10. Державний архів Житомирської області. Ф. 235. Оп. 1. Спр. 19.
11. Державний архів Житомирської області. Ф. 235. Оп. 1. Спр. 23.
12. Державний архів Житомирської області. Ф. 235. Оп. 1. Спр. 27а.
13. Державний архів Житомирської області. Ф. 235. Оп. 1. Спр. 30.
14. Державний архів Житомирської області. Ф. 235. Оп. 1. Спр. 40.
15. Державний архів Житомирської області. Ф. 235. Оп. 1. Спр. 9.
16. Державний архів Житомирської області. Ф. 235. Оп. 1. Спр. 9а.
17. Історичне джерелознавство : підручник / Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко, Б.І. Корольов, М.Г. Палієнко ; гол. ред. С.В. Головка. Київ : Либідь, 2002. 488 с.
18. Саранча В.І. Фонди рекрутських присутствій Державного архіву Полтавської області. *Архіви України*. 2018. № 1. С. 168–176.
19. Сидорук С.А. Документи державних архівів Вінницької та Хмельницької областей як джерело дослідження рекрутської повинності населення Вінниччини. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Історія»*. 2009. Вип. 16. С. 194–198.
20. Трофімук Т.М. Рекрутські присутствія: формування та склад. *Спецпроект: аналіз наукових досліджень* : матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції, м. Дніпропетровськ, 30–31 травня 2011 р. : у 7 т. Дніпропетровськ : Біла К.О., 2011. Т. 1 : Гуманітарні науки. С. 37–38.
21. Устав рекрутской повинности и военной службы евреев от 26 августа 1827 г. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание II. Санкт-Петербург, 1830. Т. II. № 1330. С. 727–741.
22. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). Ф. 442. Оп. 1. Спр. 109.
23. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). Ф. 442. Оп. 1. Спр. 2037.
24. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). Ф. 442. Оп. 155. Спр. 1024.
25. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). Ф. 442. Оп. 183. Спр. 27а.
26. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). Ф. 442. Оп. 33. Спр. 88.
27. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). Ф. 442. Оп. 73. Спр. 187.
28. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). Ф. 442. Оп. 77. Спр. 307.
29. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). Ф. 442. Оп. 801. Спр. 24.
30. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). Ф. 442. Оп. 88. Спр. 394.

References:

1. Volkovynskiy, V.M. (2012). Rekrutska povynnist [Recruiting obligation]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy [Encyclopedia of the history of Ukraine]*, in 10 vols. / ed. by V.A. Smolii et al. Kyiv: Naukova dumka, vol. 9, p. 173. Retrieved from: http://www.history.org.ua/?termin=Rekrutska_povynnist [in Ukrainian].
2. n. a. (1832). Vysochayshe utverzhdennyi Ustav Rekrutskiy ot 28 iyunya 1831 g. [The Highest Approved Recruiting Charter of June 28, 1831]. *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie II [Complete collection of laws of the Russian Empire. Collection II]*. Saint Petersburg, vol. VI, no. 4677, pp. 501–657 [in Russian].

3. Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti [State archive of the Volyn region], fund 253, description 2, case 20 [in Ukrainian].
4. Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti [State archive of the Volyn region], fund 253, description 2, case 5 [in Ukrainian].
5. Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti [State archive of the Volyn region], fund 253, description 2, case 6 [in Ukrainian].
6. Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti [State archive of the Volyn region], fund 365, description 1, case 1 [in Ukrainian].
7. Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti [State archive of the Volyn region], fund 365, description 1, case 2 [in Ukrainian].
8. Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti [State archive of the Volyn region], fund 365, description 1, case 3 [in Ukrainian].
9. Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State archive of Zhytomyr region], fund 235, description 1, case 14 [in Ukrainian].
10. Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State archive of Zhytomyr region], fund 235, description 1, case 19 [in Ukrainian].
11. Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State archive of Zhytomyr region], fund 235, description 1, case 23 [in Ukrainian].
12. Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State archive of Zhytomyr region], fund 235, description 1, case 27a [in Ukrainian].
13. Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State archive of Zhytomyr region], fund 235, description 1, case 30 [in Ukrainian].
14. Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State archive of Zhytomyr region], fund 235, description 1, case 40 [in Ukrainian].
15. Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State archive of Zhytomyr region], fund 235, description 1, case 9 [in Ukrainian].
16. Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State archive of Zhytomyr region], fund 235, description 1, case 9a [in Ukrainian].
17. Holovko, S.V. (ed.) (2002). *Istorychne dzhereloznavstvo: pidruchnyk [Historical source studies: textbook]*. Kyiv: Lybid, 488 p. [in Ukrainian].
18. Sarancha, V.I. (2018). Fondy rekrutskykh prysutstvi Derzhavnoho arkhivu Poltavskoi oblasti [Funds of recruitment presences of the State Archive of the Poltava region]. *Arkhivy Ukrainy – Archives of Ukraine*, no. 1, pp. 168–176 [in Ukrainian].
19. Sydoruk, S.A. (2009). Dokumenty derzhavnykh arkhiviv Vinnytskoi ta Khmelnytskoi oblastei yak dzherelo doslidzhennia rekrutskoi povynnosti naseleattia Vinnychchyn [Documents of the state archives of Vinnytsia and Khmelnytskyi regions as a source of research on conscription of the population of Vinnytsia]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii "Istoriia" – Scientific notes of Mykhailo Kotsiubynskyy Vinnytsia State Pedagogical University. Series "History"*, iss. 16, pp. 194–198 [in Ukrainian].
20. Trofimuk, T.M. (2011). Rekrutski prysutstviia: formuvannia ta sklad [Recruit presence: formation and composition]. *Materialy VI Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii "Spetsproekt: analiz naukovykh doslidzhen" [Materials of the VI International scientific and practical conference "Special project: analysis of scientific research"]* (Dnipropetrovsk, May 30–31, 2011), in 7 vols. Dnipropetrovsk: Bila K.O., vol. 1: Humanitarian sciences, pp. 37–38 [in Ukrainian].
21. n. a. (1830). Ustav rekrutskoy povynnosti i voennoy sluzhby evreev ot 26 avgusta 1827 g. [The charter of recruitment and military service of the Jews of August 26, 1827]. *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie II [Complete collection of laws of the Russian Empire. Collection II]*. Saint Petersburg, vol. II, no. 1330, pp. 727–741 [in Russian].
22. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy (m. Kyiv) [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], fund 442, description 1, case 109 [in Ukrainian].
23. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy (m. Kyiv) [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], fund 442, description 1, case 2037 [in Ukrainian].
24. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy (m. Kyiv) [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], fund 442, description 155, case 1024 [in Ukrainian].
25. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy (m. Kyiv) [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], fund 442, description 183, case 27a [in Ukrainian].
26. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy (m. Kyiv) [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], fund 442, description 33, case 88 [in Ukrainian].

27. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy (m. Kyiv) [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], fund 442, description 73, case 187 [in Ukrainian].
28. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy (m. Kyiv) [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], fund 442, description 77, case 307 [in Ukrainian].
29. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy (m. Kyiv) [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], fund 442, description 801, case 24 [in Ukrainian].
30. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy (m. Kyiv) [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], fund 442, description 88, case 394 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 06.07.2022
The article was received 06 July 2022

УДК 930(47+57) „19”:272-9]-047.37

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2022-38-14>

ДОСЛІДЖЕННЯ ОБРАЗУ РИМСЬКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Хом'як Павло Павлович,
*аспірант факультету історії, політології
та національної безпеки
Волинського національного університету
імені Лесі Українки
paolo.chomiak@gmail.com
orcid.org/0000-0002-4825-9009*

Мета. У статті досліджуються комуністичні наративи щодо Римсько-католицької церкви в межах кордонів тогочасного СРСР у радянській літературі, шляхи висвітлення католицької церкви, її священнослужителів і мирян у тогочасній історіографії та безпосередньо перед соціумом, а також аналізується процес висвітлення Римсько-католицької церкви в радянський період.

Методи. У процесі наукового дослідження використовувалися порівняльно-історичний та історико-систематичний методи, структурно-тематичний принцип історіографії та методи аналізу й синтезу історичних джерел.

Результати. На основі зазначених методів було проаналізовано історичні джерела радянської історіографії, у яких розкривалося питання релігійних процесів Римсько-католицької церкви в радянський період у межах території тогочасного Радянського Союзу; встановлено основні положення, якими керувалися тогочасні антирелігійні пропагандисти щодо нівелювання структури церкви та ліквідації її як окремої інституції; доведено вплив державних органів влади, впливових на той час людей на трансформацію суспільства в їх ставленні до римо-католицьких церковних діячів загалом і мирян зокрема. У процесі аналізу літератури, яка масово поширювалася й використовувалася тогочасною партійною елітою, визначено основні положення, які були використані для відвернення мирян від церкви, а також встановлено ідеї, якими оперували для створення штучних конфліктів усередині країни на релігійному підґрунті. Радянська історіографія щодо Римсько-католицької церкви та її духовенства виголошувала вкрай радикальні промови, практично завжди необ'єктивно висвітлювала їх діяльність, позаяк хибно трактувала історичні процеси, пов'язані із церквою. Одним із результатів дослідження є встановлення цих недостовірностей.

Висновки. Політика атеїзації суспільства, масові жорстокі покарання у вигляді ув'язнень, виселення у віддалені регіони СРСР та розстріли мали на меті залякати суспільство та позбутися особистостей, які не підпорядковувалися режиму. Однак навіть такі протиправні дії не дали бажаного результату, адже віра у вірян Римсько-католицької церкви продовжувала свою боротьбу за право на існування в тоталітарних умовах радянського союзу.

Ключові слова: атеїзація, радянська пропаганда, римо-католики, священники, СРСР.

RESEARCH OF THE VISION OF THE ROMAN CATHOLIC CHURCH IN SOVIET HISTORIOGRAPHY

Khomiak Pavlo Pavlovych,
*Graduate Student at the Faculty of History,
Political Science and National Security
Lesya Ukrainka Volyn National University
paolo.chomiak@gmail.com
orcid.org/0000-0002-4825-9009*

Purpose. The article examines the communist narratives of the Roman catholic church within the borders of the USSR in soviet literature and way so covering the catholic church, its clergy and laity in the historiography of the time and directly before society, analyzes the process of coverage of the Roman catholic church in the Soviet period.

Methods. During the research the comparative-historical method, the historical-systematic method, the structural-thematic principle of historiography and the methods of analysis and synthesis of historical sources were used.

Results. Based on the methods, the following results were achieved: analysis and research of historical sources of Soviet historiography in which the issue of religious processes of the Roman catholic church in the Soviet period within the territory of the former soviet union was revealed; the main provisions of the anti-religious propagandists of that time regarding the leveling of the structure of the church and its liquidation as a separate institution were established; the influence of state authorities, influencers of that time on the transformation of society in the attitude to the Roman catholic church in general and parishioners and laity in particular. An analysis of the literature widely disseminated and used by the then party elite identified the main provisions used to turn the laity away from the church, as well as

the ideas used to create artificial conflicts within the country on religious grounds. Soviet historiography of the Roman catholic church and its clergy delivered extremely radical speeches and almost always did not cover them objectively, as it misinterpreted historical processes related to the church. One of the results of the study is the establishment of these inaccuracies.

Conclusions. The policy of atheizing society, mass cruel punishments in the form of imprisonment, deportation to remote regions of the USSR and executions were intended to intimidate society and get rid of individuals who did not obey the regime. However, even such illegal actions did not yield the desired result, as the faith and its faithful continued their struggle for the right to exist in the totalitarian conditions of the Soviet Union.

Key words: atheism, Soviet propaganda, Roman Catholics, priests, USSR.

1. Вступ

Актуальність цього питання особливо гостро постала в час відновлення української незалежності. Адже українське суспільство, яке тривалий час перебувало під впливом радянської пропаганди, дотепер відчуває на собі всі наслідки тих комуністичних наративів, які поширювалися в ньому. Одним із таких, власне, і є різко негативне ставлення до Римсько-католицької церкви загалом та її священнослужителів і мирян. Це проявлялося в усіх прошарках державної системи та активно пропагувалося в масовій культурі. З 1939 р., з початком Другої світової війни, Римсько-католицька церква та її представники відчули на собі значний тиск і зазнали жорстоких переслідувань. Особливо гостро цей процес відбувався в межах Української РСР, де кількість католицького населення становила значний відсоток. Велика кількість священнослужителів і мирян загинули внаслідок політики атеїзації суспільства та заборони сповідання християнства за латинським обрядом.

Метою статті є дослідження проблеми висвітлення Римсько-католицької церкви як релігійної інституції в радянській історіографії 1960–1991 рр. та аналіз основних положень, якими користувалися тогочасні дослідники, що мали на меті нівелювати церкву та створити їй штучний негативний образ.

Методологію дослідження становлять принципи критичної оцінки, порівняльно-історичний та історико-систематичний методи, структурно-тематичний принцип історіографії та методи аналізу й синтезу історичних джерел.

Історіографія. Публікації радянських істориків і науковців 1960–1970-х рр. містять найбільшу кількість скомпрометованих даних, які характеризують церкву, а особливо західного віросповідання, під негативним ключем. З метою продовження курсу атеїзації суспільства, який є характерною ознакою тоталітарних режимів, перед політичною верхівкою поставало важливе завдання – донести до свідомості громадян негативні образи релігії. Найбільший акцент у цій діяльності був скерований, власне, на Римсько-католицьку церкву, адже з огляду на розташування її головного центру на Заході – у Ватикані – це було неприпустимим явищем для радянської влади.

Представлені також загальноісторичні дослідження, у яких науковці намагалися досягнути жорстоке поводження з римо-католицьким духовенством та в можливий для них спосіб висвітлювали долі замордованих священників. За основу дослідження взято історіографію таких авторів, як Н. Андріанов, Н. Белякова, В. Бондаренко, С. Лозінський, В. Мазалова, В. Мчедлов, М. Одінцов, С. Фокін. З огляду на публікації цих авторів можна простежити курс радянської політики на ставлення до церковних установ та з'ясувати позицію держави щодо церкви, релігійних прав і свобод громадян тоталітарної країни.

2. Римсько-католицька церква в радянській історіографії 1960–1970-х рр.

Після завершення Другої світової війни перед радянською владою постало завдання, яке полягало в підтримці негативного висвітлення католицької віри. Це супроводжувалося розпалюванням конфліктів, зміною історичних фактів та, звісно, випуском відповідної літератури. З метою досягнути вплив радянської літератури на світогляд тогочасного суспільства та проаналізувати образ Римсько-католицької церкви в радянській історіографії варто звернутися до тих джерел, які свідомо несли негативне забарвлення щодо церкви та породжували нові конфлікти, тим самим відвертаючи людей від віри.

Вагому роль у процесі атеїзації суспільства та відвернення людей від церкви відігравали авторитетні особистості. Дослідник-історики та науковці інших галузей стали одним із важелів впливу на людську свідомість, у притаманний їм спосіб вони доносили до людей інформацію, що була погоджена партією, необхідна їй. Серед дослідників-істориків, які стали тим атеїстично налаштованим авторитетом для суспільства, був Н. Андріанов, який у роботі «Особенности современного религиозного сознания» склав рекомендації для науково-атеїстичного виховання. Зокрема, автор посилався на радянські соціальні дослідження, у яких він бачив виражений вплив на вірян із боку церкви. У такий спосіб автор намагався донести, що релігія є тим чинником, який змінює світогляд суспільства, підтверджує ті чи інші культурні й релігійні особливості. Для переконливості своїх думок він подав так звану статистику щодо того, що зазначена релігійність негативно

впливає на робочу здатність людини, що є недопустимим у тогочасній ідеології (Андрианов, 1966). Оскільки важливим завданням було нівелювати духовність і божественність церковних тверджень, Н. Андрианов зазначив, що всі стани, які переживає людина віруюча, є нічим іншим, як містичним походженням. Окремі знання, які дає духовенство під час богослужінь, автор інтерпретував як сукупність «логічних методів та психологічних принципів і прийомів, які використовує сучасна наука» (Андрианов, 1966). Таким чином, зазначений автор транслював думку про відсутність духовності в церкві, натомість порівнював ці вчення з певними науковими прийомами.

Окреме місце у процесі проведення атеїзації суспільства варто виділити Н. Бердяєву, який у праці «Истоки и смысл русского коммунизма» нівелював духовно-релігійні засади та традиційне релігійне виховання суспільства. Автор, який за походженням є українцем і народився в місті Обухові поблизу Києва, провадив активну пропагандистську діяльність. Однак радянська влада неодноразово його засуджувала, а в 1922 р. засудила його до вигнання, яке він відбував у Лондоні. Вочевидь, перебуваючи за межами СРСР, учений провадив активну пропагандистську та атеїстичну діяльність. У своїй праці він наголошував на тому, що «соціальна утопія комунізму мала замінити релігію» (Бердяев, 1990: 129).

Досліджуючи питання образу Римсько-католицької церкви в радянській історіографії, не можна оминати проблему церкви та атеїзму, яка стала домінуючою для багатьох дослідників періоду комуністичного тоталітаризму. Так, у працях М. Мчедлова «Католицизм», «Религия и современность» та «Эволюция современного католицизма» говориться про те, що сам факт визнання Папою Йоаном XXIII марксистської ідеології є визнанням наявності альтернативи християнській ідеології, з якою необхідно вести боротьбу. У зв'язку з активною позицією, скерованою проти атеїзму, Папа Йоан XXIII та всі його послідовники стали ще більшими ворогами для радянської держави (Мчедлов, 1974). Тогочасні ідеологи вбачали у Ватикані та його представництві велику загрозу, що могла підірвати тоталітарний авторитет у суспільстві. Тому перед комуністичним режимом стояло особливе завдання – донести до людей протиріччя у вірі, продемонструвати заангажованість релігії та переконати в тому, що духовенство діє у своїх інтересах, без думки про людей (Мчедлов, 1967). Для підтвердження цієї тези в наукових працях неодноразово декларувалися тези стосовно «відкидання релігією будь-яких наукових закономірностей, авторитетних тверджень». Церква мала транслюватися як ворог, натомість партія та режим, як правляча гілка, дбали про інтереси соціуму (Мчедлов, 1982).

3. Радянська та російська історіографія з 1980-х рр. до сьогодні: погляд на Римсько-католицьку церкву

Жорстоке придушення релігійного волевиявлення в час війни та повоєнний період призвело до різкого скорочення функціонуючих храмів на території України, а особливо на її західних теренах. Через масові розстріли, ув'язнення та вигнання духовенства віряни залишилися без опіки своїх душпастирів та були позбавлені релігійної підтримки. Таким чином, через усунення духовенства було ліквідовано католицькі інституції. Факт наявності спеціальних установ, так званих двадцятки, які були правлячим органом у справах церкви й релігії, обмежував функціонування релігійних згромаджень.

Про законодавче становище конфесій у радянських республіках писала дослідниця Н. Белякова у праці «Из истории регистрации религиозных объединений в Украине и Белоруссии в 1976–1986 гг.». Авторка зазначила, що законодавчі норми було відрегульовано лише у другій половині 1970-х рр. (1 листопада 1976 р. в Українській РСР), до того часу їх діяльність регулювалася актами, прийнятими урядом РРФСР (Белякова, 2008). Відповідно до чинного законодавства необхідною умовою діяльності релігійних об'єднань у Радянському Союзі була їх обов'язкова реєстрація органами радянської влади та реєстрація релігійних груп (тобто вірян не менше ніж 20 осіб). Насправді до 1988 р. продовжували діяти численні підзаконні акти, що мали секретний характер, які обмежували діяльність релігійних об'єднань і створювали механізми втручання органів влади в життя релігійних структур. Принциповий характер у питанні реєстрації мали Інструкція із застосування законодавства про релігійні культу (1961 р.) та Інструкція про облік релігійних об'єднань, молитовних будинків та будівель, а також про порядок реєстрації виконавчих органів релігійних об'єднань і служителів культу (від 31 жовтня 1968 р.). Відповідно до цих документів реєстрації підлягало не тільки релігійне об'єднання, а й служителі культу, які не могли виконувати свої «релігійні функції» без реєстраційної довідки (Белякова, 2008). До середини 1980-х рр. реєстрація релігійних об'єднань сприймалася як засіб регулювання релігійної активності вірян та мала зазвичай ідеологічний характер.

Питання релігійних спільнот в СРСР піднімав також історик В. Бондаренко в колективній роботі «Религиозная община в современном обществе». Однак ознаки специфічного висвітлення цьому виданню додає той факт, що його автор аргументував «ефективність атеїстичної роботи на місцях з урахуванням специфіки діяльності релігійної громади». Зокрема, пропагандистська праця із численними аргументами

подала соціально-психологічний портрет релігійної спільноти та демонструвала шляхи й форми нейтралізації її впливу на суспільство. У висловлюваннях, які наводив автор, простежується ідея колективного атеїстичного виховання, яке було притаманне тогочасній державній політиці (Бондаренко и др., 1988). Також особлива увага звернена на основні «фактори формування соціальних орієнтацій людей, які піддалися впливу релігії, шляхи розвитку їх соціальної активності без прив'язки до релігії» (Бондаренко и др., 1988).

Радянська пропаганда в усілякий спосіб намагалася нівелювати цінності, які церква доносила до суспільства. Основне завдання комуністичного тоталітарного режиму полягало в руйнації тісного зв'язку між духовенством та мирянами. Так, наприклад, у праці Й. Григулевича «Папство. Век XX» висвітлюється цілеспрямовано викривлена інформація, скерована проти Ватикану, та подається неправдива інформація про католицьку церкву. Очевидним є факт, що радянські пропагандисти, зумисно висвітлюючи хибні дані, намагалися відвернути населення від релігії загалом та Римсько-католицької церкви зокрема (Григулевич, 1978). Римо-католицьке духовенство автор іменував як «шпигуни Ватикану», воно, на його думку, становить загрозу для радянського населення. Й. Григулевич намагався донести до читача проблему так званої кризи католицизму та безуспішних спроб вийти з неї, що мало на меті створити штучний конфлікт усередині суспільства.

Оскільки найбільшу загрозу в радянській ідеології становили представники Римсько-католицької церкви, вагоме значення надавалося створенню хибних, проте вигідних партії уявлень про католицьку церкву, що мало на меті відвернути людей від церкви та висвітлити римо-католицьке духовенство в найгіршому світлі. Підтвердженням цього є праця С. Лозинського «История папства», у якій автор подав історію виникнення Папського престолу та під світлом історичних фактів заангажовано насаджував у суспільстві ідеологічні наративи, спрямовані проти католицької церкви. Лейтмотивом видання є думка щодо поширення впливу Папи на весь світ, у якому не має існувати комуністична й тоталітарна ідеологія. Для підтвердження своїх гіпотез С. Лозинський використовував дипломатичні відносини Ватикану з провідними державами світу, висловлювання Папи стосовно тих чи інших подій, які відбуваються у світі (Лозинский, 1961). Особливо яскравим є висловлювання автора щодо «засудження Ватиканом теології “освобождения”», відголоски якої ми відчуваємо в нашому сьогоденні. На думку історика, Римсько-католицька церква висловлюється проти диктаторських режимів, що суперечить комуністичній ідеології (Лозинский, 1986).

Не менш вагомих психологічних і пропагандистський тиск на людей мали висловлювання автора щодо Папи Пія XII: «Оскільки фашисти під час Другої світової війни боролися з комунізмом, на думку Папи Пія XII, вони робили благу справу. Папа Пій XII віддав перевагу бути з фашизмом проти комунізму» (Лозинский, 1961). Очевидно, що такі погляди, озвучені в повоєнний час у соціумі, який ще не оговтався від жахів війни, мали своїх прихильників.

Над схожою за своєю ідеєю темою працювала В. Мазалова, основні положення досліджень якої знайшли втілення у праці «Католицизм – четверть века спустя после II Ватиканского собора». Загальна ідея Другого Ватиканського собору полягала в наближенні церкви до людини, створенні більш тісних зв'язків між священником та вірянами під час богослужіння (використання національних мов, зоровий контакт, залученість світських осіб до Літургії). Однак у праці зазначеної авторки Другий Ватиканський собор уособлює «поворот у бік посилення позицій, збереження консерватизму як в ідеології та політиці, так і в питаннях віри» (Мазалова, 1989). У роботі В. Мазалової, як і у виданнях інших пропагандистськи налаштованих істориків, висвітлюється питання «кризи» католицької церкви, яка, на думку радянських ідеологів, полягала в конфлікті непорозуміння між духовенством і мирянами, де перші виступали проти комуністичного режиму, а другі, за словами авторки, прагнули позбутися насадження релігійних принципів церкви.

Одним із яскраво виражених пропагандистів тогочасного наукового історичного світу є дослідник М. Одинцов і його праці «Государство и церковь: история взаимоотношений. 1917–1938 гг.» та «Хождение по мукам», у яких на основі документальних матеріалів в авторському трактуванні церква представлена як свавільна й беззаконна організація, що намагається донести до людей право суспільства жити за принципами свободи совісті (Одинцов, 1991). З огляду на періодизацію, вибрану автором, розуміється, що це був час, коли комунізм у всіх його проявах перебував на етапі свого становлення. Тому необхідним завданням, яке поставало перед тогочасним тоталітарним режимом, було обмеження будь-яких прав і свобод для досягнення власної вигоди. Очевидно, що Римсько-католицька церква зі своїм ученням життя за совістю й моральними принципами стояла на заваді цьому. Особливо значимим аргументом у тогочасній ситуації був виступ Папи Пія XI, у якому він засуджував комуністичні прояви та попереджував світове суспільство щодо загрози, яка виникала. З того часу будь-які вислови Папи чи представників Римсько-католицької церкви піддавалися трактуванню радянськими вченими згідно з правлячою ідеологією, а самі священники

вважалися «шпигунами Ватикану». М. Одінцов у відкритий спосіб доносить до читача тезу, що «церква деформує ленінські принципи ставлення до релігії, церкви та вірян» (Одинцов, 1990).

Серед авторів, які активно працювали в середовищі радянської пропаганди та видавали свої наукові доробки, спрямовані проти релігії, а особливо проти католицької церкви, варто виділити С. Фокіна та його роботу «Государственно-религиозные отношения в СССР (период с октября 1917 г. по 1941 г.)». Основним лейтмотивом праці є висвітлення ставлення самих росіян до курсу політики, якого дотримувалися в Радянському Союзі. На основі законів, прописаних у Конституції СРСР, С. Фокин проаналізував становище, у якому опинилися різні релігійні конфесії в міжвоєнний період та в період Другої світової війни. Автор зазначив: «У правах (точніше, у відсутності цих прав) зрівнялися абсолютно всі об'єднання, що мали характер релігійних» (Фокин, 2010). На прикладі численних нормативних актів, зокрема відомчих і партійних, розглянуто розвиток державно-релігійних відносин у період до початку Другої світової війни.

У процесі аналізу правового поля, у якому діяли релігійні організації та священнослужителі, варто підкреслити важливий факт: у Конституції СРСР говорилося про свободу віросповідання, що начебто легітимізувало релігійну діяльність. Однак радянська влада за допомогою впровадження різноманітних актів і постанов залишала собі простір для маневрування, вибіркового підходу до кожної конкретної релігійної організації з огляду на конкретні обставини, щоб елімінувати із суспільного й особистого життя громадян СРСР.

Фундаментом для антирелігійної діяльності та легітимізації церковних прав і свобод стали численні постанови відповідних органів і комітетів. Надалі таке підґрунтя сприяло розвитку атеїстичної літератури, яка аналізується у статті. Так, наприклад, ще в 1920 р. політбюро ЦК РКП прийняло Постанову «Про заходи щодо посилення антирелігійної роботи», у якій чітко прописано, що всі релігійні організації проголошувалися силою, яка працює проти радянської влади та дискримінує радянську партійну верхівку в очах суспільства (Фокин, 2010). Відповідно до постанови ЦК КП(б)У 1925 р. було створено антирелігійний відділ на факультеті політосвіти Харківського інституту народної освіти, а в Комуніверситеті імені Артема впровадили курс «Основи й методика антирелігійної пропаганди». В Інституті педагогіки над антирелігійною проблематикою працювали три аспіранти, що підкреслює вплив держави на освіту та антирелігійне виховання.

Водночас у 1929 р. була доповнена законодавча база боротьби зі церквою: Постанова ВЦВК і РНК СРСР «Про релігійні об'єднання» від 8

квітня 1929 р. та травневі зміни до Конституції УСРР розширювали трактування поняття «антидержавна діяльність» стосовно духовенства та вірян і різко обмежували діяльність релігійних громад (Постановление ВЦИК и СНК РСФСР..., 1929). Відтепер було заборонене проведення богослужінь і культових дій за межами молитовних будинків, здійснення релігійними громадами благодійної діяльності, надання у приватному порядку релігійних знань тощо. Дії священнослужителів, пов'язані з порушенням цих вимог, інтерпретувалися як «антидержавна діяльність» (Куроедов, Панкратов, 1971).

Започаткована ще в довоєнний час антирелігійна діяльність стала більш активною за приходу до влади М. Хрущова, про що згадується в публікації В. Люлечника «Церковь и КГБ». Автор зазначив про неодноразове проголошення промов щодо недоцільності проведення атеїстичної кампанії, а вже 4 жовтня 1958 р. вийшла секретна Постанова ЦК КПРС «Про записку Відділу пропаганди та агітації ЦК КПРС щодо союзних республік “Про недоцільності науково-атеїстичної пропаганди”», яка зобов'язувала партійні, комсомольські та громадські організації розгорнути пропагандистський наступ на «релігійні пережитки» (Записка Отдела пропаганды и агитации ЦК КПСС..., 1958). Також для державних установ пропонувалося здійснити заходи адміністративного характеру, спрямовані на жорсткість умов існування релігійних громад (Люлечник, 2008).

Конституція СРСР 1977 р. зберігала абсолютну нерівність серед громадян залежно від їх ставлення до релігії (Люлечник, 2008). Таким чином, атеїсти мали змогу вільно пропагувати та поширювати свої переконання, натомість віряни могли лише «відправляти релігійні культи» (стаття 52). Відповідно до цього поширення «наукового атеїзму» було обов'язковим для викладачів у школах і вищих навчальних закладах, а в комітетах партії на місцях навіть передбачалися штатні посади для пропагандистів.

4. Висновки

Отже, вплив тогочасного наукового світу на ставлення суспільства до церкви, а особливо до представників римо-католицького духовенства, був визначально активним та проявлявся у випуску наукової літератури, що була авторитетним джерелом інформації. У своїх працях радянські дослідники намагалися нівелювати церкву як інституцію, довести приземленість церковних догм і продемонструвати розбіжності між ученням та ідеологією. Для переконливості цих тверджень використовувалися різні способи впливу на людську свідомість, зокрема: масовий характер використання літератури й часті публікації; вселення страху невідповідності способу життя між тим, як цього вчить церква, та тим, як вимагає

партія і її ідеологія; створення штучного образу «ворога», який загрожує нормам життя, прийнятим у Радянському Союзі, та людині загалом. З опертям на висловлювання, виступи та з огляду на промови Папи чи духовенства інформація транслювалася в необхідний і вигідний для режиму спосіб. Відповідно, культ «ворога» транслювався чи не найяскравіше. Схиляючи людей до так званого критичного мислення та завдяки науковому світу режим знецінював церкву як інституцію, порівнював її діяльність із «логічними методами та психологічними принципами й прийомами, які

використовує сучасна наука» (Андріанов, 1966). Для досягнення якомога більшого ефекту та з метою забезпечити найстійкіші атеїстичні уявлення й переконання радянське керівництво обмежувало діяльність церков і забороняло релігійні зібрання.

Таким чином, образ Римсько-католицької церкви в радянській історіографії можна окреслити як ворожий щодо режиму. Правляча верхівка вбачала в церкві потенційну для себе небезпеку, тому скеровувала свої сили на ліквідацію цієї структури загалом.

Література:

1. Андрианов Н. Особенности современного религиозного сознания. Москва : Мысль, 1966. 247 с.
2. Белякова Н. Из истории регистрации религиозных объединений в Украине и Белоруссии в 1976–1986 гг. *Неприкосновенный запас*. 2008. № 3(59). URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2008/3/iz-istorii-registraczii-religioznyh-obedinenij-v-ukraine-i-belorussii-v-1976-1986-godah.html> (дата обращения: 02.09.2008).
3. Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма. Москва : Наука, 1990. 224 с.
4. Бондаренко В., Косянчук А., Фомиченко В. Религиозная община в современном обществе. Киев : Политиздат Украины, 1988. 128 с.
5. Григулевич И. Папство. Век XX. Москва : Политиздат, 1978. 424 с.
6. Законодательство о религиозных культах: сборник материалов и документов / под общ. ред. В. Куроедова, А. Панкратова. Москва : Юридическая литература, 1971. 336 с.
7. Записка Отдела пропаганды и агитации ЦК КПСС по союзным республикам «О недостатках научно-атеистической пропаганды» от 12 сентября 1958 г. № 39. URL: <https://rusoir.ru/03print/03print-02/03print-02-239/> (дата обращения: 29.07.2022).
8. Лозинский С. История папства. 3-е изд. Москва : Политиздат, 1986. 382 с.
9. Лозинский С. История папства. Москва : Издательство Академии наук СССР, 1961. 216 с.
10. Люлечник В. Церковь и КГБ. *Религия и СМИ*. 2008. URL: http://www.religare.ru/2_52780.html (дата обращения: 29.07.2022).
11. Мазалова В. Католицизм – четверть века спустя после II Ватиканского собора. Москва : Знание, 1989. 64 с.
12. Мчедлов М. Католицизм. Москва : Политиздат, 1974. 280 с.
13. Мчедлов М. Религия и современность. Москва : Политиздат, 1982. 272 с.
14. Мчедлов М. Эволюция современного католицизма. Москва : Мысль, 1967. 234 с.
15. Одинцов М. Государство и церковь: история взаимоотношений. 1917–1938 гг. Москва : Знание, 1991. 64 с.
16. Одинцов М. Хожение по мукам. *Наука и религия*. 1990. № 5. С. 19–46.
17. Постановление ВЦИК и СНК РСФСР «О религиозных объединениях» от 8 апреля 1929 г. *Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства РСФСР*. 1929. № 35. Ст. 353.
18. Фокин С. Государственно-религиозные отношения в СССР (период с октября 1917 г. по 1941 г.). *Вестник Омского университета. Серия «Право»*. 2010. № 1(22). С. 119–124.

References:

1. Andrianov, N. (1966). *Osobennosti sovremennogo religioznogo soznaniya [Features of modern religious consciousness]*. Moscow: Mysl', 247 p. [in Russian].
2. Belyakova, N. (2008). Iz istorii registratsii religioznykh ob'edineniy v Ukraine i Belorussii v 1976–1986 gg. [From the history of registration of religious associations in Ukraine and Belarus in 1976–1986]. *Neprikosnovennyu zapas – Emergency reserve*, no. 3(59). Retrieved from: <https://magazines.gorky.media/nz/2008/3/iz-istorii-registraczii-religioznyh-obedinenij-v-ukraine-i-belorussii-v-1976-1986-godah.html> [in Russian].
3. Berdyaev, N. (1990). *Istoki i smysl russkogo kommunizma [The origins and meaning of Russian communism]*. Moscow: Nauka, 224 p. [in Russian].
4. Bondarenko, V., Kosyanchuk, A., Fomichenko, V. (1988). *Religioznaya obshchina v sovremennom obshchestve [Religious community in modern society]*. Kyiv: Politizdat Ukrainy, 128 p. [in Russian].
5. Grigulevich, I. (1978). *Papstvo. Vek XX [Papacy. XX century]*. Moscow: Politizdat, 424 p. [in Russian].

6. Kuroedov, V., Pankratov, A. (eds.) (1971). *Zakonodatel'stvo o religioznykh kul'takh: sbornik materialov i dokumentov [Legislation on religious cults: collection of materials and documents]*. Moscow: Yuridicheskaya literatura, 336 p. [in Russian].
7. Department of Propaganda and Agitation of the Central Committee of the CPSU for the Union Republics (1958). *Zapiska Otdela propagandy i agitatsii TsK KPSS po soyuznym respublikam "O nedostatkakh nauchno-ateisticheskoy propagandy"* ot 12 sentyabrya 1958 g. № 39 [Note of the Propaganda and Agitation Department of the Central Committee of the CPSU for the Union Republics "On the shortcomings of scientific-atheistic propaganda" dated September 12, 1958 № 39]. Retrieved from: <https://rusoir.ru/03print/03print-02/03print-02-239/> [in Russian].
8. Lozinskiy, S. (1986). *Istoriya papstva [History of the papacy]*, 3rd ed. Moscow: Politizdat, 382 p. [in Russian].
9. Lozinskiy, S. (1961). *Istoriya papstva [History of the papacy]*. Moscow: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 216 p. [in Russian].
10. Lyulechnik, V. (2008). Tserkov' i KGB [Church and KGB]. *Religiya i SMI – Religion and media*. Retrieved from: http://www.religare.ru/2_52780.html [in Russian].
11. Mazalova, V. (1989). *Katolitsizm – chetvert' veka spustya posle II Vatikanskogo sobora [Catholicism – a quarter of a century after Vatican II]*. Moscow: Znanie, 64 p. [in Russian].
12. Mchedlov, M. (1974). *Katolitsizm [Catholicism]*. Moscow: Politizdat, 280 p. [in Russian].
13. Mchedlov, M. (1982). *Religiya i sovremennost' [Religion and modernity]*. Moscow: Politizdat, 272 p. [in Russian].
14. Mchedlov, M. (1967). *Evolyutsiya sovremennogo katolitsizma [The evolution of modern Catholicism]*. Moscow: Mysl', 234 p. [in Russian].
15. Odintsov, M. (1991). *Gosudarstvo i tserkov': istoriya vzaimootnosheniy. 1917–1938 gg. [State and church: the history of relations. 1917–1938]*. Moscow: Znanie, 64 p. [in Russian].
16. Odintsov, M. (1990). Khozhdenie po mukam [The Road to Calvary]. *Nauka i religiya – Science and religion*, no. 5, pp. 19–46 [in Russian].
17. All-Russian Central Executive Committee and Council of People's Commissars of the RSFSR (1929). *Postanovlenie VTsIK i SNK RSFSR "O religioznykh ob'edineniyakh"* ot 8 aprelya 1929 g. [Decree of the All-Russian Central Executive Committee and Council of People's Commissars of the RSFSR "On Religious Associations" of April 8, 1929]. *Sobranie uzakoneny i rasporyazheniy Rabocheho i Krest'yanskogo Pravitel'stva RSFSR – Collection of legalizations and orders of the Workers' and Peasants' Government of the RSFSR*, no. 35, art. 353 [in Russian].
18. Fokin, S. (2010). Gosudarstvenno-religioznye otnosheniya v SSSR (period s oktyabrya 1917 g. po 1941 g.) [State-religious relations in the USSR (period from October 1917 to 1941)]. *Vestnik Omskogo universiteta. Seriya "Pravo" – Bulletin of Omsk University. Series "Law"*, no. 1(22), pp. 119–124 [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 28.06.2022
The article was received 28 June 2022

Наукове видання

ПІВДЕННИЙ АРХІВ
SOUTH ARCHIVE

(історичні науки)
(Historical Sciences)

Випуск — XXXVIII
Issue

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 12,79. Замов. № 0822/319. Наклад 300 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.